

СУЧАСНА НОРВЕЗЬКА НОВЕЛА

ЗАРУБІЖНА НОВЕЛА

Книжка двадцять третя

ВИДАВНИЦТВО «ДНІПРО»
КИЇВ — 1975

CORA SANDEL. Kunsten å myrde. ARTHUR
OMRE. Ål i karri. Flukt. ARNULF ØVERLAND.
Den savnede. SIGURD HOEL. Morderen. TARJEI
VESAAS. Nils Fêt. Hesten frå Hogget. ENGVALD
BAKKAN. Det blinde hjarta. AKSEL
SANDEMOSE. Rotten. JOHN GIÆVER. En
hund forstår. JOHAN BORGEN. Sommerhuset.
Leken slutt. FINN HAVREVOLD. Det er Karl
Johan som kommer med blomster. ØIVIND
BOLSTAD. En liten kvinne. Uten medalje.
TORBORG NEDREAAS. Blendingstider. NILS
JOHAN RUD. Julie og den hvite hesten. TOROLF
ELSTER. Morgen i Eilert Sundt gatte. SIGURD
EVENSMO. Nattkelneren. INGVALD SVINSAAS.
Gris-slakting. Skogsstuten. ALF PRØYSEN.
Præstvæggen. AGNAR MYKLE. Skjenselens
korinter. KÅRE HOLT. Bror min. SOLVEIG
CHRISTOV. Paradisfisker. TERJE STIGEN.
Kisten. SIGBJØRN HØLMEBAKK. Birte på
Sveigenes. FINN BJØRNSETH. Piken med røde
tøflene. GUNNAR BULL GUNDERSEN. En sval
i hånden. Turisten. GUNNAR LUNDE. Direkte
mental krig. ESPEN HAAVARDSHOLM. Godt
nytt? Dårlig nytt?

Oversatt til ukrainsk

СУЧАСНА НОРВЕЗЬКА НОВЕЛА

**Упорядкування
НІНИ КРИМОВОЇ**

**З норвезької переклала
ОЛЬГА СЕНЮК**

З М І С Т

Вступне слово. <i>Валерій Берков</i> 5	
<i>КУРА САНДЕЛЬ</i>	Мистецтво вбивати 17
<i>АРТУР ОМРЕ</i>	Вугрі в підливі з прянощами 24
<i>АРНУЛЬФ ЕВЕРЛАНН</i>	Втеча 33
<i>СІГУРД ГУЛЬ</i>	Той що пропав без вісті 44
<i>ТАР'ЄЙ ВЕСОС</i>	Вбивця 50
<i>ЕНГВАЛЛ БАККАН</i>	Нільс Фет 60
<i>АКСЕЛЬ САНДЕМУСЕ</i>	Кінь 80
<i>ЙОН ГІЄВЕР</i>	Сліпе серце 90
<i>ЮГАН БОРГЕН</i>	Щур 99
<i>ФІНН ГАВРЕВОЛЛ</i>	Собака розуміє 110
<i>ЕЙВІНН БУЛСТАД</i>	Літній будиночок 116
<i>ТУРБОРГ НЕДРЕОС</i>	Кінець гри 123
<i>НІЛЬС ЮГАН РЮД</i>	Це карл Юган прийшов з квіт- ками 139
<i>ТУРОЛФ ЕЛЬСТЕР</i>	Мала жінка 146
<i>СІГУРД ЕВЕНСМУ</i>	Без медалі 155
<i>ІНГВАЛЛ СВІНСОС</i>	Час затемнених вікон 167
<i>АЛФ ПРЕЙСЕН</i>	Юлія і білий кінь 186
<i>АГНАР МЮКЛЕ</i>	Ранок на вулиці Ейлерта
<i>КОРЕ ГОЛТ</i>	Сюдта 198
<i>СУЛЬВЕЙГ КРІСТОВ</i>	Нічний кельнер 217
<i>ТЕР'Є СТІГЕН</i>	Історія з кабаном 230
<i>СІГБ'ЄРН ГЕЛЬМЕБАКК</i>	Дудник лісовий 236
<i>ФІНН Б'ЄРНСЕТ</i>	Пасторська дорога 247
<i>ГУННАР БУЛЬ ГУННЕРСЕН</i>	Підсолоджене приниження 259
<i>ГУННАР ЛЮНДЕ</i>	Мій брат 273
<i>ЕСПЕН ГОВАРДСГОЛМ</i>	Райська рибина 282
	Скриня 292
	Бірта із Свейгенеса 300
	Дівчина в червоних капцях 331
	Ластівка в руці 341
	Турист 345
	Активна психологічна війна 349
	Які новини? 361

ВСТУПНЕ СЛОВО

Якось норвезький письменник Сігурд Гуль написав нарис під парадоксальною назвою «Чи треба жити людям у Норвегії?» і в ньому доводив, що природа цієї північної країни така сувора, така бідна і непридатна для людського існування, що саме заселення її було історичною помилкою. Це був, звичайно, жарт, але в ньому було чимало й правди. Норвегія, звісно, найсуворіша за своїми природними умовами держава європейського континенту. Дві третини території країни — скелясті гори, жити можна лише в долинах, та й то не всюди. Гори в багатьох місцях так близько підступають до моря, що людині лишається вузька смужка берега. Земель, придатних для обробітку, дуже мало, і не випадково море здавна годує більшу частину норвезького народу. А третина території країни взагалі розміщена за полярним колом і взимку надовго поринає в темряву. Одне слово, природа завжди була суворою до норвежців.

Суворою також була до них і історія. Вже в XIV столітті країна втратила свою незалежність і до 1814 року входила до складу Данії. Це призвело, зокрема, до того, що поступово датська мова витіснила норвезьку в усіх основних сферах життя — вона стала мовою адміністрації, суду, церкви, науки та мистецтва; боротьба за права норвезької мови в Норвегії була тривалою і складною, а мовні суперечки тривають і понині. З 1814 року Норвегія перебувала в особистій унії зі Швецією і лише в нашому столітті, в 1905 році, з'явилася як самостійна держава на карті світу.

Та, незважаючи на важкі географічні й історичні умови, невеликий норвезький народ — норвежців тепер близько чотирьох мільйонів — зумів зробити визначний внесок в історію світової культури. Світові відомі імена композитора Едварда Гріга і художника Едварда Мунка, полярного дослідника Руала Амундсена і скульптора Густава Вігеланна, гуманіста, вченого і мандрівника Фрїтьофа Нансена і етнографа та мореплавця Тура Хейєрдала. Особливо значним був внесок Норвегії в світову літературу, де по праву почесне місце належить Генріку Ібсену, Б'єрнстерне Б'єрнсону, Кнуту Гамсуну і Сіґрід Унсет.

В цьому збірнику подано зразки норвезької новели ХХ століття, переважно останніх тридцяти років.

У Норвегії, як і взагалі в континентальних скандинавських країнах, новела — порівняно молодий літературний жанр: від часу появи перших норвезьких оповідань — наївних і романтично піднесених — минуло десь понад півтора століття. Виникнення новели в сучасному розумінні слова, пов'язане з іменем визначного норвезького письменника Александра Х'єлланна, припадає на кінець 70-х — початок 80-х років минулого століття.

З іменем Х'єлланна пов'язане не лише створення сучасної за формою і стилем новели. Х'єлланн започаткував у норвезькій новелістиці період критичного реалізму. З проникливістю, незвичайною для його епохи і середовища, Х'єлланн побачив, що буржуазне суспільство «танцює на вулкані», і піддав його різкій критиці. Взагалі остання чверть ХІХ століття характеризується в норвезькій літературі пильною увагою до суспільних проблем. Протест проти несправедливого соціального ладу, співчуття до «зневажених і скривджених» об'єднує багатьох норвезьких письменників того часу — письменників, різних і за манерою письма, і за темпераментом, і за талантом. Щоправда,

цей протест, що взагалі характерно для письменників, які належать до критичного реалізму, позбавлений позитивної програми. Обурені несправедливістю, письменники не бачать виходу з такого становища або бачать його лише в моральному вдосконаленні людей.

Напрямок критичного реалізму, що визначився в останній чверті минулого століття, лишається найважливішим у норвезькій літературі аж до наших днів. Звичайно, ХХ століття принесло в новелу і нові теми, і нових героїв, але все це, власне, ніби частини, конкретні сторони однієї загальної широкої теми, центральної в норвезькій літературі ХХ століття,— теми «людина і суспільство». Буржуазне суспільство — чужа, ворожа людині сила. Цей мотив варіюється в творах різних, часом дуже несхожих один на одного письменників. Традиції критичного реалізму кінця минулого століття знаходять своє продовження і розвиток і в наші дні.

Отже, важливою темою в норвезькій новелі ХХ століття є тема особи в буржуазному суспільстві. Самотність людини в середовищі, де думають лише про збагачення, де всі бездушні, живуть за канонами святенницької моралі, в середовищі відсталому, де не можуть зрозуміти того, хто хоч трохи відрізняється від інших,— ця тема проходить крізь усі жанри норвезької літератури і має давні традиції. Трагічна доля героя, що намагається вирватися з тісних рамок цього жорстокого світу. Протест завжди приречений на невдачу, герой не спроможний щось змінити — і це природно, оскільки протест спрямований не проти самої основи цього бездушного суспільства, а лише зводиться до спроб героя жити, не скоряючись правилам цього суспільства.

Цей мотив протесту самотньої людини проти відсталого і самовдоволеного середовища чи не найсильніше звучить у післявоєнній норвезькій літературі. Коли

взяти навіть такі різні післявоєнні романи, як, наприклад, «Кондитерська Кране» (1945) Кури Сандель, «Маленький лорд» (1955) Югана Боргена і «Зачароване коло» Сігурда Гуля, то їх об'єднує одна й та сама тема. Катінка Стурдал, героїня «Кондитерської Кране», кравчиня в провінційному містечку Північної Норвегії, вимучена роботою, сім'єю, загальною бездушністю і лицемірством, сидить у кондитерській і п'є разом в такому самому, як і вона, самотнім чоловіком, якого ніхто не розуміє. Це викликає обурення дам, яким вона шие. Вільфред Саген, герой «Маленького лорда», слухняний хлопчик із пристойної буржуазної сім'ї, підробляє листи вчителів, керує ватагою молодих хуліганів і причетний до багатьох інших, здавалося б, зовсім не вмотивованих вчинків, знову ж таки несвідомо протестуючи проти розміреного і щасливого життя «пристойного» суспільства. Нарешті, Говард Ермюнсен з «Зачарованого кола» намагається змінити устрій норвезького села, який склався протягом віків, і стає жертвою темних сил.

Характерна в цьому плапі новела «Підсолоджене приниження» Агнара Мюкле, подана в нашому збірнику. Юнак — ми потім впізнаємо його в образі Аска Бюрлефута, героя діалогії А. Мюкле «Ласо навколо пана Місяця» і «Пісня про червоний рубін», — прагне вирватися з затхлого вузького світу міщанського побуту, перебороти свою самотність, вступити в новий, яскравий світ, сповнений справжніх почуттів і справжнього змісту. Світ цей для нього символізують кораблі з чужих країв, кораблі, які мають принести йому щось жадане — він сам не знає, що саме, — або забрати його з собою в інші краї. Та кораблі припливають і відпливають, а він лишається на брудному причалі. І дитяча радість його молодшого брата з приводу ласощів, які мати лишила їм на Новий рік, раптом збуджує в ньому протест проти цього ненависного

світу, протест, що набирає безглуздої і приязливої для нього самого форми і глибоко вражає його маленького брата, власне, єдину істоту, яку він любить.

Лицемірство і антилюдяність буржуазного суспільства, святенницька релігійність міщанства — давній ворог більшості норвезьких письменників. Замкнутий провінційний маленький світ, де треба не вирізнятися з-поміж інших, поводитись, як і всі, завжди був ненависний кращим представникам норвезької літератури. В нашому збірнику цей мотив звучить у новелах «Дудник лісовий» Інгалла Свінсоса та «Мистецтво вбивати» Кури Сандель. Фредрік, герой новели І. Свінсоса, став жертвою релігійного фанатизму своїх батьків, які відняли в нього всі радощі життя, прищеплювали йому почуття провини і зрештою довели його до самогубства. Хоч дія новели К. Сандель відбувається у Франції, тема тут та сама і наслідок той самий: «глибоко моральні» міщани доводять до самогубства «аморальну» з їхнього погляду жінку.

Цьому міщанському середовищу, ворожому людині, в норвезькій літературі протиставляються носії інших моральних ідеалів — прості трудівники, люди з добрим і мужнім серцем, для яких основне в житті не нажива, а щирість людських стосунків. У цьому плапі характерне маленьке оповідання І. Свінсоса «Історія з кабаном», де герої — Ларс і Уліна — роздають сусідам більшу частину м'яса з кабана: вони надзвичайно добрі, «аж надто добрі для цього світу», як кажуть про них сусіди. Та не менше враження справляють на читача «добропорядні» сусіди цього подружжя.

Важка праця в суворих умовах — чи то на бідній, кам'янистій землі, чи в бурхливому відкритому морі — віками виховувала в норвезькому трудівникові стійкість і мужність. Смілива віра в свої сили, надія на краще майбутнє, несхитність, наполегливість — ці риси вдачі норвежців не могли не привертати до себе

уваги письменників. Образ Бірти з новели Сігб'єрна Гельмебакка «Бірта із Свейгенеса» набуває символічності: ця літня жінка, що несе на собі в далеке місто важку в'язку соломи, аби взяти за неї якийсь мізерний гріш, стає втіленням кращих рис норвезького народу: стійкості, доброти й оптимізму.

«Вбивця» Мартін, щиросердий і простакуватий, виявляється мужнім, наполегливим і кидає виклик владі, коли його намагаються зігнати з місця, де він живе (новела «Вбивця» Сігурда Гуля). Це оповідання вперше опубліковане в 1939 році, до початку другої світової війни (для Норвегії вона почалася 9 квітня 1940 року), і С. Гуль, коли писав його, напевно, і гадки не мав, що вже невдовзі цей образ стане символом норвежця, який не підкорився окуцантам і до кінця боровся з ними.

Друга світова війна — одна з найважливіших тем норвезької літератури останніх десятиріч. Насамперед це стосується, звичайно, романів («Моя провина», «Побачення з забутими роками» Сігурда Гуля, трилогія про Вільфреда Сагена Югана Боргена, «Втікачі до Англії» Сігурда Евенсму, «Люта зима» Сігб'єрна Гельмебакка, романи Інгвалла Свінсоса, Одда Банг-Гансена, документальні романи Пера Ганссона та ін.). Але і в новелістиці воєнна тематика знайшла широке втілення.

Війна була важким випробуванням для норвезького народу. Багато людей загинуло, ще більше було кинуто до концентраційних таборів. Війна принесла страждання і сльози не в один норвезький дім. Коли вона скінчилася, чимало норвезьких міст лежали в руїнах.

Війна стала також своєрідним лакмусом для норвезького суспільства. З одного боку, в країні розгорнувся рух Опору. Багато норвежців виявили великий героїзм у боротьбі з загарбниками.

З другого боку, були серед норвезького народу відверті і приховані зрадники. Вони спокійно чекали, як обернуться події, намагаючись визначити, хто стане переможцем, щоб у слушний момент пристати до потрібного берега. Були й такі, хто намагався і дружити з окупантами, і загравати з рухом Опору — про всяк випадок. Їх у Норвегії називали «смугастими».

В цьому збірнику тема світової війни представлена творчістю кількох норвезьких новелістів — Турборг Недреос, Коре Голта, Ейвінна Булстада та ін. Характерна новела Е. Булстада «Без медалі», в центрі якої два протилежних образи — скромний і хоробрий патріот Рагнар Слеттен і «смугастий» директор. В кінці новели намічена тема післявоєнної долі героїв Опору — тема, яка посідає помітне місце в норвезькій літературі (пор. низку романів Сігурда Гуля).

Норвезькій літературі, як правило, не властива патетичність, і рух Опору в ній описується спокійно, стримано. Учасники Опору — це прості й добрі люди, які виконують свій обов'язок без гучних слів. Як писав про них у своєму вірші «Краці» визначний норвезький поет-антифашист Нурдал Гріг, котрий сам загинув у боротьбі проти гітлеризму: «Сильні, сміливі духом, вони хотіли більшого, ніж інші, і зважувались на більше. Вони спокійно прощались і гинули один за одним». Такий і Едвард, добрий і сильний старший брат, з новели Коре Голта «Мій брат».

Нагадуванням про воєнні часи, застереженням про те, що живі сили, які «нічого не забули і нічого не навчилися», є коротке оповідання Гуннара Буля Гуннерсена «Турист».

Духовний світ дитини, дитячі враження і їхній вплив на подальшу долю людини, питання виховання — ця тема ще в минулому столітті посідала важливе місце в норвезькій літературі (наприклад, у романах Б. Б'єрнсона і А. Х'єлланна). На повний

голос вона зазвучала в нашому столітті. Багато письменників звернулись до неї в передвоєнне десятиріччя. Загроза фашизму змушувала письменників викривати буржуазне виховання, що калічило людину, ламало її як особистість, вбивало в ній добрі паростки і перетворювало її на байдужого лицеміра. Певну роль у виборі цієї теми відіграло і надмірне захоплення фрейдизмом, психоаналітичні пошуки в дитячих переживаннях джерел агресивності, страху, ненависті і т. ін. Ця тема, природно, дістала і подальший розвиток у післявоєнній новелістиці. Тут, до речі, виявилась і певна ідеологічна нечіткість деяких норвезьких письменників: для багатьох із них фашизм, нацизм — явище передусім психологічне, а не соціальне, і коріння його вони намагалися знайти в психології індивідуума (щодо цього характерні післявоєнні романи Сігурда Гуля).

Тому тема розвитку людської особистості, тема становлення характеру, часто під впливом незвичайних, виключних умов, була й лишається однією з центральних у норвезькій новелістиці. В пропонованому збірнику вона представлена насамперед новелами Тар'єн Весоса «Кінь» і «Нільс Фет».

Давні традиції в норвезькій літературі має також поданий у цьому збірнику жанр картинок з народного життя. Діставши права громадянства ще в минулому столітті (в творчості таких відомих письменників, як Ганс Кінк, Ганс Опруд, Петер Егге, Юган Бойєр), цей жанр живе аж до наших днів. Проїняті симпатією до простих людей, зігріті доброю усмішкою прості малюнки буденних, часом смішних, часом і сумних подій — важливий елемент норвезької новелістики. Переважно вони написані соковитою народною мовою, часто діалектом тієї місцевості, звідки родом їхній автор, який сам походить з цього середовища, а тому добре знає і любить його. В нашому збірнику — це

оповідання Тер'є Стігена, Юна Гісвера і Алфа Прейсена. Про двох останніх авторів варто сказати окремо. Ю. Гісвер — полярний дослідник, учасник китобійних і риболовних експедицій у північних і південних широтах, автор кількох книжок про людей цих професій. Крім того, він автор живих малюнків з норвезького сільського життя. А. Прейсен — чи не найпопулярніша постать серед пововісних норвезьких літераторів. В минулому сам селянин, Прейсен добре знав і любив сільську Норвегію. Його перу належить кілька романів і збірок оповідань та п'єс, написаних діалектом, а також книжок для дітей. А найбільше він був відомий як автор, композитор і виконавець популярних пісень.

У 60-х роках відбувається зміна поколінь у норвезькій літературі. Протягом кількох років не стало багатьох визначних письменників старшого покоління: в 1959 році померли Петер Егге і Юган Бойєр, у 1960 році — Сігурд Гуль, в 1965 році — Аксель Сандемусе, в 1967-му — Артур Омре і Юган Фалкбергет, у 1968-му — Арнульф Еверланн. Ще в 50-х роках перестала вже писати Кура Сандель. На обрії норвезької літератури, і зокрема повелістики, з'являються нові імена: Еспен Говардсхолм, Гуннар Люнде, Ейстейн Ленн, Тур Обрестад, Вігдіс Стоккелієн, Тур Ейвін Дал, Ейнар Екланн, Ане Борген та багато інших. Вони, ці молоді письменники, дуже різні: одні продовжують традиції старої реалістичної новели, другі пишуть у документальній манері (пор. Еспена Говардсхолма в нашому збірнику), треті захоплюються наївизмом, четвертих приваблює абсурдизм і т. д. Чогось спільного в творчій манері молодих норвезьких письменників немає, знайти для всіх них, так би мовити, спільний знаменник неможливо. А щодо тематики їхніх творів — то в цих молодих авторів є одна риса, яка їх споріднює, — їх хвилюють проблеми сучасного суспільства, їм не байдужа доля світу. Не буде перебільшенням, коли ми скажемо,

що норвезька новела останніх десяти-п'ятнадцяти років значно критичніша, соціальноніша, аніж новела 50-х років. Названі вище письменники і багато інших — здебільшого радикально настроєна молодь, яка вбачає в літературній творчості знаряддя боротьби за перебудову суспільства й за свої політичні переконання.

Ще сто років тому видатний норвезький новеліст Александр Х'єлланд гордо називав себе представником тенденційної літератури і вбачав завдання письменника в тому, щоб пробуджувати в читачеві громадянські почуття. Говорячи про сучасну норвезьку літературну молодь, критик Віллі Дал зазначає: «Художня література для них — спосіб зрозуміти дійсність, щоб втрутитися і змінити її».

Так продовжують жити кращі традиції норвезької літератури.

Валерій БЕРКОВ

Н О В Е Л И

Кура Сандель

МИСТЕЦТВО ВБИВАТИ

Входить Франсіна.

— Ага, це ви, Франсіно, — кажу я. — Хіба ви не стомилися?

— Не так, щоб не могла помити посуд і випрати дитячі сорочечки, мадам.

Вона відразу схиляє своє дрібне, суворе, завчасно постаріле обличчя воєнної вдови над тарілками й починає їх мити. Франсіні треба заробити і на себе, й на дитину. Вона ходить помагати дачникам у хатній роботі, і їй платять погодинно. До того ж вона розважна, чемна жінка, розуміє, що коли чогось треба, то треба.

Ми її сьогодні не чекали. Вона була на похороні, здолала вже вісімнадцять кілометрів — дев'ять туди й дев'ять назад. Тож нікого б не здивувало, якби вона не прийшла. А вона все ж таки прийшла і ось уже побрязкує нашими тарілками.

Усе це сталося зненацька. Хтось прибїг лукою від крамаря, який мав телефон. Нагло померла родичка Франсіни, небога, і завтра опівдні буде похорон. Питають, чи Франсіна прийде? «Звичайно, прийду», — відповіла Франсіна. Вона на мить задумалась, перестала мити і ще дужче стиснула те, що тримала в руках. Коли ми спитали, чи їй не краще взагалі кинути сьогодні роботу, піти додому й трохи заспокоїтись або, може, подзвонити до родичів небіжки, вона подякувала й відповіла, що не треба. І ми з полегкістю зітхнули. Нам справді потрібна була її допомога.

Посланець відсапувався на стілці в кухні.

Франсіна обернулася до нього й спитала:

— А це таки Жермена? Не сестра?

— По телефону сказали, що Жермена.

— Гарзд.

Франсіна була не з тих, що виказують свої почуття словом чи виразом обличчя. Але тепер вона явно заспокоїлась. Навіть здавалося, що була вдоволена. Це справляло трохи дивне враження. Та, мабуть, Франсіна розважила, що Жермена неодружена, а сестра має купу малих дітей.

Але ж однаково горе.

— Що з нею сталося, Франсіно? — спитала я.— Вона ж така молода.

— Не знаю, мадам. Вона померла вагло, так вони кажуть.

Франсіна стиснула уста, і я вже не хотіла нічого питати.

Я знала Жермену. Бачила її торік. Вона привозила нам яблука від тих господарів, у яких служила,— ренети, великі, круглі, сто штук, вибрані, ніде не побиті, одне в одне. Їх напнтала нам Франсіна.

Жермена була гарна дівчина, лагідна, але якась дуже залякана. Не зважилась навіть сісти, говорила мало й випила тільки склянку сидру. Вона допомогла нам занести яблука й зібралась відразу їхати назад.

— Але ж їй треба хоч трохи відпочити,— сказала я.— І коневі також.

— Кінь відпочине за поворотом,— мовила Франсіна, що говорила за них обох.— Вона там має знайомих.

Коли Жермена поїхала, Франсіна пояснила:

— Вона дуже несмілива і боїться людей, мадам.

— Чого боїться? Така гарна дівчина.

— Така вже вона вдалася,— мовила Франсіна.

Тепер вона в землі. Все вже позаду.

Так я й повинна ставитись до цього — спокійно, як і сама Франсіна. Замкнена в собі, як завжди, вона діловито порається в кухні.

Але ж я бачила Жермену, пригадую її собі, хоч і невиразно, мені здається, що я повинна висловити своє співчуття.

— Яке це горе для батьків.

Франсіна відповідає не зразу. Нарешті каже:

— Як-не-як, дочка...

— Так...— веду я далі, трохи збита з пантелику. І пробую перевести мову на дітей, кажу одну з тих затертих фраз, що звичайно кажуть за таких обставин: — Але було б ще гірше... тобто для дітей...

На це Франсіна повертає голову в мій бік і дивиться на мене з ледь помітною посмішкою, ніби хоче сказати, що я страшенно наївна.

— Вона також лишила сина, мадам. Йому п'ять років.

От тобі й маєш. Видно, не так усе це просто, як здається. «Вона також лишила сина». І, мабуть, з усіх поглядів гірше, що пішла на той світ ця мати, а не та друга. Краще б я була мовчала, ніж так осоромитись.

Може, для того, щоб мені стало зрозуміліше, а може, й просто так, Франсіна каже:

— Він, звичайно, в її батьків. Бо де ж йому бути? Батько?.. Ми думаємо, що то був якийсь чужоземний моряк. Жермена колись їздила в Лорен, ну й...

Франсіна знов стискає плечима.

— А потім жила не вдома й заробляла?

— Та треба було, мадам. Дитина ж на руках. Зрештою, останній місяць вона сиділа вдома.

— Хворіла?

По обличчю Франсіни знов перебігає ледь помітна посмішка. Вона з'являється й зникає так швидко, що я не певна, чи Франсіна справді посміхалася.

— Хворіла? Хай буде хворіла, мадам.

Багатозначна відповідь. Можна тільки здогадатися, що Франсіна не любить про це говорити. І хвороб буває скільки завгодно. Щоб не мовчати, я кажу:

— Добре, що хоч хлопець має притулок.

— Так... Ну так,— погоджується Франсіна.— Звичайно.

Вона розтуляє губи, хоче щось іще сказати. Та потім знов стуляє їх так міцно, ніби, подумавши, вирішує, що краще про такі речі не говорити. Певне, це не така проста історія. Легко стояти збоку й казати: «Добре, що хоч...» Це люди не багаті. Правда, мають свою хату, трохи землі, дві корови й кабана. Хоч яка маломовна Франсіна, а про це колись розповіла нам. Але все ж таки й не бідні. Та й Жермена дещо додавала на хлопця...

У мене вихоплюється трохи нетактовне запитання. Франсіна відповідала так павдивовижу ухильно, що краще було б, якби я мовчала:

— Вони, мабуть, люблять його, Франсіно? Тобто хлопця? Там, у садибі батьків?

— Не скажу, щоб вони ставились до нього погано, мадам,— стримано відповідає Франсіна.

— Ще б цього бракувало...

— Вони ж християни...

— Певне, Франсіно...

— Хлопець нічого не винен...

— Звичайно, ні.

— От тільки, що він нешлюбна дитина. А це завжди нещастя.

У чомусь Франсіна, безумовно, має рацію. А слова не обов'язково повинні означати щось більше, ніж те, що ними сказано. Ніхто не заперечить, що нешлюбна дитина нещасна навіть тоді, коли вона має притулок. Але якби можна було зрозуміти її до кінця, так, щоб...

Краще б я взагалі не починала цієї розмови. Франсіна любить говорити туманно. Вона схожа на віщунок з Дельф: її слова двозначні, і їх можна розуміти по-всякому. А йдеться ж про сироту, безталанного п'яти-

річного хлопчика, якому нічим не можна допомогти. Я встаю і хочу вийти.

Тоді Франсіна озивається знов, озивається майже бадьорим голосом, навіть гадки не маючи робити з цього драму:

— Все так швидко сталося. Вона сама це зробила.

— Що? Що ви кажете?

— Вона сама це зробила, мадам. Наклала на себе руки, як кажуть родичі.

— Господи боже, Франсіно... Невже вона була така нещасна?

Франсіна має свою власну думку про нещастя. Вона відповідає:

— Ні, мадам, Жермена не була нещасна. Але батьки сказали, що коли таке знов станеться, то їй доведеться самій утримувати і першу, й другу дитину. Ну й...

— Ну й що, Франсіно? Знов таке сталося? Вона була...

— Так, мадам, схоже було на те.

Я сідаю. Я тепер виразно бачу Жермену, пригадую те, що несамохіть упало мені в око. Бліда, несмілива, очі якісь злякані, усмішка невпевнена...

— Отже, вона таки була нещасна.

— Ні, не була нещасна, мадам,— каже впевнено Франсіна.

— Якщо ні батько з матір'ю, ні батько дитини не...

— Хай би поводитись так, як треба. Як усі ми. Вона б теж могла.

Мені кортить зауважити, що легко так казати. Але я стримуюсь. Натомість питаю про батька дитини. Чи й цього разу його не можна було спіймати? Адже ж він зобов'язаний...

— Е-е,— Франсіна витирає тарілку, тоді дивиться на неї проти світла і знов витирає, старанно й сумлінно.— Це старий чоловік, мадам.

Старий чоловік! Я на мить німію, а тоді кажу:

— То він міг би принаймні заплатити, якщо він старий.

— Він жив нахлібником у тих господарів, де Жермена служила, мадам. Старий. Кажуть, що він весь час чіплявся до неї.

Я вже не знаю, що сказати. Тільки зітхаю:

— Сердешна дівчина.

І вкладаю в ці слова дуже великий зміст.

Але Франсіна про це теж має свою думку і не хоче промовчати.

— Нема чого її жаліти, мадам. Могла б поводитись так, як треба. Всі ми журилися, що вона не вмiла себе берегти. Коли вже раз таке сталося і маєш на руках дитину, то...

— То вони їй дорікали...

— Не дорікали. Сказали тільки, що думають про неї.

— Але ж вона платила на хлопця, Франсіно...

— Аякже, платила. Ледве вистачало на одного. А якби було двоє...

— Ну, а тепер вони самі мусять утримувати дитину,— кажу я з якоюсь навіть зловтіхою.

— Могло їх стати й більше, мадам. Якщо вже вона була така. А заробляла ледве на одного...

Франсіна явно стояла і стоїть далі на боці більшості. На боці небіжки немає нікого. Навколо неї самота і крижаний холод. Мабуть, вона була з тих безпорадних істот, яким нема рятунку. За всяких обставин кінець був би однаковий. Її справа була безнадійна.

Щоб ще раз показати світлий бік цієї історії, Франсіна додає:

— Не така вже це й велика шкода, мадам. Вона почала ставати якась дивна...

— Що ви кажете, Франсіно?

— Кажу, що останнім часом вона була якась дивна. Не озивалася, коли до неї звертались. Ніби не помі-

чала людей, ходила, як неприкаяна. Казали, що вона втратила розум. А коли так, то й краще, що...

Франсіна не докінчує. Бо навіщо витрачати слова? Адже й так не важко зрозуміти, що це полегкість для цілої родини. Навіщо прикидатися засмученими? Якого тепер вони уникнуть сорому, якого клопоту і яких видатків. Тож цілком зрозуміло, що ніхто не плаче.

Та оскільки подробиці такої події завжди цікаві, Франсіна пояснює:

— Вона повісилась. Накинула зашморг на шию і повісилась. Цього сподівалися, мадам. І добре, що вона не стрибнула в криницю. Вони боялися, що може стрибнути. А криниця... Треба було, щоб усе скінчилося швидко.

— Як? Невже це сталося на очах у людей? — Я вже й сама не знаю, що думати, і ставлю безглузді запитання.

— Ні-ні, мадам. Мати якраз відвернулася до неї спиною. І тоді вона пішла до пральні. Двері були причинені, то й ніхто нічого не почув. Та через кілька хвилин комусь треба було зайти туди, і її знайшли. Вона вже була мертва. Бачите, як швидко все вийшло. Там саме висіли мотузки на білизну, і вона їх узяла...

У мене зринає перед очима та картина. Я не можу її відігнати від себе. Бачу спину матері — широку чи вузьку, відвернену, нерухому. Чи не через неї...

Тоді ловлю себе на думці, що й справді краще так, як є. Вона зробила те, що їх влаштовувало, чого вони від неї хотіли. І не стрибнула в криницю. Побачила в пральні мотузки і зрозуміла, як ними можна скористатися...

— Невелика шкода, мадам,— ще раз каже Франсіна.— Бо коли людина вже втратила розум...

Вона спокійно складає тарілки одна на одну й ставить їх на місце.

ВУГРІ В ПІДЛИВІ З ПРЯНОЩАМИ

Буртен переодягся, натягнув старі штани й старого светра, всміхнувся й перевіряв ліхтар: налив у нього гасу, засвітив і знов погасив. Ліхтар світив погано. На кухні запарував кавник, і в кімнаті приємно запахло кавою. Буртен глянув на годинник і, не кваплячись, накрив стіл. Потім сів і всмак напився кави. Було ще надто рано. Він закурив люльку і взявся лагодити ліхтар.

— Тепер уже краще світитиме,— мурмотів він.

Почувся дзвінок, довгий і наполегливий. Буртен поставив ліхтар на стіл і пішов відчиняти. Перед дверима стояв якийсь чоловічок у пальті, низенький і опасистий. Буртен також був, нівроку, гладкий, але високий. У старих штанях і старому светрі він скидався на справжнього морського вовка.

— Чим можу стати в пригоді? — запитав він басом.

— Мені треба з вами поговорити,— писклявим голосом мовив гість.

— Будь ласка.

Буртен завів гостя до кімнати, підсунув йому стільця і сів сам біля столу, очікувально дивлячись на нього.

— Я Гаммер,— сказав гість, наголошуючи на останньому слові.

— А-а... так...— спантеличено промимрив Буртен, тоді отямився й додав: — Дуже приємно, пане Гаммер.

— Ви певні цього? — запитав гість.

— Отакої! Як це розуміти? — незграбно спробував викрутитись Буртен.

— А так, що ви не дуже раді були почути прізвище Гаммер,— твердо відповів гість.

— Не вигадуйте, Гаммере.

— У вас нечисте сумління,— вів далі гість.

— Отакої! Чого б це? Не кажіть дурниці!

— Дозвольте мені казати те, що я хочу,— мовив Гаммер.— А саме тепер я хочу сказати вам правду. Запам'ятайте собі, правду.

— Щиро сказати, пане Гаммер...

— Щиро сказати, то ви водитеся з моєю дружиною,— сказав Гаммер ще писклявіше.

— Химерія, чиста химерія!

— Хе-хе-хе! — захихотів Гаммер.— Моя дружина каже так само: химерія, чиста химерія. Від вас перейняла. Раніше вона ніколи так не казала. Можу закластися, що це ваш улюблений вислів.

— Химерія! — бовкнув Буртен.— Я не маю бажання сидіти тут і слухати всякі нісенітници. Кажіть, що ви хочете, а то...

— А то що? — лагідно, улесливо запитав Гаммер.

— А то я вас викину за двері.

— Хе-хе-хе! Добре ви мене зустрічаєте, пане Буртен. Буртен підвівся.

— Сядьте! — звелів Гаммер.

Буртен сів, але зауважив:

— Ви або страшенно розлючені, або п'яні.

— Я спокійний, як вода, і тверезий, як день,— відповів Гаммер.— Отже, слухайте. Моя дружина шість тижнів щосуботи їздила на дачу. І верталася в понеділок. Я міркував собі: на якого лиха їй треба стільки часу, щоб прибрати в будинку? Вчора ми переїхали сюди на літо, як звичайно. І я розпитався про все в однієї дами, що мешкає навпроти. Про такі речі дізнатися не важко. Вона сказала, що моя дружина кожнісінького суботнього вечора приходила до вас, за-

уважте, кожнісіньку ніч проводила у вас, пане Буртен. Отам! — Гаммер показав револьвером на спальню.

— Химерія... Чиста химерія! — вигукнув Буртен.

— Я маю докази,— мовив Гаммер,— незаперечні докази. Знайшов багато свідків, що стежили за моєю дружиною. Вони все бачили й чули, геть усе... Їхні свідчення я записав. Знаєте, які тут люди, їх таке обурює, хе-хе-хе. Ви були необережні, страшенно необережні. Натє, прочитайте одне свідчення. Нічого не помогло б, якби ви подерли папір. Я маю багато свідчень, та й це можна поновити. Прошу, пане Буртен.

Буртен прочитав і відсунув від себе папір. Гаммер сховав його до спідньої кишені.

— Крім того,— повів далі Гаммер,— крім того, моя дружина запевняє... я це також записав. Та я й сам відчуваю, гм, відчуваю, що ви їй подобаєтесь більше, ніж я.

— Що ви хочете? — стримано запитав Буртен.

— Зараз побачите що,— мовив Гаммер, дістав з кишені надрукований на машинці аркушик паперу і разом з авторучкою поклав на стіл.

— Я не підпишу його,— сказав Буртен.

— Підпишіть! — скомандував Гаммер.

Буртен якусь мить дивився на нього, тоді взяв ручку й підписав папірець.

— Дякую, пане Буртен,— мовив Гаммер,— щиро дякую. Нагадую вам, що ви втратите посаду, якщо не одружитесь з моєю жінкою протягом двох місяців після нашого розлучення. І я вам до всього ще й насолю, добре насолю. Ви людина не багата, навіть, я б сказав, не забезпечена. І вже немолода. Ви маєте добру посаду і страшенно легку роботу, власне, занадто легку. Якщо ви одружитесь з моєю жінкою, то лишитесь на посаді. Я й раніше мав чимало акцій у тій компанії, де ви працюєте, а тепер їх у мене там шістдесят відсотків. Самі перевірте.

— Авжеж,— безнадійно сказав Буртен.— А ви... ви хіба раді спекатись дружини?

— Я не хочу, щоб мене водили за носа,— мовив Гаммер.— Я чесна людина, і ви будьте чесні, не тікайте від наслідків. До жінки завжди треба ставитись галантно.

Буртен нервово вхопився за ліхтар.

— Облиште ліхтар. Хочете ним шпурнути в мене? Я йду. А ви не вставайте від столу, поки я не ввійду. І не давайте волі рукам!

Буртен зсунув руки зі столу.

— А навіщо вам такий ліхтар? Світите ним надворі, чи що? — поцікавився Гаммер.

— Ні, надворі в мене також електрика. Я ловлю на світло рибу.

— Стругів?

— Часом і озерних стругів, але найбільше вугрів.

— За бухтою?

— Так... трохи далі на північ. Зрештою, і в бухті є вугрі. Але її з ока не спускають клятєнні гавкуни. Самі потай рибалють, а інших виказують.

— Це правда,— погодився Гаммер.— Я вже шість років на них дивлюся... То, кажете, на північ? Невже?

— Є там кілька місць, тільки треба їх знати. Є...

— Я знаю одне місце на південь за бухтою, там добре ловляться великі вугрі,— мовив Гаммер.

— Ет, дуже великі не такі смачні. Середні кращі.

— Ваша правда, Буртене. Ви їх смажите?

— Смажу? — обурився Буртен.

— А чому б і ні? — підвищив і Гаммер свій писклявий голос.— Ось послухайте, як їх треба смажити. Спершу посолити на ніч, потім порізати на шматки по п'ять сантиметрів завдовжки, почистити, добре вимити в теплій воді й покласти в червоне вино на шість-сім годин, найкраще в бургундське, а тоді на гарячу

сковороду, в добре масло. Вони смачні з перцем, більше ні з чим. Спробуйте. Закладаюся, що...

— Я люблю варені, і щоб було багато підливи з прянощами,— мовив Буртен.— Так, як у Данії роблять.

— З кропом?

— Ага... Я, правда, кріп не часто кладу, але...

— Атож, у підливі вони смачні. То ви сьогодні вибираєтесь по вугрі?

— Так, але ще надто рано.

Гаммер відсунув завісу й виглянув надвір.

— Хай йому біс,— вилаявся Гаммер.— Човен у мене готовий, а нема кого посадити на весла. Такого хлопця, якому можна вірити. Тут важко когось знайти... А ви маєте весляра?

— Я звичайно беру Нільсена. Тільки він вічно чимось невдоволений.

— Якби я був інакше одягся,— сказав Гаммер,— то міг би вам веслувати.

— О господи, одяг можна знайти! Мій буде трохи завеликий, але... позакочуєте. Чоботи в мене теж є добрі. Гумові... Підійдуть на вас.

— Що ви кажете, Буртене? А й справді...

Буртен приніс одяг і взуття. Гаммер переодягся в кухні, відклавши револьвера на лавку, потім сховав його в праву кишеню куртки.

«Іч, який спритний,— подумав Буртен.— Певне, боїться, що я його налупцюю. Ну, тепер уже я попався, нічого не вдієш. Йолоп йолопом. Знову одружуватись? Бр-р... Та ще й з Гаммеровою жінкою! От біда... Вона нічогенька, як на те пішлося, але ж мороки з нею буде! Страх, скільки мороки...»

— Може, вип'єте чашечку кави, Гаммере?

— Дякую, вип'ю,— сказав Гаммер.— Сьогодні я не пив кави, був трішки, теє... заклопотаний, хе-хе-хе...— Він приніс собі з кухні повну чашку кави, сів і випив її. Потім, обважнілий, схопився з стільця.— Гарно

складається, Буртене. То як, попливемо в південний бік?

— Ні, в північний,— відповів Буртен.

— Орел і решітка,— загадав Гаммер, витягаючи монету.

— Випало в північний,— задоволено всміхнувся Буртен.— Я веслюю,— додав він.— Люблю веслувати. Маю дужі руки, і їм не вадить попрацювати.

Гаммер якусь хвилю дивився на нього.

— Ви здоровило,— сказав він.— Будемо чергуватися, я також хочу повеслувати. Бо трохи розплився, люблю попоїсти, хе-хе-хе. Ловитимем кожен по півгодини, добре? Півгодини швидко спливають.

— Надто швидко,— погодився Буртен.— Півгодини кожному досить.

Він підійшов до шафи в кутку й налив собі чарку з фляги.

— «Гаммель Лейтен»? — спитав Гаммер.— А я саме подумав, що добре було б випити чарку, я теж уживаю «Гаммель Лейтен». Другого разу захоплю з собою пляшку.

Вони рушили надвір, обидва огрядні, тільки Буртен вищий і все-таки трохи тонший за Гаммера. Короткий, широкий, гладкий Гаммер у старому брезентовому плащі поверх куртки, надто великої на нього, скидався на блазня. Обидва були в рибальських картузах. Рибалки. Буртен узяв з повітки ості. Гаммер з ліхтарем почалапав стежкою вниз, поволі вибрався на поміст і озирнувся навколо, все мовчки. Вони обережно сіли в човен, і Буртен тихо ворухнув веслами, обмотаними в кочетах брезентом. Була чудова погода, легенький бриз, кращої і не треба, щоб рибалити з остями. Нікого не зустрівши в бухті, вони впливли на північний бік, пустили човен дрейфувати й прислухалися.

— Усе гаразд,— сказав Гаммер.

Буртен засвітив ліхтар, що тепер горів добре, пові-

сив його на гак на носі човна й накрив зверху бляшаним дашком, щоб світло падало у воду.

— Ще одне,— сказав Буртен.— Часом що станеться, то штраф заплатимо разом, добре?

— Певна річ,— мовив Гаммер,— певна річ, Буртене. Першого разу буде сто крон. Я навіть можу сам заплатити. Це пусте. За таку пригоду мені не шкода й тисячі...

— Веслуйте ближче до берега,— звелів Буртен.— Отак, плавно, обережно, отак, тепер тримайтеся посеред мілини.

Буртен бовванів на носі човна, схилившись над водою і тримаючи наготові ості.

— Ух! — мовив він, метнув остями, а тоді швидко потяг їх до себе. Навколо держака корчився великий вугор, напштрикнутий на тризубець остів.

— Ти диви!..— вигукнув Гаммер.

— Тс-с,— цитьнув на нього Буртен.— Веслуйте плавно і обережно, отак... Ух! — знов вихопилося в нього, і він метнув остями.

Через п'ять годин вони несли стежкою до будинку балію.

— Важко? — запитав Буртен.

— Важкувато,— відповів Гаммер.— Багато води.

— Так треба,— сказав Буртен.— Чиститимемо рибу завтра вранці.

Вони поставили балію в повітці і замкнули двері.

— Ох,— застогнав Гаммер,— тепер би не завадила чашечка кави й шматок хліба, Буртене.

Вони переодяглися в кухні.

— Гарне місце, Буртене, краще за моє. Трохи занедбане, але гарне.

— Мені таке подобається,— мовив Буртен.— Не люблю вилизаного, хай буде таке, як є. Коли часом і виллється трохи мастила під ноги, то нічого. Я не люблю відпочивати в холодочку, волюю рибалити, лагодити

човни, рубати дерева. Тільки збіса шкода, що не можна тут пожити з півроку.

— Ти ж буваєш тут досить часто, Буртене. Кажу «ти», бо так природніше.

— Авжеж,— погодився Буртен.— Звичайно, ми повинні звертатись один до одного на «ти», хай йому чорт.

— Як родичі, хе-хе-хе,— засміявся Гаммер.— Свояки.

— Га-га-га,— завторував йому басом Буртен.

Вони трохи пореготали. Тоді наставили казанок і запалили на всю силу комфорку. Потім затопили в кімнаті грубу. Дрова зайнялися й весело затріщали. Гаммер поклав револьвер на кухонний стіл, пояснивши:

— Він не заряджений.

— Я не певен,— сказав Буртен.

— Боїшся?

— Просто незручно себе почуваю...

— Я ще ні разу в житті не вистрілив,— сказав Гаммер.— Не зважуюсь, не люблю тріску.

Вони пили каву і їли консерви з хлібом до години ночі. Апетит у них був добрий.

— Може, лишишся тут до ранку? — спитав Буртен.— Дорога далека, а в мене є місце. Гарне ліжко...

— Та здогадуюсь, хе-хе-хе,— засміявся Гаммер.— Я думаю, чи не взяти ще шматочок консервів. Дуже смачні!

І він узяв чималий шматок.

— Завтра на обід будуть вугрі,— сказав Буртен.— То як, лишаєшся?

— Казна-що питаєш! — мовив Гаммер.— Звичайно, лишаюся. А підлива з прянощами буде?

— Аякже,— сказав Буртен.— Багато підливи...

— Ось тобі всі ті свідчення. Вони мені не потрібні,— мовив Гаммер.

— Не потрібні?

Гаммер підійшов до груби, витяг зі спідньої кишені папірці й кинув їх у вогонь.

— Ти не винен,— мовив він.— Я тобі скажу, як воно в. З мого боку це була ніби пастка, хе-хе-хе. Нансі, тее... трохи з фантазією.

— Знаю,— сказав Буртен.

— Ти не перший її коханець,— сказав Гаммер.

— Знаю,— сказав Буртен.

— Вона собі щовесни знаходить когось, але завжди вертається до мене.

— Знаю,— сказав Буртен.

— І я вирішив покласти цьому край,— мовив Гаммер.— Думаю, дам їй волю, хай іде своїм шляхом. Може, думаю, так і треба. А тут якраз ти нагодився. От я й хотів вас зв'язати до купи, хе-хе-хе.

— Хотів,— погодився Буртен,— і зв'язав би, якщо на те пішлося...

— Годі про це, Буртене, годі. Нащо тобі така біда, ти для цього надто добрий. А мені легше. Я звик до неї, знаю, як до неї підступитися. Їй уже почало не вистачати мене, дуже не вистачати. Тепер вона довго шануватиметься. Та й надалі добре, як вона буде в мене. Не турбуйся, Буртене. Годі про це.

— Дякую,— сказав басом Буртен. Його вже долав сон.— Я наперед смакую завтрашній обід. Візьму кілька середніх вугрів, найситіших... І зроблю багато підливи з прынощами...

— Так, ти прихвалити вмієш...

Буртен з Гаммером зайшли до спальні й полягали. Буртен почав дрімати тихо, спокійно.

— Завтра ввечері спробуємо з південного боку,— озвався Гаммер сонним голосом.— Ще й закоптити вистачить.

— Стругів? — промурмотів Буртен.

— Ні, вугрів,— сказав Гаммер.

І заснув.

ВТЕЧА

Скоро вже десята година. Ми сидимо за столом від шостої. Цього починає долати сон. Вино робить своє. Я випив не більше, ніж сам хотів. Він позіхає і питає, котра година.

— Одинадцята.

— Одинадцята?

Він лякається. Одинадцята? В нього немає з собою годинника. Ну так, зрештою, він і сам відчуває, що вже пізно. Стомився. Дорога. Зміна повітря. Над морем воно задушливе, навіває сон. Чудесний вечір. Просто розкішний. Щира дяка за пригощення.

Я йому приготував постіль у маленькій кімнатці, окремії, далеко від моєї. Веду його туди. Він тисне мені руку:

— Розкішний вечір.

— На добраніч, Янсене. Вже початок дванадцятої. Приємно олинитися нарешті в ліжку. Хай вам гарно спиться.

Невеличкий, старий, сонний, він ще трохи ходить по кімнаті, тоді починає роздягатися.

Рівно десята година. Я відразу спускаюся вниз і роблю все швидко, але без поспіху. Витрачаю всього кілька хвилин. Я готуюся в кухні. Приліплюю собі темну бороду. Одягаю шкіряну куртку і чорну плетену шапочку. Вона щільно прилягає до голови. Невеличкий саквояж уже готовий. У ньому смачні бутерброди і літровий термос міцної кави з добрим віскі. Я випиваю цілий келих цієї суміші. Вона не пекуча. А на смак ніби вершки.

Я не зразу відчиняю гараж. Треба пройтися. Надворі дуже темно. На обличчя мені падає мокрий лапатий сніг. Вітру майже немає. І скрізь тихо, ніби все вимерло. Я йду навколо будинку, навколо повітки і через подвір'я на берег. Хвилі ледь колихаються. Ген на

пагорбі видно тьмяне світло. Короткими спалахами блимає маяк. Між спалахами западає чорна, як смола, пільма. Ніщо не порушує спокою в цьому відлюдному місці.

У гаражі стоїть великий автомобіль на сім місць. Гарна машина. Я сам недавно пригнав її сюди темної ночі. Часом я її заводив. Вона в мене завжди наповнотіві. Бачок повний найкращого авіаційного бензину. Номери подвійні. Зовнішній вигляд підроблений. Тепер вона пофарбована в червоний колір. Ядучо-червоною фарбою, яку я можу змити мильною водою. Отже, вона за кілька хвилин може стати чорною.

Мотор заводиться миттю. Легеньке гудіння і шурхіт, поки я в темряві виїжджаю повз будинок і повз повітку на лісову дорогу. Там я кілька хвилин сиджу тихо і оглядаюся навколо. Наче немає нікого. Тільки хвилі легенько хлюпають об берег. Мені трохи видно заднє сидіння. Там лежать різні речі. Мотузки, залізні трубки, одяг. Усе лежить так, як я його поклав. У кишені на дверцятах машини я тримаю газовий пістолет. На гільзах написано: «Оглушливі патрони». Їх виробляють у Саксонії. Безпечне оглушення, кілька хвилин приємного сну, а потім ще кілька легенького запаморочення. Зручна зброя. Я випробував пістолет на свині в Ставерні. Але це вже інша історія. В мене є докладний опис дії цих патронів. Зрештою, я маю також гарний темно-синій браунінг, часом би треба було продрівити покришки.

Усе гаразд. Я закурюю сигару і рушаю. Сильні фари сліпучими смугами розтинають темряву між деревами. Я мчу лісом і звертаю на шосе. Поблизу немає будинків, отже, й нікому дивитися на машину. І мало хто трапляється на дорозі. Десята година, та ще й святвечір.

Так я їду кілька хвилин. І опиняюсь у невеличкому містечку. Такою машиною цим містечком нема що

їхати. Повз готель, головною вулицею, кількома меншими. Всі вікна яскраво освітлені, і я бачу багато тіней за завісами. Люди святкують. Авжеж. Я думаю собі то те, то інше і їду далі. Скоро я досягаю Ньюскогена і поминаю його.

Йде рідкий сніг. Машина швидко долає дорогу. Мотор гуде тихо і впевнено, світло далеко розтинає густу, як смола, пільму. Я курю і дивлюся поперед себе. Навколо спокійно і приємно. Повз мене швидко пробігають дерева, кам'яні огорожі, телефонні стовпи. Інколи майне яскраво освітлений будинок, велика садиба або маленька хатина. Я знаю цю місцевість. Часом я повертаю голову вбік і дивлюся, де я.

На роздоріжжі назустріч мені трапляється коляска, повна людей. Вони махають руками і щось гукають мені, мабуть, бажають веселих свят. Навряд чи вони бачать, що я також махаю їм у відповідь.

Машина мчить з однаковою, приємною швидкістю. Не з блискавичною. Вона рівномірно і впевнено поглинає милі. Я спускаюся з стрімких пагорбів і знов попадаю в маленьке містечко. Скрізь у вікнах світло. Самотній подорожній нерухомо стоїть на вулиці й дивиться вслід машині.

Так машина ковтає ще кілька миль і спокійно заїздить у більше містечко, лишає за собою міст і мчить рівною, як шнур, вулицею.

Я розраховував, що згаю на цю дорогу три години. Але стрілки показують ще тільки пів на дванадцятю, коли я перетинаю межу міста. Я, не поспішаючи, поминаю вулицю за вулицею. Всюди повно різних машин. Люди вертаються з гостей.

Я спиняюся на коротенькій вуличці між двома будинками з квартирами на винайм. Повз мене йде поліцай. Він робить свій звичайний обхід і майже не дивиться на мою машину. Я дістаю термос. Кава парув. Я п'ю її залюбки. Я тепер ніби подорожую по

країні. Нерви в не найгіршому стані. Один час вони були трохи сплехували. А тепер я спокійніший. Звичайно, ледь напружений. Я прибув надто рано. Ми домовилися, що я буду не раніше, як о дванадцятій. Між дванадцятою і п'ятою. А якщо не цієї ночі, то наступної.

Відразу ж тротуаром з протилежного боку надходить чоловік. Він оглядається і швидко перетинає вулицю.

— Ви часом не маєте сірника?

— Заходьте.

Я відчиняю дверцята машини, і він сідає. Він помітно тремтить, і я швидко наливаю йому велику чарку. Він дивиться на етикетку.

— О! Ну, то веселих свят! Бажаю тобі щастя!

— Тобі також веселих свят. Усе гаразд?

— Думаю, що так. Думаю, що нам пощастить.

— Має пощастити.

— Мабуть. Якщо ти так кажеш, то пощастить. Напевне. Все готове. Я своє зробив. Більше не можна було. Він уже місяць, як готовий. Важка робота. Він її робив рівно рік. Цілий рік. Мур твердий, мов камінь. Однієї ночі мало все не завалилося. Коли він виліз із дірки в підлозі, в камері зненацька спалахнуло світло. Вартовий відсунув засув і відчинив двері. Він насилу встиг попхнути на місце токарний верстат і, зігнувшись, учепився в нього руками. Він стогнав і корчився так, наче був смертельно хворий. Живіт. Він дрижав, закушував губи, на очах у нього виступили сльози. Ніби й справді відчував страшний біль. Але все це він робив з ляку, що його викриють. Ні в кого не виникло ніякої підозри. Він кілька тижнів сидів тихо, а тоді знов узявся до праці. Та ти й сам усе знаєш. Не можна врахувати одного: як поведеться коридорний. Той часом зазирає у вічко. Але він так вимощує ковдру, ніби під нею хтось спить. І підсовує верстат на місце, коли опиняється під підлогою. Я на

кілька тижнів звільнений від служби як хворий. І покладаюся на тебе.

— Я тебе ніколи не бачив. Ніколи.

— Можна отримати решту грошей?

Я показую йому асигнацію в тисячу крон. Одну він уже одержав раніше.

— Як тільки він буде в машині. Так домовлено.

— Авжеж.

— Ще чарку віскі? Ти посидиш у машині?

— Так. Можу посидіти.

Іде невеликий сніг. Добре було б, якби він пішов густіший.

Тепер я швиденько збираюся. Беру з машини клунок і рушаю вузьким завулочком між будинками. Легко перелажу через високу огорожу. Тоді, зігнувшись, обережно переходжу через зоране місце до муру. Він сім метрів заввишки. Старий, сірий кам'яний мур. З цього боку на недалекій відстані один від одного ростуть великі каштани.

Не довго думаючи, я розв'язую великий клунок і складаю з металевих трубок драбину. Вона якраз дістає до верху. Взявши під пахву мотузяну драбину, я вибираюся нагору і обережно заглядаю через мур.

В'язниця дуже довга. Понура середньовічна будівля. Щоправда, гарних обрисів. Маленькі заграбовані віконця біжать чотирма рядами одне над одним. І за кожним сидить одна людина. Одна людина лежить і спить у камері. І має перед собою віконце з залізними ґратами. Людина спить у камері кожної ночі рік, чи п'ять років, чи двадцять років. Або й не спить. Не може заснути. Не до всіх так легко приходить сон. О ні, не до всіх. Я добре знаю. Ох, це витончені тортури.

Між мною і в'язницею — між муром і в'язницею, — широке відкрите місце. Яскраво освітлене. Я прокидався вночі й думав, що до мене в камеру заглядає

місяць. А це, виходить, тільки потужні ліхтарі на по-
двір'ї. Спершу я думав, що то місяць.

Тепер я стою на драбині, заглядаю через мур і шу-
каю того вікна, що мені потрібне. Починаю рахувати
з рогу на третьому поверсі. Це досить високо від землі.

Тієї миті з-за південного рогу з'являється нічний
вартовий. Попереду йде вівчарка і натягає ланцюг.
Пес уважніший за вартового. Він, ідучи, водить голо-
вою на всі боки. Він ні на мить не перестає вистежу-
вати, готовий до стрибка. Вартовий міцно тримає лан-
цюг і думає про своє. Час від часу він підводить го-
лову і дивиться на стіну в'язниці. Мур його не ці-
кавить.

Я стою вище за нього, дивлюся, і мені кортить
налякати його. Я затуляю собі рота, щоб не гукнути:
«Бе-е-е!»

Воля — законна власність кожного, якщо він може
її взяти і зберегти. Єдиний чоловік утік із цієї в'яз-
ниці. Єдиний чоловік перебрався через ці мури. Єдиний
за вісімдесят років.

Газовий пістолет лежить на мурі. Мотузяну драбину
я тримаю під лівою пахвою, а кишеньковий ліхтарик
у правій руці. У нього вставлене червоне скло.

Нічний вартовий завертає за північний ріг. Якусь
мить я вичікую. Тоді кілька разів блимаю ліхтариком,
націливши світло на його темне вікно. Тієї ж миті
в камері також кілька разів спалахує світло. Він три-
має його перед самим вікном. У спалахах я бачу обриси
голови. Він мені відповів. Потім у камері знов стало
темно.

Я відчуваю, як у мене шалено калатає серце, і напру-
жено дивлюся на стіну під його вікном. Тепер він
відсуває токарний верстат, залазить у дірку в підлозі
й виймає камінь із зовнішньої стіни, камінь, який
він давно вже зрушив з місця.

Саме це йому тепер треба зробити. А що, як кори-

дорному вартовому цієї хвилини заманеться зайти до нього? Тоді все пропало. Часто буває, що в останню мить усе завалюється.

Раптом я бачу коротенький спалах у невеличкій дірці в стіні на два метри нижче від вікна. Я відразу відповідаю йому. Тоді він кладе камінь на місце. Я прикипаю очима до того каменя. Досі все було гаразд. Задум вдається. Напевне вдається. Найгірше вже майже лишилося позаду. Майже. Тепер мені треба трішки почекати. Раптом я відчуваю, що перестав хвилюватися. Я міцно прив'язую мотузяну драбину до верхнього щабля драбини з трубок, на якій стою сам.

Холоднішає. Іскряться сніжинки. Вони вже не такі мокрі. І падають легше. Мої ніздрі лоскоче свіжа зимова прохолода. Але я не мерзну. Хвилини розтягуються. Здається, що минає ціла вічність, поки нічний вартовий обходить навколо в'язниці. А це всього лише кілька хвилин. Звичайно, я не можу почувати себе зовсім спокійно тут, де я стою, на самому верху в'язничного муру. Віття каштана досить добре прикриває мене й драбину. Та я не можу бути зовсім спокійний. А проте в мені тліє певність, інтуїтивна певність, що все буде гаразд. Мої чуття натреновані. Вони загострені до краю. Коли я щось роблю, то все бачу і все чую. В мене розвинулось незвичайне чуття на речі. Найдивовижніше те, що я вмю передчувати часто дуже далекі події. «Як дикий звір,— думаю я.— Як дикий звір».

Я отримую попередження. Відчуваю небезпеку. Коли я нехтую цими передчуттями й попередженнями, то завжди виходить погано. А тепер у мене приємні почуття.

Все це напевне можна пояснити. Логічні висновки в мозку. Підсвідомий підсумок тих і тих подій, тих і тих приготувань. Не знаю. Але щось у цьому є.

Напружена мить, потім я відчуваю незрозумілу радість. Я дивлюся очима і слухаю вухами. Але я бачу

і чую, сприймаю ротом, руками, так, руками, всім своїм тілом. Може, тому, що я довгий час, уже не один рік, живу в ненастанній небезпеці.

Ось знов з-за південного рогу з'являється пес. Він принохується, крутить на всі боки гостроносою вовчою головою. Може, когось треба спіймати? Може, роздерти на шматки? Може, котрийсь із в'язнів надумав утекти? Ох, пес добре знає, навіщо він кожної ночі обходить в'язницю. Він такий самий розумний, як і той чоловік у довгому плащі, що важко, широко ступаючи, йде позаду і стримує його.

Через рівномірні проміжки чоловік підводить голову і скидає очима на стіну в'язниці. Чисто машинально. Я дораховую до дванадцяти, і він підводить голову. Я знов дораховую до дванадцяти. І він дивиться на стіну. Ха-ха! Так він, напевне, оглядає і стіни будинків, коли йде вулицею у вільний від служби час. Мені знов страшенно кортить гукнути: «Бе-е-е!» Ха-ха. Але водночас я міркую, що не треба бути надто зухвалим. Я змушую себе злегка посумніватися: «Ні, це нам не вдасться».

Коли пес із вартовим зникають за північним рогом в'язниці, я швидко блискаю кілька разів червоним світлом.

Дірка починає більшати й більшати. Маленька цятка на стіні в'язниці стає великою. З'являється мотузка, складена вдвічі. В яскравому світлі я навіть звідси бачу вузли на мотузці. Тепер уже немає відступу.

З дірки показуються ноги. Він спускається вниз. На спині в нього клунок.

Я сідаю на мур, тримаючи наготові мотузяну драбину. Він махає мені рукою, неквапом стягає за собою мотузку, змотує її і закидає на плече. Тоді прямує до муру. Я помічаю, що він у самих шкарпетках. На тонкому шарі снігу чітко видно сліди від в'язниці до муру. Підіймаючись мотузяною драбиною, він усмі-

хається до мене. Я вражений, що він такий схожий на мене. Тільки блідіший. Я ніби сиджу над тихим водяним плесом і бачу внизу своє власне віддзеркалення.

Ми беремо кожен свою драбину і швидко переходимо зрану смугу.

— Вартовий скоро помітить. Дірку. Сліди.

— Так.

На вулиці немає нікого. Ми складаємо речі ззаду в машину. Я простягаю асигнацію нашому приятелеві, що спокійно сидить спереду в машині. Він ховає гроші в кишеню.

— Так довго я ще зроду не чекав. Встигнемо випити ще по чарочці?

Ми стоїмо перед машиною і цокаємося.

— Веселих свят! Веселих свят! Веселих свят!

В'язничний наглядач іде тротуаром і зникає за рогом.

Ми сідаємо в машину. Його обличчя дуже бліде, очі горять, руки тремтять.

Я дивлюся на годинник. Трохи перейшло за дванадцять. Це мене дуже дивує. Я виходив з машини не більше як на десять хвилин. А мені здавалося, що минули цілі години.

Я вмикаю мотор. Ми їдемо з рівномірною, великою швидкістю. Він, зіщулившись, сидить поряд. І озивається тільки раз:

— Оце вже й перший день свят.

— Так. І нам пощастило.

Сніг силе густіший. Але ми їдемо тільки трохи більше, як дві години. Я ставлю машину в гараж, і ми тихо заходимо до моєї кімнати. Він дуже втомлений і, торкнувшись головою подушки, миттю засинає. Я немов бачу своє власне обличчя.

Я ще виходжу в шкарпетках у коридор. Мій давній товариш міцно спить. Я спиваюся біля його дверей

і думаю: він може посвідчити, що ми пішли спати об одинадцятій. Отже, я не міг доїхати до в'язниці на дванадцяту. Все гаразд.

Я, мабуть, спав. Хтось міцно торсає мене за плече. Мені боляче прокидатися. Наді мною стоїть чоловік в уніформі. Стоїть і всміхається:

— Що? Сон здолав?

Я встаю з підлоги і нестямно озираюся по камері. Вартовий стоїть і всміхається. Сьогодні свят-вечір. Підлога чисто вимита.

Вартовий тримає в одній руці букет квіток, а в другій листи.

— Я так стомився. Не спав уночі. Ох, мені снівся сон.

— Так-так. Швиденько приготуйся. До церкви.

— До церкви?

— Так. Сьогодні ж свят-вечір. Ти що, й досі не прокинувся?

Я вмиваюся, чищу щіткою одяг і замотую шию шарфом.

Виходячи в коридор, я не втримуюсь і кидаю погляд на токарний станок. Тоді стаю в шеренгу в'язнів, що йдуть до церкви. Вони чвалають переді мною в сірому, незграбному в'язничному одязі. Клунки з лахміттям на паперті перед церквою. Поряд стоять наглядачі і стежать за нами. Один по одному ми заходимо в двері, спускаємось кількома східцями вниз і повертаємо до переділки, яку зачиняють за нами.

Церковна кафедра стоїть вище від нас. Наглядачі сидять по одному з кожного її краю і стежать за нами. У проходах між переділками також стоять наглядачі. Нам не можна переглядатися, розмовляти, посилати записки. Це смертельні гріх. Ми не повинні нікуди дивитися, тільки на олтар, на священника за кафедрою і на двох наглядачів обабіч неї.

Церква гарна, вся біла. Біля олтаря стоїть велика святкова ялинка.

Сьогодні всі наготовили носовички. Тільки-но озивається орган, дехто вже починає шморгати носом. А як грають «Веселих свят», схлипують майже всі, навіть священик.

Більшість в'язнів раді, коли все кінчається і вони знов опиняються в своїх камерах.

Ми сидимо в камерах і їмо рисову кашу з якимось мастилом. Святкову їжу. Я жую якомога довше. Смакую. Втішаюся кашею. Я не один місяць мріяв про неї. І ось їм її.

Потім я беру пошту. Мені страшно вато розпечатувати листи.

Надворі починає йти сніг. Я стою на стільці, дивлюся на подвір'я і вгору на мур.

Холоднішас. Іскряться сніжинки. Я чую, як на подвір'ї гавкає собака. Нічний вартовий починає свій обхід.

Внизу у вестибюлі б'є годинник. Відбій.

Та перш ніж відкинути підвісне ліжко, я торсаю токарний верстат. Він міцно прибитий до підлоги.

Арнульф Еверланн

ТОЙ, ЩО ПРОПАВ БЕЗ ВІСТІ

Пані Гемпель саме прибирала в кухні, коли почувся дзвінок. Вона була ще не зовсім одягнена; проте Етті вже пішла, тож їй довелося відчиняти самій.

Перед порогом стояв якийсь чоловік у картузі і в сірому пальті. Під пахвою він тримав клунок. Він не озивався, тільки нильно дивився на неї; тихо кашлянув, але не сказав ні слова.

Пані Гемпель хотіла замкнути двері — вона не мала що йому дати. Зрештою, вона й не любила тих, що ходили просити, а надто, як була вдома сама.

Тоді він підступив до неї і притримав двері.

— Лізо! — мовив він.

Звідки він її знав? Пані Гемпель втупилась у виснажене, потемніле обличчя: воно нагадувало їй того, кого вона бачила в снах. Голос також був схожий... Враз вона зойкнула, відпустила двері, обернулась, побрела, мов сліпа, коридором до кімнати й сіла на стілець.

Чоловік зайшов за нею.

— Це я,— сказав він.

— Ти живий? — прошепотіла вона. Жах підступив їй до горла.

— Живий,— відповів він.

— А ми думали, що ти загинув...

— Ні, я попав у полон.

— Ти був у списку тих, хто пропав без вісті. І ми більше нічого від тебе не чули. Жодного слова. Чому ти не писав?

— Не було пошти. Ми раз пробували послати кілька

листів, і нам сказали, що їх передадуть, але... Потім у нас не було паперу.

— Ти був у Росії?

— Так, у Сибіру.

— Весь час?.. Тебе ж не стало п'ятнадцятого року?

— Так.

— А тепер тридцятий — п'ятнадцять років!

— Так.

— То чому ж ти швидше не вернувся? Адже війна скінчилася вісімнадцятого року!

— Вісімнадцятого? Ні. Ми три роки були в таборі полонених під Красноярськом. Тоді прийшов Колчак. І ми пішли з ним проти більшовиків. І нас знов забрали в полон. Це було дев'ятнадцятого року. Потім ми здебільшого лагодили дороги й працювали в полі.

— Виходить, ви не весь час були в таборі полонених?

— Ні, останні роки ми були вільні.

— То хіба ви не могли вернутися додому?

— Навколо землі?.. Ні, не могли.

Вона дивилася на нього. Вернувся додому її чоловік. Сивий, підстаркуватий чоловік, схожий на її свекра. Колись вона була з ним одружена... тобто вона й тепер з ним одружена.

Жінка дивилася на нього. Вона вже не боялася. Цей жалюгідний, старий чоловік більше її не лякав. Але вона не знала, що їй з ним робити. Він усе ще стояв перед нею з клунком під пахвою; вона не запросила його сісти — адже ж він до певної міри був у себе вдома.

Сходами хтось ішов. Жінка забула зачинити двері. І відчувала, що її коліна й досі трохи тремтять.

— Може, покладеш свій клунок? — спитала вона.

— Ага.

Він відступив до дверей і поклав клунок. Під стіною стояв стілець. Він сів, а картуз примостив зверху

на клунку. Він був страшенно втомлений, бо цілу дорогу від Сілезького вокзалу добирався додому пішки.

— Ти вже снідав? Може, приготувати тобі щось попоїсти? — спитала вона.

— Дякую, приготуй.

Вона пішла в кухню й поставила на плиту кавник. За якийсь час вона поверпулася вже одягнена, в пальті й капелюшку.

— Ну, там для тебе все наготовлене. А я йду. Повернуся в обід.

— Тобі неодмінно треба йти?

— Так, мушу йти на роботу.

— На роботу?

— Еге ж!.. До майстерні.

— Ага. Ти й досі її тримаєш?

— Тримаю.

— І не важко тобі?

— Певне, що важко. Але з чого ж би ми жили?

— А й справді. Виходить, ти чогось навчилася?

— Так, навчилася. А крім того, є ще Нольте. Він лагодить годинники. А я стою за прилавком.

— Он як.

— Ну, а тепер я мушу бігти. Господи боже, вже по дев'ятій. До побачення!

Він пішов у кухню й поснідав. Тоді знов повернувся до кімнати. Отже, він удома... знов удома. Якесь дивне почуття. Але він не так уявляв собі повернення.

Кімната, можна сказати, була та сама — колишня канапа, і стіл, і колишні стільці. Проте були й нові речі, яких він не знав: гарне люстро між вікнами і великий дубовий застлений буфет з посрібленими ручками. Це не його річ. Гарна, але не його.

А от дружина... що з нею сталося? Постарішала? Так, постарішала. Але ще не стара. Зараз він порохус: чотирнадцятого року їй було двадцять чотири, отже,

тепер їй сорок. Проте вона ще гарна, дуже гарна. Трохи товстувата... Господи!

У серці ворухнувся легенький страх — щоб прогнати його, довелося сказати самому собі, що він прийшов до дому у. Але він уявляв собі цей прихід інакшим.

Так, його не чекали. Скільки ж бо часу минуло. Він справді страшенно змінився, його не легко впізнати. А крім того ж, дружина думала, що він загинув. Та все ж, коли після хвилинного приголомшення Ліза його впізнала, вони повинні були кинутись одне одному в обійми, це мала бути врочиста мить: чоловік і батько повернувся додому з війни!

І саме тому, що Ліза думала, ніби він загинув, вона повинна була вдвічі дужче зрадіти, що він живий! Він мав би врочисто й святково сісти до власного столу з дружиною і з дочкою. Це мало бути справжнє свято.

А дружина так поспішала, що він навіть не встиг спитати про Етті! Вона вже, мабуть, велика дівчина. Господи, їй уже... їй уже скоро вісімнадцять років!

Чи ж не її він, бува, зустрів на сходах? Молоду даму в світлих шовкових панчохах і шкіряній куртці, що спускалася вниз? Ту, що її запах здався йому знайомим, коли він відступив до стіни, щоб дати їй дорогу? Ні, не може цього бути.

Мабуть, тут десь є її фотокартка. Он над канапою висять якісь знімки... Ага, оця дівчина в конфірмаційній сукні, певне, і є Етті. Вродлива дівчина. Доросла жінка. Дивно, що це його дочка.

А ось він посеред стіни, у солдатській формі. Цей знімок зроблений в день мобілізації. На рамці чорна жалобна стрічка, безсмертники і залізний хрест. «Коханий і незабутній!»

Він сів і приготувався чекати. До цього він звик. Чекати він добре навчився!

Чекати довелося довго. Він пішов у кухню і намастив собі дві скибки хліба. Тютюну він ще трохи мав.

О шостій годині повернулася Ліза й заходилась готувати обід. О сьомій прийшла Етті.

Вона здивовано скрикнула, побачивши його в кімнаті. З кухні зайшла мати.

— Це батько,— мовила вона.

Дочка дивилася на них, нічого не розуміючи.

— Це твій батько повернувся з війни!

— З якої війни?

— З війни, доню! З світової війни!

— О!.. Але ж...

— Він був у полоні, в Сибіру.

— Але ж ви весь час казали, що...

— Авжеж, ми так думали!

— Етті! — мовив він і простяг до дівчини руки.

— Добрий день,— сказала вона, проте не зрушила з місця, тільки втупилася в нього очима.

Мати сказала, що це її батько, що він повернувся додому,— це вона чула, розуміла. Але як це усвідомити собі? Чи він має, наприклад, жити разом з ними?.. Оцей чоловік?

Мати знов пішла до кухні. Вони лишилися в кімнаті самі. Їм було незручно разом.

— Я зараз! — мовила Етті й зникла. За хвилину вона вернулася зі скатеркою й тарілками і накрила стіл.

Вони пообідали мовчки. Після обіду Етті пішла: їй треба було з кимось зустрітися. І вони лишилися в кімнаті вдвох з дружиною.

— Отже, ти повернувся додому,— мовила вона.

Атож, повернувся додому. На це він не мав що відповісти.

— Що ж ти тепер думаєш робити?

— Та почну... мабуть, почну працювати в майстерні?

— Там не вистачить на всіх роботи,— мовила вона.—

Більше, як двом, там нічого сидіти. А Нольте вклав свою пайку в майстерню. Він мій компаньйон.

Він нічого не сказав на це. Не сказав, що то була його майстерня. Бо минуло вже стільки років. Та й не відомо, чи він би тепер був там на місці,— чи його руки ще здатні до такої тонкої роботи. Доведеться пошукати щось інше.

— А ти як вважаєш, куди мені звернутися? — спитав він.

— Хто його знає. Тут тепер безробіття й дорожнеча. Багато людей не мають до чого прикласти свою силу. А життя таке дороге, таке страшенно дороге, що ми з Етті ледве зводимо кінці з кінцями. Якщо ти не знайдеш якоїсь роботи, то я просто не знаю...

Пані Гемпель узяла якусь сорочку і заходилася латати її. Ось уже й десята година. Вона почала позіхати.

— Мабуть, треба вже тобі постелити,— мовила вона.

Вона зайшла до спальні, принесла звідти ковдру, простирадла й подушку і взялася стелити на канапі.

— Хіба я спатиму тут? — спитав він.

— А де? У спальні спимо я і Етті.

Сігурд Гуль

ВБИВЦЯ

Одного дня під час сніданку за столом з'явився новий чоловік.

Він був набагато більший за інших. Не так вищий, як ширший у плечах. Він сидів у кінці столу, і Андерс зі свого ослінчика під стіною бачив його в спину. Вона затуляла мало не цілу стільницю.

Інші розмовляли, розповідали різні історії. А новий майже не озивався.

Це був перший день косовиці, і Андерс після сніданку крутив точило. За якийсь час він спитав Емберта, що то за чоловік.

Емберт трохи помовчав, оглядаючи свою косу, тоді байдуже сказав:

— Це ти про Мартіна? То Мартін.

Він легенько постукав пальцями по ручці коси, обтягненій ремінцем, і додав:

— А дехто зве його вбивцею.

— Вбивцею? Чому?

Та Емберт, видно, вважав, що й так сказав забагато.

— Чому? Просто так звуть, та й годі.

І ніби замкнувся в собі, сховавшись за своєю бородою і довгим носом. Він закинув косу на плече й пішов за іншими косарями в поле. Але з того, як він вимахував рукою і згинав ноги в колінах, видно було, що він чимось невдоволений.

Цілий день Андерс думав про того вбивцю. Коли косарі прийшли підобідувати, він прокрався в хату, щоб подивитись на нього. Коли вони знов рушили в поле, він теж пішов за ними; на безпечній відстані,

але пішов. Він боявся того нового чоловіка, проте не міг відірвати від нього очей, бо досі ніколи ще не бачив убивці.

Власне, той був зовсім не страшний. Великий, це правда, але тихий. Він майже весь час мовчав, а коли й озивався, то спокійним, привітним голосом. Сідав і вставав він так, наче боявся щось роздушити. А втім, усі речі поряд з ним здавалися маленькими й крихкими.

На косовиці він ішов останній у ряду. Перший ішов Емберт, як господар хутора, далі — легенький і верткий, мов білка, Нільс із Клейва, а вже за ним Мартін.

Вони ступали крок за кроком, і густа конюшина лягала під їхніми косами. По Ембертові й Нільсові зразу було видно, що то важка праця. Тільки не по Мартінові. Він наче просто помалу йшов за ними.

Коли останнім іде найкращий косар, він, якщо хоче, може підганяти передніх, наступаючи їм на п'яти. Емберт був добрим косарем, усі так казали, і не раз таким чином підганяв тих, що з ним косили, сам розповідав.

Мартін так не робив. Він ступав спокійно, на чималій відстані за Нільсом. Коса його наче сама ходила по густій конюшині. «Ж-ж-ж!» І знов: «Ж-ж-ж!»

Зате він брав багато ширший покіс, ніж інші.

Андерс стояв віддалік і спостерігав, як вони працювали.

Тож, мабуть, і не дивно, що ворок з мантачкою в Емберта так сердито підстрибував і плескав його по стегні.

Другого дня, опинившись на самоті з Нільсом, Андерс почав його випитувати про Мартіна.

Нільс здригнувся і оглянувся через одне плече, а тоді через друге. Він часто так робив, перше ніж щось сказати, як білка, що виглядає то з одного боку стовбура, то з другого. Потім сказав:

— Вбивця? Ні. Це його тільки так прозвали.— Він ще двічі оглянувся назад.— Але він злочинець, тому так і кажуть. Він сидів у в'язниці, щоб ти знав.

І рушив своєю дорогою.

Андерс того дня не пішов у поле. Видно, Мартін усе-таки небезпечна людина.

Настав вечір. Андерс розважався на подвір'ї — кидав камінці через стодолу. Йому забороняли цю розвагу, бо за стодолю було поле. Саме тому в нього так приємно лоскотало під грудьми щоразу, коли він брав новий камінець.

Зненацька до нього перевальцем підійшов Мартін.

— Що, камінці кидаєш? — сказав він і підняв великий камінь.— Дивись, як треба кидати!

Він кинув камінь — і Андерс аж рота роззявив з подиву. Камінь випурхнув з Мартінових рук і полетів далеко-далеко, а потім і зовсім зник з очей. Андерс навіть не уявляв собі, що він може так далеко залетіти.

Від тієї хвилини Андерс знав: йому байдуже, що Мартін злочинець, убивця, що він сидів у в'язниці. Він хоче завжди бути з Мартіном і кидати камінці так само далеко.

Він ніколи не опанував цієї науки. Зате з часом навчився від Мартіна багато всього іншого. Навчився розрізняти голоси птахів і наслідувати їх так, що вони відповідали йому і з цікавості підлітали зовсім близько. Навчився знаходити в лісі північ і південь у похмуру погоду. Навчився розпізнавати, коли мурахи й комари заповідають дощ, а горобина й береза — мокру осінь. З того, як мінялася погода в серпні, можна було визначити, чи холодна буде зима, чи ні. Але в давні часи ці прикмети справджувалися частіше.

Мартін знав безліч таких ознак і охоче про них роз-

повідав, але тільки тоді, як поблизу не було дорослих. Найкраще він почував себе серед дітей. Дорослі казали, що він був трохи придуркуватий. Андерс та інші діти цього не помічали, бо ще не були дорослими. Мартін ніколи ні з кого не кепкував, ніколи не брехав і ніколи не хизувався. Мабуть, тому дорослі і вважали його за простака.

Але він напевне був найдобріший у світі. І найдужчий. Андерс ходив за ним хвостом з ранку до вечора.

І все-таки в глибині душі він трохи боявся його. Найдобріший чоловік з усіх, кого він знав, був злочинцем і сидів у в'язниці. В цьому було щось підступне і небезпечне.

Через кілька років Андерс з Мартіном якось вибралися в ліс по морошку. Ішли вони на схід. Мартін добре знав ці місця.

Морошки вони набрали багато — більше Андерс і не доніс би. Бралось до полудня, час було вертатися додому.

Мартін ішов замислений. Андерс навіть не пам'ятав, щоб він коли наодинці з ним був такий мовчазний.

Раптом він сказав:

— Якщо я не забувся, то ми десь минаємо Домпан. Я родився в цих місцях, знаєш? Давай заглянемо туди...

Вони трохи пройшли і скоро опинилися на рівнині. Бір скінчився, і почалися луки, на яких тільки зрідка росли ялини.

Мартін звертав то в один бік, то в другий, наче збився з дороги.

Враз перед ними серед молодого лісу відкрилася галявина.

Колись на цьому місці стояла хата. Від неї лишилась частина підмурка, а посередині лежала купа цегли й сірого каміння. Там стояла піч. Тепер усе те заросло малиною.

Мартін стояв і дивився, спокійний, як завжди. Він мовчав, глибоко задумавшись.

Раптом він отямився і наче згадав про Андерса.

— Почекай мене тут трохи, Андерсе,— мовив він,— я зараз вернуся, тільки гляну, та й назад.

Він пішов і десь надовго застряв. Коли ж він повернувся, то був ще спокійніший, ніж досі.

Далі вони пішли стежкою, яку протоптала худоба, і наткнулися на великі купи каміння, наполовину сховані між низькими ялинами і кущами малини. А трохи згодом знов опинилися перед підвалинами зруйнованої хати.

— Тут був хутір Ланглія,— сказав Мартін.

Знов купи каміння і рештки підвалин. Тут був колись Нурбротен. А далі вже знов починався ліс. Інші покинуті хутори лежали по той бік болота.

Дорогою додому Мартін більше не озивався, і Андерс ні про що його не розпитував. На той час він уже знав усю цю історію — так, як почув її від людей у селі.

Доброю людиною був Мартін. Але мало не став убивцею — щастя його, що якимось обійшлося.

Він був орендарем у Домпені. Хутір його лежав далеко в лісі, місце було дуже погане, земля — саме каміння, хата й господарські будівлі ледве стояли. Але там він прожив ціле своє життя, а до нього — його батько і його дід. Жилося їм тяжко, багато днів треба було працювати на господаря.

Та ось ліс продали якійсь великій компанії. І одного дня прийшов наказ усі лісові хутори знов засадити ялинами. Вони там у місті підраховали, що так їм буде вигідніше.

Інші орендарі здалися добровільно. Більшість їх зразу ж виїхали до Америки.

А Мартін завжди був трохи простакуватий, трохи тугий, а трохи і впертий, як то часом буває з добрими людьми. Він ніяк не міг зрозуміти, чого це він має покидати свій хутір. Він завжди вчасно відпрацьовував оренду, як і його батько, як і його дід. До того ж він щойно розчистив нове поле під картоплю, а там була сила-силенна каміння. А ще в нього була жінка й дитина. І він нікуди не поїхав. Йому прислали одне попередження, потім друге. Та він так і не зміг цього збагнути й лишився на хуторі.

І ось одного дня, пізно восени, там з'явився ленсман у форменому кашкеті, зі свідками,— словом, так, як належить,— і за всіма законами прогнав з хутора Мартіна, його жінку, малого сина, корову, козу га двох овець і запечатав двері, чи як там воно зветься. Тепер уже й Мартін, мабуть, зрозумів, що легковажити тут не можна, в кожному разі він не сперечався і взагалі не сказав жодного слова. Ленсман якнайшвидше подався назад у село — видно, йому й самому не дуже подобалось робити те, що від нього вимагав обов'язок.

Через тиждень по селу розійшлася чутка, що Мартін знов оселився в хаті і живе там, наче нічого й не сталося.

Келська була справа. Ленсманові знов довелося їхати на хутір і виганяти Мартіна за всією формою. Того ж самого дня туди з'явився і лісничий, що був у селі уповноваженим компанії. Він прихопив із собою коней та людей, і стару хату зразу ж розвалили. Так ніколи й не вдалося з'ясувати, чи Мартін і цього разу думав вернутися до хати, чи ні. Бо коли приїхав лісничий з людьми, він стояв на полі з дружиною, сином, коровою, козою і вівцями. Лісничий виголосив перед

ним цілу промову, досить сердиту,— він знав, що люди вже трохи сміялися з нього через цю історію.

Мартін мало що сказав йому у відповідь. Вірніше, не сказав нічого. Він, його жінка й син стояли і слухали лісничого, аж поки той не замовк. Потім сіли неподалік на огорожу й почали дивитися, як люди розвалювали їхню хату і стайню. Лісничий ще трохи полаяв його і поїхав назад у село.

Та він забув одне — розвалити погріб, де лежала картопля.

Такі погребі на картоплю звичайно будують не біля хати, а в полі, тому, видно, лісничий і забув про нього. Погріб був викопаний у землі, як і годиться. Над землею здіймалась тільки погребниця, наче маленька повітка із звичайним спадистим дахом. Здалеку такий погріб скидався на хатину, що запала в землю аж по стріху.

Перед різдвом по селу пройшла чутка, що Мартін із своєю родиною і з худобою живе в погребі, тобто в погребниці. Нещільні стіни він позаконопачував мохом, а в одному кутку спорудив ніби грубу.

Сталося те, що й минулого разу — ленсманові довелося знов їхати й виселяти Мартіна. Ленсман неабияк розгнівався: щоб якийсь дурень отак йому крутив голову! Дорога до хутора була далека, почалися морози, впав сніг, тож ленсманові було чого сердитись.

Те саме було й з лісничим, що приїхав слідом за ленсманом і розвалив погріб. Він був лютий, аж іскри сипались. Бо добре знав, що в селі з нього глузують. Незалежно від того, як усе почалося, тепер уже йшлося про владу й про честь лісничого. Не можна терпіти, щоб тобі сідали на голову... Він вилив усю свою лютість на Мартіна, його жінку і малого сина. Вони всі троє тихо стояли на снігу й дивилися на нього.

Худоби в них уже не було. Її забрали в заставу. Це дорого коштує — виселяти когось кілька разів. Щоправда, одну вівцю вони вже встигли зарізати.

Здавалося, що цього разу лісничий переміг. Мартін зник. Казали, що він оселився в старій хижі дроворубів далеко в лісі, але напевне ніхто не знав.

Та ось настала весна. І знов пішла чутка: Мартін з жінкою і сином перебрався на хутір! Побудували з ялинового віття курінь над погребом і живуть у ньому. Засаджують поле картоплею, наче нічого й не сталося.

Тепер уже на хутір вирушив цілий загін: ленсман з помічником і свідками, лісничий з своїми людьми, кіньми, знаряддям і зброєю. Треба було до всього приготуватися, бо той чоловік, мабуть, справді збожеволів.

Вони побачили і всю родину Мартіна, і курінь з ялинового гілля, і щойно засаджену картоплею грядку. Вони розвалили курінь, розламали огорожу, жердини скидали на купу, зверху склали гілля з куреня і все спалили. Потім викопали посаджену картоплю з грядки, зсипали її в мішок і задля певності забрали з собою. Закон є закон.

Зрештою, законів їй цього разу ніхто не опирався. Мартін тихо стояв і дивився на те, що вони робили. Його величезні руки, стиснуті в кулаки, безвладно висіли вздовж тіла. Здавалося, що йому потрібна була ціла вічність, аби все це обміркувати. Він був блідий і схудлий, і жінка з хлопцем так само. І не дивно — їм цієї зими не солодко жилося в тій хижі.

Того ж вечора лісничий пішов на річку до плотарів. Він випив чарку і, сидячи на колоді поряд з господарем будинку, в якому жили плотарі, почав хвалитися тим, що зробив удень. Мабуть, він сам не був певний, що зробив добре, і не знав, що про нього думають

плотарі, тому хотів похвальбою додати собі ваги. Мовляв, сьогодні він, нарешті, зломив Мартіна. Мовляв, Мартін був як хлопчак, що йому дали прочуханки, такий тонкий, худий і блідий...

І враз перед ним немов з-під землі виріс Мартін. Він не сказав жодного слова, а, наче задумавшись, підняв лісничого з колоди й поклав долілиць собі на коліна. Потім кілька разів лягнув його долонею по заду, як неслухняного хлопчачка. Виляски йшли добрі, казали свідки, але нічого страшного в тому не було.

Та поки Мартін отак провчав лісничого, його поймав гнів, може, тому, що лісничий дуже репетував,— він верещав, як недорізана свиня, казали свідки. В кожному разі, Мартін перевернув лісничого на спину і встиг кілька разів добре його стусоннути, поки шість чи вісім плотарів відтягли його.

Лісничого занесли в хату й покликали лікаря. Всі ребра в нього були поламані. Кілька тижнів він був, як то кажуть, між життям і смертю. Але все-таки видряпався — а то Мартіна Домпена не випустили б із в'язниці через півроку.

От і вся історія. Час присипав її порохом, як присипає все. Вбивцею Мартіна прозвали просто жартома. Тільки лісничий назвав його так на суді цілком серйозно.

Коли Мартін вийшов з в'язниці, то поселився на іншому лісовому хуторі, де він почував себе, наче вдома. Місце, казали люди, було невигідне — далеко від села, з пісним, кам'янистим полем і старими розваленими будівлями, не кращими, ніж на попередньому хуторі. Господарювали на новому місці більше його жінка й син. Сам Мартін ходив найматися на роботу в село — хоч, мабуть, не мав до неї великого бажання. Робітник з нього був не дуже меткий, за всяке знаряддя він брався так помалу і обережно,

наче боявся поламати його. Досить було подивитися, як він підіймав залізну борону. Видно було, що вона для нього зовсім не важка; але він брав її так обережно, наче боявся, що вона в його руках розпадеться на шматки.

Те саме було з кайлом, сокирою і заступом. І з конем теж: він торкався до нього так обережно, наче то була мала дитина. А зрештою, коні й справді здавалися маленькими поряд з ним.

Казали, що він став таким від того дня, коли лісничий мало не розпався на шматки в нього в руках. Мартін тоді злякався і зрозумів, що таких хирлявих людей краще не чіпати.

Тар'єй Весос

НІЛЬС ФЕТ

Тепер він уже відігнав від себе перші, найтяжчі хвилини. Ті, коли надійшла звістка про смерть. Батько... Навколо бліді обличчя. Гучний крик, що вивався з безглуздо роззявлених дитячих ротів. А потім моторошна тиша.

Він відігнав це від себе, бо воно нічого не допомагало, і зібрав усю свою силу. Наосліп шукав якоїсь ради. Він мав шістнадцять років і був найстарший у родині.

Про батька надійшла жахлива звістка: він загинув. Його вбила колода. Чи вони приїдуть по нього? Треба поспішити...

— Що?.. Ага, так,— сказав він у трубку, коли засапаний сусідський хлопець покликав його до телефону.

Голос у трубці звучав якось грізно: доходив з другого кінця долини й казав суворі слова. «Що нам до мертвого! — чулося за тими словами.— Нехай якнайшвидше забирають його додому».

— Так, так! — гукав він щосили в трубку.

— Я не чую! — кричав чужий голос, наче коло самого його вуха.— Кажіть голосніше! Я навіть імені не почув! З ким я розмовляю? — сердито домагався голос.

— З Нільсом Фетом!

І тієї миті перед його очима постала мала, жалюгідна садиба Фет. Постала в безжальному світлі, що не приховувало найменшої ознаки злиднів.

Він поніс звістку додому і скорився тому, що було далі.

Мати сказала:

— Поїдеш ти, Нільсе. Тобі вже шістнадцять.

— А хіба це багато? — похиливши голову, запитав він.

— Що таке?

Він не міг пояснити свого запитання. Тільки подумав, що шістнадцять років — зовсім не багато.

— Мені і вдома досить роботи, — мовила мати. — Вмийся й одягнись, Нільсе.

Навколо стояли менші діти й ревли.

— Цитьте! — гримнув на них він. — Скигните, мов собаки.

І діти замовкли.

...Тепер він відігнав від себе все це. Він поспішав у далеку, невідому долину. Там, аж у самому її кінці, лежав десь батько.

«Нещасне ти створіння!» — думав він сам про себе, лежачи без сну в чужій, готельній постелі.

Що тепер буде з тим жалюгідним клаптиком землі, який зветься Фет?

Добре, що хоч уже ранок.

Потім він усвідомив, що тільки уявляв собі, ніби не спав. Більшу частину ночі він таки спав.

Що ж тепер буде з їхньою злиденною садибою?

«Нещасне, найнещасніше створіння. Але якось му- сиш триматися».

Чим ближче він добирався до мети, тим ставав марніший і жалюгідніший. Люди, яких він зустрічав, добре бачили це й ласкаво питали, щоб подразнити його:

— Куди ти, хлопче, мандруєш?

— Далі на північ, — неввічливо відповідав він.

— Мабуть, тебе там чекає щось дуже гарне?

— Так! — суворо, грізно відказував він.

Проте люди нітрохи не лякалися його. Вони відвертались і сміялись.

Ззаду надїхала машина, і він підняв руку, так, як і треба на дорозі. Владно. Стань! Всі скоряються такому рухові.

Машина стала. Водій висунув голову з кабіни й запитав, чого йому треба.

— Підвезіть мене вгору.

— Сідай.

Сказав не дуже привітно. Водіїв надто часто просять підвезти. То була вантажна машина.

Нільс Фет сів у кабіну.

Від мотора йшов їдкий сморід.

— Ваша машина пропускає газ,— мовив Нільс.— Можна вчадіти з незвички.

— Що таке?

— Нічого, тільки не дуже гарно пахне.

Водій натиснув на гальмо й спинив машину.

— Ну, то вилазь.

— Ні, везіть далі.

Машина зачмихала. Водій довго вдавав, ніби він сам у кабіні. Нільс трохи звик до газу. Він сидів і подумки проказував: «Нещасне, найнещасніше створіння».

Він дивився у віконце кабіни. Надворі, вздовж дороги, буяла весна. Він дивився на те буяння безпорадними очима й відчував страшну спрагу.

Водій спинився.

— Ну от,— сказав він.— Далі я не їду.

— Але ж мені треба нагору.

— Може, й треба, та річ у тому, що я далі не їду,— холодно мовив водій.

Його машина стояла, мертва й безглузда, як може бути тільки така машина.

Нільс не вдавався в суперечку з водієм. Він мовчки скорився. Взяв клуночок і рушив далі пішки. Дарма випинатися перед дорослими. Їм теж колись було по шістнадцять років, і їх не обдуриш.

Він ішов дорогою. Ззаду не видно було жодної машини. А він не був такий багатий, щоб самому найняти машину. Автобус їхав аж рано-вранці. Можна було б просто звідси й сісти.

«Що тепер буде... з нещасною садибою Фет?..»

— Куди тебе несе! — сердито крикнув хтось просто перед ним і заскреготав гальмом.

Нільс отямився від задуми. З велосипеда зіскочив якийсь хлопець.

— Треба дивитися вперед. Ну, нічого страшного не сталося. Але було б гірше, якби я їхав машиною.

Хлопець уже не сердився, а сміявся. Він знов сів на велосипед і рушив далі. Теж назустріч весні. Такий упевнений і бадьорий.

З дороги вже зійшов сніг, і за кілька сонячних днів вона геть висохла. Земля обабіч неї була мокріша. Подекуди в затінку лежали сірі купи снігу. З осяяних сонцем пагорбів віяло теплим запахом землі, ялівцю й сухої трави.

Вся долина, куди не глянь, була помережана весняними струмками. В повітрі стояв рівномірний голосний шум. Унизу, на дні долини, пінилася велика річка, збираючи в себе всі дрібні потоки.

Нільс глянув на річку. І побачив на ній колоди.

Така вб'є, і оком не змигнеш, якщо будеш неуважний і не берегтимешся.

Нільс здригнувся. Він згадав про близьку зустріч з мертвим батьком. І про свою жалюгідність. Нічого йому не допоможе, якби він навіть удавав зарозумілого.

У селі не було готелю. Він навмання зайшов до якоїсь хати й попросився на ніч. Йому відповіли, що ніколи не відмовляють подорожнім.

Нільс помітив щось нове: він уже так наблизився до мертвого, що опинився в середовищі, яке жило під

знаком того нещасного випадку. В цих околицях кожен на очах. Вони ще довго пам'ятатимуть батькову смерть. Долина з цього краю заселена рідко, і кожна людина тут дорога.

Нільс сів.

Ті, що були в хаті, скинули на нього оком і зразу ж здогадалися, хто він. Бо на нього чекали.

— Ти, може, син убитого плотаря?

— Так.

Діти в кутку стрепенулися і прикипіли до нього очима. Вони збилися в купу і, хоч які були малі, боялись навіть поворухнутися з пошани й захвату.

— На тебе вже чекають,— мовила господиня.

Слова її прозвучали так, ніби вона зрадила йому таємницю. На нього чекають. Вшановують його.

Він бачив, як господиня ставила на стіл усе найкраще, що було в хаті. Відчував загальну врочистість, яку тяжко було стерпіти.

Йому кортіло сказати: «Я пожартував, я не син загиблого!»

Як би тоді повелися діти в кутку?

Він не того сюди прийшов, щоб його вшановували. Це був би гріх перед батьком. Трохи згодом його неприязнь притупилася. Він відчув якусь млявість. Як людина, що, змерзши, заходить до хати й підступає до груби. Став млявий, байдужий, повіки йому обважніли. Він уже не бачив потреби відкидати гостинність цих людей. Тут було світло, їжа і спокій. Нільсові показали, де він спатиме. Він перейшов кімнату від столу до дверей. Тяжка дорога і тривожні думки вже й так виснажили його, а тут ще з кожного кутка на нього ніби дивилася блискучими очима сама врочистість.

— Дурна надія,— мовив він до себе.— Нічого я не зможу зробити. Побачили б тепер мене ті, вдома, що покладаються на мене.

Господиня, що провела його до ліжка, побажала на добраніч і спитала:

— Ти найстарший?

— Так.

— Ну, доведеться тобі все брати на себе.

Вона глянула на нього так, наче вірила, що він упо-
рається. Нільсові було що розповісти й хотілося роз-
повісти, але язик відмовлявся. Ніколи він не вмів
сказати того, що так пекло йому в грудях.

Вранці йому трохи полегшало. Будинок ожив, за-
гомонів, не приглушував звуків. Люди розмовляли
з вершини нового дня, і тінь смерті стояла від них
далеко. Проте випадок з плотарем не зникав з пам'яті,
знов хотів їх потривожити.

Надїхав автобус, Нільс сів у нього, щоб не йти
решту дороги. День був такий, як учора: яскраве
сонце, гомінка річка. Суха дорога, суха курява за ко-
лесами. І скрізь по долині люди веснували. Йому до-
ведеться також братися до роботи в садибі Фет. Час
не жде.

Він запитав водія, чи можна буде після обіду сісти
назад з труною.

— Можна.

Водій звик возити все.

Нільсові сказали, де лежить його батько,— в одного
господаря великої садиби. Там він побачить велику
червону клуню. Нільс побачив її аж тоді, як стало
видно з-за повороту дороги садибу.

Хлопця гарно зустріли.

— Чи тут лежить покійник?

Це подіяло, як віжки на коня.

— Так, ми чекаємо на тебе,— відповіли вони.

Він здригнувся: скрізь його зустрічали такими сло-
вами. Йому закортіло потиснути за це їм руки.

Про нещасний випадок йому не сказали нічого нового. Батько гнав пліт річкою. Щось там порвалося, і його вдарило колодою. Якраз коло цієї садиби. Тому його сюди й занесли.

Нільс слухав їхню розповідь, але більше думав про те, що на нього чекали. «Ми чекаємо на тебе!» Досі жодний дорослий ніколи йому такого не казав. Тепер Нільсові здавалося, ніби ці слова були написані в кожного на обличчі. І були призначені тільки для нього.

Один чоловік, певне, сам господар садиби, запитав:

— Ти, мабуть, хочеш глянути на нього? Віко не забите.

Нільс посуворішав і сказав:

— Хочу.

Господар був уже літній чоловік, але також наче боявся.

— Він лежить у клуні,— мовив господар.

У клуні приємно і затишно. Так само, як у Нільса вдома.

Підняли віко, і Нільс глянув на мертвого. «Тяжко на таке дивитися»,— подумав Нільс. Йому стало страшно, навіть запаморочилося в голові. Обличчя якогось зловісного кольору. Нільс його ніколи не забуде. Але вираз наче в живого. Цього хлопець не сподівався.

— Як його вдарило?

— У спину.

— Ага...

— І перебило хребет натроє.

— Ага,— мовив Нільс.

«Ні, краще опустити віко»,— подумав він і торкнувся за його край.

— Накрити?

— Так.

— Ти ніколи не бачив мертвих?

— Ні.

— А я бачив багато. Не треба їх боятися,— мовив господар.

Вони опустили віко й забили його цвяхами.

Тоді Нільс сам запитав:

— Скільки коштує труна?

Господар назвав ціну. Та цифра вже давно крутилася в нього на язиці.

— Добре, ми скоро заплатимо,— мовив Нільс, і йому здалося, що нічого так не буває важко просити наборг.

— Ти найстарший?

— Найстарший.

— Хтозна, чи ти впорасься...

Господар не доказав. Нільс затремтів. «Поможи мені,— подумав він,— скажи бодай якесь підбадьорливе слово! Ти не знаєш, який я нещасний...»

Господар зрозумів.

— Нічого, ти зможеш заплатити за труну,— мовив він.— Зразу тобі буде важко, бо доведеться самому порядкувати господарством.

П о р я д к у в а т и? Це слово вкарбувалося в Нільсовій свідомості.

— Ти, бачу, тремтиш,— сказав господар.

— Ні,— відповів Нільс.

Порядкувати. В його уяві постала ціла низка днів. Робота і все інше, від чого болять руки й спина. Сотні малих і великих видатків, а грошей нема де брати. І на кожному кроці труднощі. Відчайдушні обрахунки, як вижити з убогої садиби. Він уявляв собі все це. Бо вже наслухався про злидні й надивився на них. Тому знав їх не гірше, ніж дорослі. Просто досі весь тягар був на іншому. На тому, що лежав тут з перебитим натроє хребтом. Тепер він переходить на нього самого, на Нільса. Оце й є порядкувати.

— Ти таки тремтиш,— мовив господар.— Нема чого. Якось та буде, інші ж дають собі раду. Ходімо, щось попоїси. На автобус ще довго чекати.

Коли вони зайшли до хати, господиня сиділа на ослоні під годинником. Нільс швидко зиркнув на неї. Вона виклала на стіл усе, що мала найкраще. Крім неї, нікого в хаті не було видно.

— Сідай.

Він опустився на лаву, наче вві сні. Голова в нього від самого досвітку йшла обертом.

Господарі сиділи, позгортавши руки.

— Іж,— припрошували вони. А самі виглядали у вікно, озиралися в просторій порожній кімнаті. Годинник важко цокав. Нільс їв.

— Дякую за обід.

Нільс попрощався. Наймит на подвір'ї застріг коня — сотару, занедбану шкапу, що ледве переставляла хворі ноги,— й повіз труну до шляху.

— Йй не вперше таке возити,— сказав наймит про шкапу.

— Так?

— Останнім часом у садибі вистачає небіжчиків. Перед цим чоловіком загинули троє хлопців і жінка. Нільса ніби хто вдарив у груди.

— От біда! — видушив він із себе і глянув на немічну стару шкапу.

Йому закортіло озирнутися на садибу. Але там уже ніщо не нагадувало про смерть, про труну й синівську втрату. Будівлі були показні й надійні. Та люди— люди все-таки були не веселіші, ніж у Феті.

Підійшов автобус. Труну засунули у вантажне відділення. Нільсові також довелося залізти туди, бо в автобусі не було місця. Там уже сидів якийсь хлопець. Він схопився, коли засовували труну, і вона торкнулася його колін. Труна в тісному відділенні здавалася страхотливо білою і довгою.

Нільс заліз за нею.

— Добрий день,— несміливо привітався він.

— Добрий день,— відповів хлопець ввічливо і неспокійно.

Автобус рушив далі.

Хлопці оглянули один одного. Але ті оглядини малó що їм дали. Нільс побачив, що його сусід більший і старший. Вони вместилися на валізах і клунках кожен з свого боку труни. Весь вантаж підстрибував, коли на дорозі траплялися вибоїни. Мотор прикро ревів.

Чужий хлопець хотів дізнатися, що в труні,— може, вона порожня, то не так буде страшно.

— Т а м щось є? — запитав він, удаючи байдужого.

Хіба він не помітив, що труна важка й забита?

— Там мій батько.

У цих словах прозвучала мимовільна гордість. Нільс почервонів з сорому. Як тільки він чогось не хоче сказати, воно вихоплюється в нього саме. Він зазирнув у той закуток своєї душі, якого боявся. Там щось ворухнулося, забриніло, закружляло — швидше, швидше!

Сусід, звичайно, нічого того не побачив. Він витріщив очі, коли Нільс сказав про батька, посовався на лавці і по-дитячому мовив:

— От біда!

Нільсові стало легше. Наче до нього простяглися чийсь руки, що не шмагали, не загрожували, не вимагали, а саме давали йому затишок і відпочинок.

Нільс опустил очі, бо весь час відчував на собі погляд сусіда. Що означає той погляд? Спереду, з відділення для пасажирів, чути було сміх і розмову. Гудів мотор. Труна час від часу підстрибувала. Від мотора тягло синім їдким димом, коли автобус брався вгору. Обабіч автобуса, разом з ним, бігли яскраве сонце й

прудка річка. Мотор заглушував шум річки, тільки видно було, як вона поблискувала вниз.

Нільс підвів очі й виглянув надвір. Але думав про своє. Батько мертвий. А він їде додому й везе труну. Їде додому порядкувати садибою Фет. Як раптом усе змінилося в його житті.

Нільс ріс.

Сусід по той бік труни був старший за нього, але дарма. Він давно знітився, погодився бути підлеглим.

Нільс ріс і на очах здобував перевагу.

— Твій батько живий?

— Так,— відповів сусід.

— Ти хотів би бути на моєму місці? — запитав Нільс і відразу пожалкував. Адже це по-дитячому. А він уже не дитина.

Сусід не перейнявся його настроєм, навпаки, він скривив губи в ледь глузливій посмішці.

— Що ти плетеш,— гостро відповів він.

Нільс трохи перечекав. «Чи я втратив те, що допіру виграв? Ні!— міркував він.— Не втратив».

Хлопці спідлоба поглядали один на одного. Але водночас шукали один в одному якихось ознак приязні. Знаходили їх і раді були піти далі, але не зважувались. Це було б так приємно. Так гарно було б мати приятеля — тільки простягни руку. Але, як завжди буває, ніхто з них не простягав руки.

«Аби він хоч довго їхав»,— думав Нільс.

Сусід підвівся й постукав водієві. Він мав виходити. Автобус став. Сусід швидко глянув на Нільса і вискочив. Вони більше не побачать один одного. Як шкода. Автобус рушив далі. Нільс лишився сам з труною. Сигнал. Знов зупинка.

Водій гукнув Нільсові:

— Спереду звільнилося місце! Один пасажир вийшов.

— Дякую, я залишусь тут,— відповів Нільс.

— Як хочеш,— сухо мовив водій, і голова його зникла.

Він ввімкнув мотор, трохи проїхав і, видно, пожалкував, що був не дуже уважний, бо скоро знайшов причину спинитися, зіскочив на землю, підійшов до задніх коліс, поштурхав ногою шини, наче хотів перевірити, чи не вийшло з них повітря, і сказав Нільсові у віконце:

— Звісно, тобі хочеться сидіти тут, я тебе розумію.

Тоді ще раз штурхнув ногою колесо й пішов.

Нільс сидів і думав: «Навіщо цей чоловік мене втішає? Що це здійсмається навколо мене? У незатишному вантажному відділенні? Ні, не навколо мене. Воно здійсмається в мені. Як у насінні, що надто швидко проростає: за цю дорогу я став іншим. Мене взято у вжиток».

Нільс оглянувся навколо: самі валізи й клунки. «Добре, що немає людей. Немає нічого, крім валіз і клунків. Але шкода, що той хлопець зліз. Мною розхитує туди й сюди, як маятником. Може, саме це й допомагає мені ставати іншим». До цієї думки він вертався знов і знов.

Труна була довга, важка, йому здавалося, що вона висить у нього на шиї. А це вже ноша для дорослого.

Нільс згадав садибу Фет. Її глинясту землю.

Подумав про виснажену матір.

Про малих братів і сестер, що, пороззявлявши роти, ревли тільки з ляку, не розуміючи, яке лихо на них упало.

«І от я їду додому з важким тягарем на шиї. Вони обступлять мене і захочуть, щоб усе було так, як досі. Їжа, одяг, взуття».

«Так, захочуть»,— подумав він.

У ньому ворухнулося чітке й певне почуття: він повинен швидко рости. Батькова смерть приско-

рить ріст. Його брати й сестри захочуть, щоб він дав їм усе, до чого вони звикли.

І він мусить нести цей тягар.

«Так, я понесу його... А поки що я їду!»— думав він.

Автобус підстрибував, хитався, смерділо бензином і мастилом. Нільс більше на це не зважав. Він дивився на чотирикутний дереворит, що вимальовувався крізь віконце, споконвічну картину землі. Мимо пропливали хутори й великі села. Маленькі халуни й просторі будівлі. Болота. Ліси. І все вздовж річки. Віконце безупинно вичаровувало новий краєвид. Він бачив його стільки разів, але бачив, як дитина. А тепер дивився на нього з думкою про свою відповідальність за Фет.

Люди працюють.

День теплий. Долина парує на сонці. Кожен господар вийшов у поле. Що ж, тепер найкраща пора сіяти, і дорога кожна година. Земля прагне плуга. Коні походжають на вигоні. Гній уже розкиданий, чути його дух. Дух коней і людської праці. Цього року, мабуть, уродить і хліб, і картопля.

Нільс снував свої думки далі.

«Тепер і я буду робити все це, що маячить переді мною».

Автобус спинився біля крамниці. Навколо вешталися люди, знічев'я, неуважно зазирали у вантажне відділення. І раптом помічали, що там було. Довга домовина, а коло неї вартовий з розпашілим обличчям. Вони відразу струшували з себе млявість. У виразі обличчя з'являлася пошана. Нільс бачив усе — то була для нього найбільша підтримка.

Він дужчав з кожним селом, яке поминав. Відчував, як у ньому щось росте. В проміжках між селами він дивився на важку домовину. Уже не з таким жахом, як сьогодні вранці. Одне він уже знав напевне: йому ніколи плакати, бо на нього чекає робота. І він, мабуть,

у п о р а с т ь с я з нею... То був міцний, гарний паросток. Він вибував у ньому всередині, як із щойно пробудженої землі. Відтепер брудне сіре відділення цього автобуса здаватиметься йому хатою, де він дійшов до зрілості. Будинком з коштовного дерева.

Вперед!

Знов село, знов повно людей на полі. Коні. Насіння. Праця і втома. Попереду автобуса — важковози зі спітнілими боками. Вози повернені дишлами до подвір'їв. Вечоріло.

То була могутня картина в очах Нільса Фета. Не страшна. Так само, як і труна,— вона лякала його все менше, відколи він став її вартовим. Автобус долав шлях. А разом з ним долала шлях і довга труна з батьком. Але не залишала за собою неприємного сліду.

Раз, коли автобус зупинився, Нільс почув голоси і стукіт сокири знизу від річки. Отак десь чути було батька. Батько був дужий і впевнений. І той, хто повернеться замість нього додому, теж має бути впевненим, коли він хоче взяти на себе найбільший тягар...

І ось вони добралися до роздоріжжя і до кінцевої станції. Рано-вранці туди, куди треба було Нільсові, мав їхати інший автобус.

Нільс виліз із свого відділення. Лице в нього пашіло. Водії, що стояли на подвір'ї станції, поспішили зсадити труну й занести її до порожнього гаража. Він не міг би сказати, чому вони допомогли йому. Тільки мовчки дивився на них.

Занісни труну, водії кивнули йому й пішли.

«Хто ж я такий? — думав він.— Чого мені всі допомагають?»

От і минув ще один день.

Нільсові дали ліжко в кімнаті для подорожніх.

Уночі він знов піддався горю.

Воно пекло його, ятрило душу.

«Нещасне створіння, хто ти такий, щоб тобі всі допомагали?»

Він щулився й тремтів від сорому й почуття своєї нікчемності.

«Я нічого не знаю, я тільки боюся. І мені легше стає, коли люди ласкаво подивляться на мене, допоможуть піднести труну, коли в їхніх очах блисне пошана».

Так Нільс виправдувався за ту опору, яку вчора сам собі спорудив. Але дарма — йому від того не легшало.

«Учора все було брехнею».

«Учора ти був сповнений брехні й зарозумілості».

«Ти злодій. Пошана вся належить тому, що лежить у труні».

«Ти радий, що можеш їхати з його тілом».

«Ти лицемірив, беручи на себе тягар».

«Гадаєш, що ти чогось вартий?»

Нільсові здалося, що повз нього проїхали важкі колеса. І по ньому також. Вони вдавили його в пісок. Уся та брехня, яку він учора вигадав і від якої запишався,— тільки хмарка туману. Вона заповзла в його душу зазнайством, зродила думку, що він може з випнутими грудьми везти батькову труну й поширювати навколо себе страх і пошану.

Вночі йому довелося все це визнати.

Він лежав безсилий, віддавши себе на поталу сумлінню. Удари сипалися градом.

«Але ж мені тільки шістнадцять»,— пробував виправдовуватись він.

«Замовкнеш ти чи ні?»

«Та я нічого...»

Мука не попускала його. Щоб позбутися її, Нільс перенісся думками в інше місце, в той сховок, де були зібрані нечіткі уявлення про те, що він скоро мав

спізнати. Він почав думати про дівчат. Те, що він наслухався про них, спокушало й відлякувало. І все воно було зібране в тому сховку. Тепер, хоч і з острахом, Нільс зайшов у той сховок. Але цієї ночі він побував під колесами, що все втовкли в пилюку. Його вигнано звідти, де він хотів сховатися.

«Он глянь на ту заграву, бачиш?»

То полум'яніла червона, глиняста земля садиби Фет. Земля, що ввібрала в себе гаряче сонце. Його батько орав ту землю. Він не помер, він здобув вічне життя.

«Бачиш?..»

«Так»,— покірно відповів він і зігнувся під своїм тягарем.

Коли вранці Нільс вийшов на подвір'я, там уже стояв його автобус. І в вантажне відділення була занесена труна. Водії готували автобуси в дорогу. То була вузлова станція, і на подвір'ї зібралось багато людей і автобусів. Водії вдавали, що не помічають Нільса, та він бачив: вони помогли йому й сьогодні, винесли з гаража важку труну.

Він не мав сили навіть подякувати. Сьогодні він був як ганчірка.

Він знов забрався у вантажне відділення. Пасажирів було багато, тому п'ять чоловік примостилося ззаду, там, де й він. Позаходили й мовчки посідали. Ніхто не сміявся. Перемовлялися теж рідко, більше зітхали та кашляли.

Нільс сидів, опустивши очі. Чи то тільки він був інший, чи все сьогодні інше? Від труни віяло смертю, вона поширювала навколо себе настрій гнітючої покори. Нільс сидів біля неї, мов побитий пес. Його більше ніхто не вшановував.

Підводячи очі, він обминав людей і спрямовував погляд надвір. І бачив те саме, що вчора: люди орали й сіяли. Неоднакові села, неоднакові садиби, тільки

праця та сама. Ті самі рухи. І ті самі наслідки мали дати ці благословенні втомливі рухи. Нільс дивився очима побитого пса і бачив те, що бачив би побитий пес.

Спереду на дорозі погрозово знялася чиясь рука. Автобус став. У дверях з'явилася голова. Пасажир побачив домовину. Заціпенів перед смертю. Заліз. Кашлянув. Гм! І нічого більше не сказав. Сигнал! Автобус рушив далі.

Нільс простежив очима за новим пасажиром, поки той сів, тоді знов опустил їх додолу. Тільки туди йому випадало дивитися. Всіх трясло й підкидало. Труна здригалася. Нільс відчував на собі чийсь погляд. Нехай, він не підведе очей...

Тиша. Тільки гуде мотор.

— Отак, синку,— мовив нарешті хтось. Тихо, наче хстів, щоб його ніхто більше не почув.

Нільс стрепенувся. Він не сумнівався жодної миті, що ці слова звернені до нього, хоч у кутку сидів ще один хлопець. Він підвів погляд і зустрівся з очима чоловіка, який їх вимовив. З ласкавими очима на лагідному обличчі.

— Що?— запитав Нільс, бо той більше не озивався.

— Якось воно буде,— тільки й додав чоловік. І кивнув головою.

І всі інші теж кивнули головою, навіть хлопець, і сказали те саме:

— Авжеж, якось воно буде.

Ті сказали вголос, а ті лише подумали, бо всі кивнули головою.

Співчують йому.

Нільс опутився ще нижче. Хіба так звучали ці слова там, у садибі, де лежав його батько? Господар садиби також сказав: «Якось воно буде». Але той звертався до рівного собі. А цей чоловік — до ганчірки. На чийому ж боці була правда? «Ти почув

у їхніх словах те, чого сам був вартий! Гарзд, але коли ж ти почув правду? Чи вчора, коли ріс і викликав у людей пошану, де тільки з'являвся, чи сьогодні, коли зовсім знеміг, охляв, став, наче ганчірка?»

Нільс не знайшов, що відповісти цим людям. Вони виявляли пошану, але не йому, а мертвому плотареві в труні. Нільс тепер уже не сумнівався, що вчора жив тільки уявою.

Проте він і далі вперто виправдовувався:

«Але ж я вдома візьму на себе весь тягар! Ні від чого не відступлюся!»

Він знов занепав духом.

Коли це зростання, то яке ж воно болісне! Він випростався й глянув на чоловіків. У сліпому завзятті. «Вони не повинні жаліти мене, нехай самі себе жаліють...»

Вони прочитали його думки. Прочитали в його очах і на його обличчі. І відвернулися від нього. Він їх більше не цікавив.

Він мерз, ніби лишився сам у світі.

Ні, горів.

Все-таки це не ріст, а швидше знесилення.

Ось уже й Фет.

Нільс наказував сам собі: «Підбадьорися, ти ж зараз зустрінеш своїх, вони ще більше пригнічені, ніж ти».

Садиба була при дорозі. Нільс підвівся, приготувався сходити. Йому не треба було стукати водієві. Той знав, де має спинитися. Кожен тут знав, куди треба довести труну.

Назустріч світилася глиняста земля садиби. Незасіяна. Грудкувата й пісна.

Нільс бачив, як по ній ходив батько. Його образ за багато років міцно врізався в пам'ять хлопця. Живий батько.

Мати, брати й сестри стояли при дорозі. Найменше простягло руки до великого автобуса, засміялось і роззявило рота з дива, коли той справді спинився. То була дівчинка. На неї насварилися більші діти.

Нільс стрибнув додолу.

Мати ступила назустріч. Вона була дуже худа й змарніла.

— Це ти? — мовила вона.

Нільс уже встиг скинути з себе млявість.

Його супутники заворушилися. І без жодного слова взяли за труну, підняли її й занесли на подвір'я. Швидко і вправно. Нільс ступав позаду, затинаючись, оповідав про дорогу, а брати й сестри йшли аж за ним, стривожені, злякані й мовчазні. Їм уже хотілось плакати, але вони стримувалися. Страшне видовисько. Нільс почув голос, що наче з великим зусиллям вивався назовні.

— От і повеснували...— сказала мати.

А тоді знов:

— Так, повеснували.

Чоловіки поставили труну в клуні і хутко подалися назад до автобуса. Здавалося, що вони хочуть якнайшвидше втекти з цього сумного місця.

Нільс заступив їм дорогу й почав дякувати.

Він же був тепер тут господар.

— Ет, нема за що,— квапливо відповіли чоловіки, наче боялися, що не втечуть звідси.— Бувай здоров.

У такому місці, як це, ніхто не затримується довше, ніж того вимагає нагальна потреба.

Нільс не міг нікуди поїхати, от він і лишається тут, він уже забув, що заступав чоловікам дорогу. Вони обминули його, по двоє з кожного боку. Посідали в автобус. І кожен з них думав: «Ніхто їм нічим не допоможе».

Мати стояла в дверях клуні. Вона вже встигла знайти обценьки.

— Ходіть сюди! — покликала вона.

Діти прийшли всі разом і оточили труну. Вона росла в них на очах, велика, як гора. Нільс стояв біля неї і витягав обценьками цвяхи з віка. Скоро все це буде позаду, і скінчиться його непевність. Лишиться одне, те, до чого він прагнув усім серцем: ясність. Він знатиме, де правда, знатиме собі ціну.

Віко подалося. Вони побачили мертвого і поникли під вагою свого горя. Найменші заплакали з таким несподіваним жалем, що той плач важко було витримати. Хай краще мовчать.

— Цитьте!

Діти замовкли.

Віко лежало перевернуте.

— Накрий труну,— тихо сказала мати.

Сказала на превелику силу, але Нільс почув її і поставив віко на місце. Тоді всі припали до підніжжя тієї гори, якою в їхніх очах стала труна.

Вони забули про все на світі. Час спливав.

Тільки відчуття, що вони всі вкупі, зменшувало їхній відчай.

Та ось вони звели погляд і не повірили своїм очам.

Щось сталося.

Вони побачили Нільса зовсім іншим. Він стояв перед ними високий і непохитний. Вони звели очі ще вище. Нільс, їхній оборонець, здіймався над ними, що стояли навколішки, мов гірська вершина. І, поки вони дивилися на нього, ставав дедалі вищий.

Нільс тягся за чимось. За тим, що росло в ньому. Зростало наново. Дозрівало. Отже, з тієї безпорадності й непевності щось таки вийде. Дорогою, яку він щойно відбув, його кидало то в один, то в другий бік, немов м'яч. Він мучився, піддавався кожному почуттю, яке зринало в його серці. Оце так здобувають зрілість? Принаймні тепер він її здобув — силу, потрібну для того, щоб стати опорою і захистком для цих

нещасних. Йому полегшало. Він уявив собі, як він іде глинястим полем садиби Фет і також осягає вічне життя. Ніколи він не стане, не повинен стати ніким іншим, тільки її покірним служником.

Того йому треба піднятися і стати над ними. Показати їм, що він тепер здобув силу без зарозумілості. Нехай бачать, що він хоче бути їхнім захисником, міркував Нільс. Отже, він підвівся і почав рости. Його втоптано глибоко в порох, але він не може лишитися там, бо відповідає за мешканців Фета, і наново почав рости. Узяв на плечі тягар і росте. Він почував себе, мов напружена струна. Глянув униз, у засліплені очі навколо себе. Їм здавалося, що він неймовірно великий і спокійний. Знизу, де лежало найменше, він здався таким, як башта.

КІНЬ

Кінь був довгоногий, тому йшов широкою ступою. Він брався все далі й далі вгору.

Правили конем двоє хлопців: Йон Гоггет, син господаря, і наймит Нільс, його одноліток, обидва ще кругловиді, майже хлопчаки. Вони сиділи на порожніх санях і засніженим схилом їхали в гори, де чекало зими їхнє сіно. Дорога була далека — раніше, ніж пізно ввечері, вони не сподівалися вернутись додому. Перед ними пролягла санна колія: інші господарі, що мали сіно на гірських луках, також звозили його тепер додому. А там, у горах, у клунях із сіном, немов причаїлося саме літо і таємниче нашіптувало свої чарівні казки.

Хлопці не нудилися — хіба в такому віці немає про що помріяти, — і весело посвистували, сидячи на санях. Та невдовзі свист затих сам собою — від пекучого

холоду в них заклали губи. Але ж можна свистіти й по думки. Бо вони ще були такі молоді і прожили таке гарне літо.

Та скоро їм стало не до свисту.

Бо тут, у цій далекій від людського житла сніговій пустелі, де лише зрідка з кучугур стирчали самотні деревця,— тут кінь раптом провалився.

Влітку тут було непрохідне болото. Тепер його вкрив тонкий шар снігу, що сховав від ока небезпечні місця, а хлопці не дуже добре знали дорогу. Вони якраз звернули з уторованої колії і рушили навпростець через замети до своєї клуні. Крига під снігом виявилася не досить міцною, під конем затріщало, захлюпало, і він осів униз. Каламутна вода рудою, крижаною хвилею залила йому стегна й спину. Але далі кінь, мабуть, уперся в дно, і тепер над ополонкою видно було його голову й трохи шиї.

Тієї миті почувся дивний, тужливий голос. Не часто почувеш, щоб кінь так іржав — у тому іржанні було щось моторошне.

Хлопців поймав жах. Вони побачили, як кінь вивернув очі, блиснувши білками. Сани трималися на снігу, тільки передок занурився у воду. Хлопці позіскакували додолу. Кінь став дибки й замахав передніми ногами, та голоблі заважали йому, і він знов опустився вниз, занурившись ще глибше.

Хлопці розгубилися. Нільс крикнув, що треба погукати людей. Вони загукали обидва, хоч стояли поряд. Та все дарма — ніхто їх не чув. Тоді Йон крикнув, що треба розпрягти коня. І вони отямилися, застромили руки по плечі в холодну воду, шукаючи кілочків на упряжі й відстібаючи їх кожен з свого боку. Крига навколо коня не потріскала, тільки підтекла рудою водою. «Зараз я посковзнуся,— думав кожен з них.— Зараз упаду». Але не посковзнулися, втрималися на кризі і

відстєбнули упряж. Кінь тихо стояв і чекав — тяжко було дивитися в його глибокі, мов криниця, сповнені жаху очі.

Звільнившись від саней, кінь знов став дибки й замахав передніми ногами. Але тепер уся його вага лягла на задні ноги, і чим відчайдушніше він борсався, тим глибше вони грузли в багно. Копита миготіли в повітрі, дзвеніли підкови, кінь шалено, беспорядно намагався вилізти,— та потім знов опустився у воду.

«Тільки не іржи,— думали хлопці.— Більше так не іржи».

Кінь глянув на них. Потім поводив мордою по воді, так, щоб не занурювати ніздрів.

«Ради бога, не іржи!»

Кінь водив мордою, наче хотів дати їм якийсь знак. Але не іржав.

Ні, де вже тепер хлопцям думати про дівчат, їх наче ніколи й на світі не було. Задихаючись, Йон і Нільс радилися, що робити. Може, побігти котромусь додому по людей? Але на це піде багато часу, і люди напевне прибудуть надто пізно. Десь аж смерком. А тим часом коня зовсім засмокче болото, бо одна людина не матиме сили протримати його цілий день. Краще залишитись тут обом, помагати коневі, щоб він далі не груз, чогось накидати йому під ноги... А тим часом, може, хтось нагодиться. Один сусід казав, що сьогодні теж їхатиме по сіно. Отже, він скоро має бути тут.

— Він сам сказав, що сьогодні вибереться в гори,— мовив Йон якомога впевненішим тоном.— А коли так, то скоро він неодмінно надїде!

Хлопці почали переконувати один одного, що немає іншого виходу, як лишитися обом тут і чекати на сусіда. Кінь не зводив з них очей. Мокрі до плечей, забо-

лочені руки мерзли, але вони навіть не відчували того. Гострий вітер гуляв над сніговою рівниною, сіре небо нависало над самою землею. Та їм нічого, вони нагріються, вовтузяться з конем. А як йому, бідоласі, в крижаній воді...

Вони спробували підігнати його криком.

— Но-о! — гукнули вони разом що було сили.—Но-о!
Но-о!

Ніби можна криком чогось досягти.

Кінь водив спідньою губою.

Він ще дужче застрягав. Повільно. Невідворотно.

Нільс схопив сокиру й кинувся до ріденьких кривих берізок — зрубати їх і притягти сюди. Йон лишився, накинув на коня віжки, намотав кінці на руки, став за кілька кроків ззаду і, впершись ногами в кригу, почав щосили тягти їх на себе. Він не знав, чи це щось допоможе, навіть відчував, що всі його зусилля марні, та однаково не кидав свого.

Натягнуті віжки дрижали. Він попустив їх, бо все тіло в нього задерев'яніло. Тоді знов натягнув.

«Добре, що я стою не перед конем. Добре, що він не дивиться на мене».

Кінь повернув голову і глянув на нього.

— Но-о! — навіщось гукнув Йон, аж луна покотилася узгір'ям.

Кінь відвернув голову.

Похмурий грудневий день. Скоро стемніє.

Тримати!

Ось вернувся Нільс з оберемком березового гілля, кривого, обшарпаного вітром. Він кинув гілля під ноги коневі — може, той стане на нього.

Нільс хотів бігти знов по гілля.

— Зміни мене! — нетерпляче крикнув Йон.

Нільс підбіг до нього. Взяв натягнені віжки. Він почервонів і намагався не дивитися на Йона.

Йон помчав по гілля, вимахуючи заляклими руками. Вітер обпікав обличчя.

До беріз бігти далеко. На дорозі ні душі. Чому той сусід не їде?

Але треба поспішати.

Рубати. Трощити.

Нільс тримав віжки. На мить попуслав їх, тоді натягав знов.

Кінь стояв тихо, майже весь поринувши у воду — видно було тільки його гриву, голову й очі. Нільс знав, що бідолаха сковує крижаний холод.

Він міцніше натягнув віжки.

Час минав. Здавалося, що вода поволі прибуває. Нарешті примчав засапаний Йон з гіллям і цурпалками, зашхав усе, що приніс, в ополонку, повернувся й хотів бігти знов, але Нільс роздратовано крикнув:

— Ти що, хочеш схитрувати?

Йон спинився.

— Та я й гадки не мав....

— Я бачив, яку ти мав гадку. Я вже не подужаю тримати його!

— Ти також хитрував!

Хлопці почали сваритися.

Вони були нещасні й розгублені. Охоплені розпачем. Йон узявся за віжки, а Нільс чимдуж помчав до беріз. Він хотів утекти від цієї жахливої води, що наче прибувала на очах.

Кінь водив по воді спідньою губою. Якби можна було стати перед ним навколішки й попросити, щоб він не повертав голови!

Ох, як затерпли руки й спина.

Ще оберемок гілля. Воно також їде в ополонку. Хлопці міняються без сварки. На дорозі ні душі — нема кому їх підбадьорити, нема кому допомогти. Вода помаленьку підіймається. Котра тепер година?

Вони не знають. Їм аби тільки ще чогось принести і кинути в цю бездонну яму. Спорудити опору для коня, щоб він видряпався.

— Но-о! — кричали хлопці, щоб підбадьорити коня, і переконували себе, що він саме так розуміє їхній крик.

— Сани! — спало їм на думку після котроїсь зміни, бо до беріз треба було бігати все далі й далі.

Наступної ж миті вони порубали один полозок, тоді драбину на сіно, і все полетіло в ненадленну прірву. А може, кінь уже не занурюється далі? Аби хоч трохи послабити ці клятенні віжки!

Кінь більше не повертав голови, він дивився просто перед собою. Врешті й така його поведінка здалася хлопцям нестерпною. Вони оббігли навколо, щоб поглянути на нього спереду. Ні, все, що вони думали й робили, кінь розумів. Видно було по його глибоких, мов криниця, очах.

— Треба ще гілля!

— Знаю не гірше за тебе!

Вони не могли говорити інакше — тільки роздратовано. Тому, кому випадала щаслива нагода передавати віжки, мчав на пагорб з блискучою сокирою в руках. Мороз, хмари, понурий зимовий день.

Де ж той сусід?

Хлопці давно зрозуміли: сьогодні сюди вже ніхто не приїде. Якби хтось мав їхати, то давно був би тут. Дарма сподіватися на сусіда. І додому нема як побігти. Бо той, хто залишиться, скоро не подужає підтримувати коня, а тоді йому кінець. Невдовзі стемніє. О третій почне смеркати. А о четвертій буде зовсім темно.

— Но-о! — підбадьорювали хлопці коня тремтячими голосами. І себе також підбадьорювали.

— Ми підтримуватимемо його цілу ніч! — кричав один.

— А вранці — не страшно, тоді приїде сусід!

— Чуєш?

Це допомогло. Підбадьорило коня. Бо тепер найважливіше не піддатися.

І самих їх це також підбадьорило.

Вони були певні, що кінь відчував те саме, що й вони. Він усе розумів.

Холодно? Та ні. Їм не до холоду. Ніколи думати про себе. Нільс побіг по гілля. Йон уперся ногами в кригу й тримав віжки. Кінь ледь тремтів.

Ось і знов є оберемок гілля. Воно так само полетіло в ополонку. Хлопці втрамбовували його другим полозком від саней. Сухі тріски спливали вгору обабіч коня й погойдувались на воді.

Коли Нільс підійшов змінити Йона, почало вже смеркати.

— Треба ще гілля!

Робота посувалася дуже повільно. По гілля доводилося ходити так далеко. Але берези ще не всі були вирубані, то тут, то там котрась іще хилилась на вітрі серед снігової рівнини.

В присмерку очі коня здавалися ще більшими. Тепер хлопці не зважувались гукати на нього, надто хрипко й моторошно звучали б у темряві їхні голоси.

Раптом кінь шарпнув головою в їхній бік.

Хлопцям здалося, що він зараз, цієї ж таки миті потоне. Коневі ще вистачило сили звести над водою голову. Очей уже не видно було в темряві, але хлопці побачили, як кінь безгучно розтулив квадратні губи, потім зник під водою.

Усе це сталося так швидко, ніби в коня підігнулися ноги. Віжки, обмотані навколо грудей у коня, випали у хлопців з рук: вони розгубилися й випустили їх.

Їх поїняла болісна туга. Вони знов ухопилися за

кінці віжок і заходилися з диким завзяттям тягти кожен у свій бік. Тепер, коли все вже було даремно, вони налягали на віжки з такою силою, якої раніше й не сподівалися від себе.

Щось подалося.

Голова з'явилася з води.

Кінь був живий.

Він, форкаючи, видув воду з ніздрів і заіржав. Хлопці також закричали. Мабуть, кінь спіткнувся або у нього зсудомило ноги. А вони вже злякалися, що потонула опора.

Принаймні голову коня було видно, і хлопці тягли за віжки, мов шалені.

— Но-о! Но-о! — щосили кричали вони хрипкими голосами, вже не думаючи про те, як моторошно в темряві звучить їхній крик.

Кінь хитнув головою. Спідня губа його була у воді. Зненацька він почав знов вириватися нагору.

Побачивши це, хлопці загукали ще голосніше. І не переставали тягти.

Підбадьорений криком, відчуваючи, що його підтримують віжки, кінь замолотив передніми ногами. Він форкав, хропів, місив наосліп болото. Але під ударами копит гілля, цурпалки, уламки саней змішалися з намулом, збилися до купи, утворивши нове дно. У нього вже можна було впертися.

— Но-о! — гукали хлопці, відпустивши віжки, бо тепер, тягнучи коня назад, вони б тільки заважали йому.

Кінь відповів іржанням, що ніби вирвалося з глибини його серця, вперся передніми ногами в гілля, шарпнувся вбік і витяг задні ноги з драговини.

— Но-о!

Тепер не можна було гаяти часу. Хлопці підсунули віжки коневі під живіт, схопили їх кожен за свій кінець і почали тягти. Вже вперед. Вода й багно

розбризувались у темряві на всі боки. Кінь відчув пову підмогу, і це додало йому снаги. Він борсався, спираючись на купу гілля, і підіймався все вище. Хлопці гукали на нього й тягли за віжки. Нарешті кінь шарпнувся востаннє, вискочив на сніг і відразу ж повалився на бік, великий, заболочений, безсилий.

Йон з Нільсом теж попадали. І так і лежали, ні про що не думаючи.

Але скоро крижаний вітер нагадав їм, що непорушність — це смерть. Змокли до рубця, хлопці відчули, що тіло в них почало застрягати. Треба підводитись. І підвести коня.

Вони почали підштовхувати його, підганяти криком — і кінь зрозумів їх. Він, хитаючись, підвівся й став на негнучкі ноги. І ноги витримали. Йон і Нільс, також похитуючись по обидва боки коня, потягли його за собою:

— Ходи ж! Ходи!

Кінь кілька годин простояв у крижаній воді, а тепер ще й цей дошкульний вітер. Він увесь тремтів.

Так, підганяючи і підштовхуючи коня, хлопці вивели його на дорогу й рушили до найближчої клуні. Самі вони теж були такі виснажені, що майже повисали на упряжі, щоб не відстати від нього.

Але душа в них співала. Їм хотілося радісно закричати. Час від часу вони починали вимахувати руками й підстрибувати, щоб нагрітися. І все підганяли коня, хоч він від знемоги раз по раз падав і його доводилось підводити на ноги. Найважливіше — добутися до клуні, де, як хлопці знали, було сіно. Добре, якщо вони влізуть туди всі троє.

Хлопці трималися за упряж.

Кінь ішов уже бадьоріше, хоч і досі тремтів з холоду. Сугінок обернувся в густу пітьму, хлопці ледве бачили перед собою голову коня. Так вони дійшли до клуні.

Темна клуня, в якій причаїлося літо. Хлопці спершу аж не повірили своїм очам. Вони відчинили двері і з радістю пересвідчилися, що отвір досить високий і кінь зможе зайти досередини. В клуні було повно сіна, та все ж на них трьох місця вистачить. Хоч у темряві й нічого не видно.

— Ходи, ходи!

Кінь зрозумів. Пішов просто назустріч запашному літові.

У хлопців прибуло сили, вони знали, що їм робити. Негнучкими руками вони заходилися скручувати з сіна віхті й розтирати коня. Коли віхоть намокав, вони скручували інший. Кінь відразу упав на пахучу постіль з сіна. Хлопці терли й терли його, міняли віхті й нашіптували йому в темряві якісь безглузді слова. Спершу треба його добре розтерти, тоді обкласти сіном. Зігріти... і самим зігрітися.

Зрештою, вони вже й так зігрілися, поки розтирали коня. І аж тепер згадали про їжу. Про те, що мають торбинку з харчами. Ще б пак, адже вони голодні, як вовки. Але це потім. Спершу зігріти коня. Тоді зняти з себе наймокріший одяг, залізти з головою в сіно біля коня, щоб було тепло, пахло літом і щоб їм знов захотілося свистіти.

Хлопці терли далі. Прислухалися й терли. Нарешті!

Вони почули в темряві, як кінь почав тихенько хрумкати сіно. Чи не вчулося їм?

Хлопців охопила бурхлива радість — кінь урятований! О, ми будемо терти тебе, зігрівати, терти без кінця! Ми загорнемо тебе всіма зелами гірських лук!.. Ось так! Усім, що росло на зелених узгір'ях і ввібрало в себе цілющий дух вічного літа...

Енґвалл Баккан

СЛІШЕ СЕРЦЕ

— Якщо хочеш, вийди трохи погуляти, коли помиеш посуд. Але не довго. Може, ми ще будемо вечеряти в нас після концерту.

— Гаразд.

У вхідних дверях клацає замок. Служниця забирає останні чарки зі столу. Дзвенить коштовна порцеляна і старе срібло. Вона спиняється перед кухонним столиком і невидючим поглядом втуплюється в хлібницю. Так вона стоїть добру хвилину. Трохи погуляти? Нема їй куди йти. Вона швидко вертається до їдальні і здимає зі столу білу скатертину. Тоді ставить на нього вазу з квітами, якраз посередині, на плетену серветку. Розправляє її, гладить руками. Аби знати, як плести таку серветку, вона б і собі сплела. Гарно було б прикрити нею старий стіл. Ох, який там стіл...

По тілу її пробігає тремтіння. Тепер їй уже не треба дбати про таке. Вона рішуче обертається, обминає стіл і прямує до дверей. Голого плеча торкається цупка, важка завіса, і служниця спиняється. Вона перебігає очима по вітальні. Старовинні меблі з червоного дерева тут дуже гарні. Але якби вона була господинею в цьому домі, то не побоялася б накрити столики модними скатертками. Такими, як вона вишила Томасові на початку зими... Овальний стіл схожий на той старий, що лишився від матері й батька.

Служниця відсовує завісу і знов вертається до кухні. Чай ще теплий. Вона намащує маслом кілька сухариків і відрізає собі сирю. Потім іде до кімнатки

поряд з кухнею. Чай у неї налитий у чашку з золотими вінцями. Господар купив ту чашку в Данії, коли їздив туди в справах фірми.

Вона відчиняє вікно, висовується з нього і, жуючи сухарик, вдихає в себе пахощі саду. Раптом вона схиляє набік голову й прислухається. Церковні дзвони скликають знадвору малих дітей спати. Гомін дзвонів котиться великими колами крізь тихе вечірнє повітря і долинає аж сюди. До тієї, хто не гуляє надворі і хто вже не дитина.

Бім! Бом!..

Яблуні в саду цвітуть так рясно. І так пахнуть. А в кімнатці тісно й задушливо, її напекло за цілий день сонце. І як вона не здогадалася раніше виглянути у вікно.

Служниця Марта обертається й озирає свою кімнатку. В ній порожньо й сумно. Всі свої речі вона вже спакувала. Вранці вона поїде звідси.

Кімнатка маленька й занедбана. Грубі панелі на стінах сірі й негарні. Зате все вимите до блиску. Той, хто тут поселиться, не зможе сказати, що вона ледача. Груба в кутку біля дверей аж блищить. Хоч як вона курить узимку. Між дверима й грубою стоїть умивальник з підставкою для мила. Більше ніде було його прилаштувати. Бо в кінці вузького ліжка під довшою стіною стояла її валізка. З другого боку стояли розхитаний комодик, столик і віденський стілець. На стіні висіло тріснуте дзеркало і картина в три фарби на тонкому полотні. Це котрась із служниць спробувала колись прикрасити кімнатку. На картині намальовані хлопець і дівчина в місячному сяйві, стара, обсаджена вербами дорога і сова з блискучими очима. Її щось легенько лоскотало в грудях, коли вона дивилася на цю картину. Хлопець і дівчина бачили тільки одне одного, забувши про все на світі.

Марта стріпає темними косами і знов позирає на яблуню за вікном. Шукає, на чому б спинити погляд. Спирається руками на підвіконня. Пальці в неї порепані й роз'їдені содою після сьогоднішнього прання. Господиня заявила, що не може наймати ще й пралю. Не може, а на дорогий концерт пішла ввечері.

Марта прислухається. Дзвони замовкли, але їхній відгомін ще чути, він дзвенить у запахові яблуневого цвіту. Церковні дзвони і яблуні. Які вони цього вечора жорстокі. Завтра я поїду, Томасе. Далеко поїду. А так дзвонили дзвони і так цвіло колись давно, ще вдома, того дня, як вона під руку з Томасом ішла за батьковою домовиною. Вони очолювали жалобну процесію і шукали опори тільки одне в одному.

Томас довго тримався. «...І в землю підеш!» — проказав священник, а Томас і тоді не здався. Та коли дядько і Нільсони пішли, він захлипав.

І мати також лежала в землі.

Служниця Марта дивиться надвір, у сад, але нічого не бачить. Того дня вона збагнула, що надалі Томас може сподіватися тільки на неї. Ця відповідальність приглушила її тугу за батьком, за довгі роки затягла рану міцною оболонкою. Коли брат тоді захлипав, вона подала йому руку й сказала: «Пані Нільсон чекає нас з обідом».

Батько поведився так дивно. Коли в нього вже нічого не лишилося, йому стало легко й радісно. Він порадився зі своїм братом, поговорив з священником, тоді звернувся до неї й Томаса. Томас повинен скінчити технічну школу, а вона хай вчиться далі на вчительку. Страхова сума така й така, отже, вони якось проживуть. Після того він попросив бритву й теплої води. «Он яка борода виросла!» — пожартував він.

Але в руках у нього вже не було сили: Томас допоміг йому і намитися, і поголитися. Потім батько

трохи подрімав. А прокинувшись, сказав: «Дванадцять число — наше свято, отже, можете...» Через годину його не стало. Обличчя в нього було усміхнене.

Дванадцять число того місяця — день шлюбу батька й матері. Він забув живих і, усміхаючись, пішов на побачення до своєї коханої з молодих років. Чи справді батько забув про них? Ні, як вона могла так подумати. Але приємно було знати, що він помер з думкою про матір. Через кілька весен вони з'єдналися знов, і так, як ніколи досі.

«З землі ти прийшов,— сказав священник,— і в землю підеш...»

Страхової суми й заощаджень на книжці не вистачило для них обох. Вона пішла служити — тим часом. Треба, щоб Томас спершу скінчив школу. Він завів мову про те, що потім поверне її пайку. «Не турбуйся про це»,— відповіла вона. Коли ж Томас скінчив школу і отримав посаду, їй було вже надто пізно вчитися. Так вона й не змогла стати вчителькою.

Приятелька їхала до Канади й кликала її з собою. Але тоді Марта відмовилася. Не могла поїхати. Томас був ще тільки школярем, та й ті гроші, які вона витратила б на дорогу, були йому потрібні. Вона винайняла комору, куди склала родинні меблі, і коли Томас поїхав до технічної школи, знайшла собі роботу в тому місті. Коли він склав екзамени за школу, вона перебралася туди, де він одержав посаду. Вона хотіла бути близько від нього. Ні вона, ні Томас не мали більше до кого прихилитися. Тоді не мали.

Минулого року він отримав посаду тут, на залізниці. Марта переїхала сюди. Вона кілька разів міняла місце. Служба в священника надто її втомлювала. У другому місці, в маклера, була дуже ревнива дружина. Чоловікові, бідоласі, перепало, що він усміхався до кожної нової спідниці. Нарешті вона

перейшла сюди — це була її остання служба на батьківщині...

Ввечері пішов дощ. Тому після сонячного дня сад духмянів ще дужче. Дочка господарів вернулася додому й постукала до Марти десь після півночі. Чи не могла б вона знайти шітку, що десь ділася з передпокою. Коханий привів її додому. Машина забризкала йому костюм.

— Дякую, Марто! — сказав юнак, коли вона знайшла шітку.

Чи цей незнайомий юнак має право звати її на ім'я тільки тому, що вона служниця? Чи мають вони таке право, всі ці чужі — будь-хто? Хіба так гарно?

Вони чистили костюм, а Марта думала про щось інше. Господиня таки любила її. Аж злякалася, коли Марта заявила, що йде від них. Нехай би, мовляв, сказала була, якщо вона вважає, що їй мало платять. Ні, це не через гроші. Вона просто хоче виїхати до Канади.

Марта дивиться в сад. Білі яблуневі пелюстки тихо опадають на густу траву, на велику грядку. Сині фіалки, синє озеро, море. «Життєве море... Ніколи я не сподівалася, Томасе, що ми попливемо в цьому морі кожен у своєму човні. Але не я в цьому винна...»

Марта відгортає рукою з чола темне волосся. Помічає, яка шорстка в неї шкіра. Але їй завжди доводилося стільки мити посуду, стільки прати. Це для того, щоб ти мав вільний час. Брови її сіпаються.

Вона відмовилась від місця після того, як побувала ввечері в брата, в його комірчині. Брат був трохи неохайний. Марта взяла ганчірку й витерла порох з меблів. Білизну свою він також не вмів доглянути. Бо ніколи не тримав у руці нитки й голки. Того вечора він був такий веселий. Чогось страшенно радів, вона відразу помітила. Може, отримав підвищення,

на яке сподівався? Чи постійну посаду? Марту обси-пало то жаром, то снігом. Нарешті! Вона чекала цього стільки років. Але вона нічого не питала, а заходи-лась пришивати йому гудзика. Не треба йому доку-чати, нехай сам скаже. А вона відчувала, що цього разу в нього якась незвичайна новина.

Томас метушився по комірчині. Замахнувся газе-тою на муху, що сіла на абажур, який йому пошила Марта. Тоді засміявся.

— Ти завжди сидиш над моїми гудзиками й під-штанками,— сказав він і лягнув її газетою.— Скоро доведеться платити тобі по годинно.

— Що ти плещеш! — відповіла вона.— Тримати в порядку твій одяг — це єдине, що я ще можу зро-бити для тебе.

— Ну що ти!

Він бігав за мухою, ганяючи її по всіх стінах. Її поймав неспокій. Може, його так і не підвищили? Але ж він аж сяяв з радощів. Вона пришила гу-дзика, відірвала нитку, тоді взяла ганчірку і обережно витерла портрет на стіні, збільшене фото батька з матір'ю. Тепер черга за столом. Вона взялася до нього.

— Мабуть, треба його полакувати,— сказала вона Томасові.

Він сів на канапу й перевернув подушку.

— Слухай, любий, у тебе нова подушка? Ти що, ви-грав у лотерею?

— Яка там лотерея! — він схопився і посадовив сестру на стіл.— Ну, на сьогодні годі. Надто гарна по-года, щоб сидіти в хаті! — Він забрав у неї ганчір-ку.— Ходімо гуляти, паніматко!

Але вона захотіла спершу роздивитися подушечку на канапі. Канва, троянди, незнайома жіноча рука. Вони вже більше не самі. Досі Марта жила цим, тільки цим.

Вони вийшли надвір. Повітря було тихе, небо бездонне. Дух пофарбованих на весну будинків і парканів, запах бузку і яблуневого цвіту. Вздовж дороги, якою вони йшли, з землі злітали чайки — шурхіт крил і короткий, сердитий крик. Із однієї алеї нечутно, мов тінь, випурхнув кажан, поволі виписуючи візерунок проти половинки місяця на південному боці неба. Брат і сестра довго йшли залитою місячним світлом вулицею. Йшли мовчки. Марта почувала себе так, наче була сама, бо про того, хто йшов поряд з нею, вона тепер уже нічого не знала.

Томас прикурив нову цигарку від щойно докуреної. І почав здалеку. Є, мовляв, одна молода особа, що працює на пошті. І та особа пообіцяла, що віднині сама дбатиме про його одяг і прибиратиме в кімнаті.

— І це ще навіть не все,— додав він жартома.— Вона вміє не тільки штемпелювати листи!

— Ну певне! Я ж помітила на твоїй шкарпетці чужу латку. Ти маєш її фотографію?

Ще б пак, звичайно, має! Томас вийняв записника. Там було багато фотографій. Кругленьке, невеличке створіння з широкою усмішкою. Марта простягла братові руку:

— Бажаю тобі щастя... і їй також.

Останнього свого вільного дня вона була в кіно з ними обома. Блакитні очі. Гарна сукня. Надто високі каблукі. Але на роботу вона носить інші черевички. Через весь фільм бриніла мелодія «My isle of golden dreams»¹. Марта понесла її з собою, коли після кіно вони провели її додому.

— Ну, на добраніч, Марто,— сказав Томас.

Такий відсутній погляд був у батька того дня, коли він відійшов від них. Цього вечора вона помітила його в Томаса.

¹ Мій краю світлих мрій (англ.).

Він пішов з своєю дівчиною. Осяяний місячним світлом. Вони вдвох сидітимуть на старій канапі, що лишилася від батька й матері. Так, а чому б ні? Але Томас був колись безпорадним, хворобливим школярем з невеселим хлоп'ячим личком. Що про це знає та молода особа на високих каблуках? Тепер він виріс, став дужим, вродливим юнаком, чоловіком. Чи знає та молода особа, скільки це йому коштувало зусиль або чого це коштувало Марті, його сестрі?

Томасові вже сказали, що його скоро переведуть на вищу посаду. Тоді вони поберуться. І все, що Марта зберегла з батьківського дому, звичайно, заберуть собі. Молода господиня хоче оббити новою матерією канапу й стільці. Ясною. А чому б ні? Марта ж має житло там, де служить.

Атож, вона багато років жила по чужих хатах. Але Томас завжди був близько. Коли вона лагодила йому одяг чи витирала ганчіркою порошок у його кімнатці, це для неї був найкращий відпочинок. Після цього вона радо поверталася до чужих людей і до чужого житла. Томас розповідав їй, що скоро йому підвищать платню, дадуть постійну посаду на залізниці. А вона всміхалася. В ній тоді розквітали мрії, немов сад. Вони збудують собі будиночок. Ті двов. Більше Томас не житиме в найманій кімнатці. Марта нічого на це не сказала. Навіщо казати?

Адже того вечора, коли вони йшли з кіно, Марта щось збагнула. Збагнула, що тільки чужа жінка може створити для Томаса домашнє вогнище. Так ведеться в житті.

Тому й добре, що Марта має місце в чужих людей. Бо тільки в її сліпому серці вони були самі на життєвій дорозі. А насправді Томас жив поза тим колом сестриної опіки, яким вона його оточила. Нехай живе. А вона як? Тепер вона вже не має про кого піклува-

тися. То чи не краще перебратися кудись в інше місце?

Марта обернулася на стільці й оглянула кімнатку. Тоді схопилася, зняла із стіни дзеркало й піднесла до свого обличчя. Вже не молода. Але ще й не стара. Про її роки свідчили дрібненькі зморшки.

— Чи Томас добре вчинив? — запитала вона.

Обличчя в дзеркалі впевнено кивнуло:

— Так, добре.

Та їй цього було мало.

— А та чужа жінка?..

І почула відповідь, правдиву відповідь:

— Вона, лише вона єдина має рацію.

У кімнаті стоїть тиша. Її порушує тільки машина, що десь гуде надворі. Серце прискорено б'ється. Чи це воно так живе? Цвітуть яблуні. Пелюстки тихо опадають від легенького вечірнього вітру. Деякі люди будують своє життя на мрії, яку важко вкласти в слова. Чи це так? Пелюстки опадають, зберігаючи в собі райдужні мрії незабутньої пори.

Ні, плакати не можна. Завтра буде помітно. А вона хоче бути гарною, коли від'їздитиме. Марта киває сама собі. Такий був батько. Але він сподівався на зустріч з коханою. А їй ні на що сподіватися. Вона просто їде до Канади.

Марта проводить рукою по обличчі. І раптом здригається. В передпокої чути сміх. Господиня вернулася з концерту. І не сама. Отже, вони все-таки будуть вечеряти тут.

Аксель Сандемусе

ЩУР

Вони вже третій день були в морі, коли кок виявив на судні щура. Від спраги він зовсім знавіснів і став такий сміливий, що на очах вистрибував на бочку з водою і злизував краплі. Це був якийсь незвичайний щур, довгоносий, майже як рибина, з чорною, мов вороняче крило, спиною. Коли він зіскакував з бочки, то гунав хвостом об палубу, як бобер.

Щур став єдиною темою всіх їхніх розмов, улюбленою і водночас ненависною. Через нього починалися довгі розповіді про аварії кораблів, про чуму і щурячу кмітливість, він щодня викликав у людей спалахи люті, бо з розпачу зважувався на дивовижні витівки. Він перепсував усі цигарки Пасторові і прогриз шкіперові лакований черевик. А коли йому щастило вночі залізти в камбуз, то вранці там була цілковита руїна.

За розбійника призначено винагороду — п'ять крон і по чарці всій команді того дня, коли його спіймають. Але довгий час жодна спроба не давала успіху. То був надзвичайно розумний щур. Одного ранку його застали на столі, коли він пив каву з шкіперової чашки. Відтоді шкіпер почав носити револьвер і підвищив винагороду до десяти крон та цілої пляшки чистого спирту. Чашку разом з кавою він з удаваною байдужістю викинув за борт. Зрештою, шкіпер єдиний ніколи не брав участі в розмовах про щура, але після цього випадку, коли він, як звичайно, оглядав палубу, в очах його з'являвся зовсім інший вираз.

Над ними банею здіймалося ясне, хоч іще по-зимовому холодне небо. Навкруги — пустельний океан на

тисячу миль. А посеред нього — «Фултон», їхня шхуна, маленький світ у безмежному просторі, ніби з останніми шістьма людьми, що лишилися на землі. І ті люди фанатично полювали на щура. Їм уже почало здаватися, що це особливий щур, виняток в історії природи. Він умів розмовляти й сміятися, умів читати людські думки і губив круглі бубки з червоними цятками. Б'ярне вважав, що це самець, але кок обурено заперечував йому: ні, самиця, і вона от-от приведе купу щуренят. Навіть дитина помітила б це. Бо чого ж тоді на бубках червоні цятки?

Б'ярне трохи розгубивсь, але не здався: він стримано спитав, чи кок ніколи не чув про виразку шлунка? Треба тільки почекати, і тварюка сама здохне! Або ж лишилося припустити одне — що це той щур, який розносить чуму. Якого біса кокові стрельнуло в голову, що бубки з червоними цятками мають бути тільки в щурихи?

Кок промовчав, але всміхнувся так, наче хотів сказати, що розуміється на цьому краще за Б'ярне.

Штурман змішав віскі з водою, налив у чашку й поставив на палубу. Він надумав упоїти щура. Але щур тільки глузливо щирився, сидячи біля чашки, а коли з'явився шкіпер з револьвером, його як вітром змело. Штурман підстерігав його цілий ранок, досі ще ніхто так довго не полював на щура. Та щур не чіпав питва, тільки блимав круглими очима і блискавично зникав, коли хтось наближався. Він давно вже переконався, що під камбузом його ніхто не дістане, і найчастіше ховався туди. Проте він мав ще й якісь інші потаємні сховки. Команда пильно обстежила цілу шхуну, але жодного з них так і не знайшла.

Коли штурман після обіду вийшов на палубу, то найперше заглянув у чашку.

— Дивіться, випив! — радісно вигукнув він.

Проте п'яного щура ніде не було видно, і в душу

Його закралася підозра. Він скоса позирнув на Буланого, що стояв біля стерна, але той здоровило тільки позіхнув і байдуже обернувся до вітрил. З кубрика почувся сміх, і розлючений штурман подався з порожньою чашкою вниз. Більше він не робив спроб упоїти щура.

Щур став центром, навколо якого обертався світ. Став в один ряд із тими гучними іменами, які не забувають і після того, коли настає інша доба. Він був Летючим Голландцем, Тер'є Вікеном, Цезарем або негром, якого мали лінчувати. Навіть більше: він був втіленням соціальної ідеї, що об'єднувала людей, самою ідеєю. Він був дружиною, з якою хочеш розлучитися, дівчиною, яка ніколи не буде твоя. Він жив у їхніх серцях, але був недосяжний.

У щоденнику Клеса Вінкеля з'явився такий запис: «Сьогодні вночі щур навідався до кубрика і вкисив сонного Б'ярне Віка за щоку. Лишилась огидна рана».

Ця подія викликала цілу бурю. Б'ярне зірвався, мов ошпарений, з ліжка і накинувся на Пастора й кока, задля певності на обох зразу. Запекла бійка тривала досить довго, поки жертвам нарешті пощастило довести свою невинність. Після того кокові захотілося віддячити Б'ярне.

А за якийсь час вони знов почали розповідати різні історії про щурів, яких вистачило б не на одну книжку: про щурів, що поїдали дітей, і про тих, що влаштували своїм родичам урочистий похорон, про щурів, що ходили по телефонних дротах, і про щурів, що жерли цвяхи цілими кілограмами. Вони пригадали все, що будь-коли чули про щурів: і про тих, які поширювали холеру й чуму, і про щурів — сіамських близнят, і про таких, що не мають задніх лап. Але щур зі шхуни «Фултон» був найдивовижніший з усіх, єдиний такий — укусив за щоку дужого чоловіка! Б'ярне

навіть висловив думку, що це, коли добре поміркувати, взагалі не щур. А що ж? Гм, цього він не знав. А чи хто з них чув про кенгуру?

— Не мели дурниць! — мовив Пастор і вкрився з головою.

— Кенгуру — це такий ведмідь з довгим хвостом, — сказав кок.

— Може, це карликовий кенгуру? — вів далі Б'ярне.

— Ні, це щуриха, напхана щуренятами, — стояв на своєму кок.

— Ну, якщо ця тварюка таки щурячої породи, то вже напевне самець, — заперечив йому Б'ярне.

Після того, як щур показав свій лютий норів, вони почали спати неспокійно. Тієї ж таки ночі щур ще раз укусив Б'ярне — цього разу за носа. Б'ярне осатанів з люті і так, як був, у самій сорочці, помчав на корму.

— Дивись, капітане! Скоро щурі й воші поїдять нас на твоїй проклятій шхуні!

Шкіпер зміряв його крижаним поглядом, і Б'ярне, ще щось мурмочучи, відступив назад. Решту свого вільного часу, до самої вахти, він просидів з уламком дошки в руках, чатуючи на щура. Очі в нього блищали, як у фанатика. Щур не з'являвся.

— Треба щось робити, — сказав капітан. — Той щур с к а з и в с я.

Після цього Буланій спустився в кубрик і заявив:

— Усе тепер з'ясувалося: щур сказився. Захворів на щурячий сказ.

Б'ярне побілів, як стіна.

Штурман розгубився. Він організував ще одні лови, але щур виявився не настільки скаженим, щоб датися їм у руки. У штурмана голова тріщала, так напружено шукав він якоїсь ради.

Тоді шкіпер змінив Пастора біля стерна й наказав:

— Штурмане, зберіть усю команду і знайдіть, кудюю щур дістаться в трюм. Бо він може бути тільки там.

Вони обстежили кожен сантиметр шхуни, і верхню палубу, й нижню. Але, так само як і минулі рази, вони шукали надаремне — не знайшли ніде жодної дірки. І враз побачили щура — він сидів зверху на люкові!

Б'ярне почервонів з люті. Всі оточили ворога, озброєні хто мітлою, хто дрючком. Шкіпер просто кинув стерно і поспішив голіруч на допомогу. Та ба! Щура на люкові вже не було.

Хіба не однаково, куди й навіщо пливе шхуна, коли на борту її є щур, навколо якого крутиться світ? Щур став метою їхнього життя і страхом перед тим життям, втіленням добра і зла. Щур переконав їх, що життя має сенс. Хіба мало б тепер сенс життя, якби не було щура? Вони ставилися до нього з такою самою стриманою відразою, як ставляться дорослі до молока. Та який сенс має життя без молока? Вони запряглися, що полюватимуть на щура, навіть якби їм довелося плавати навколо Ісландії до кінця світу. Але підсвідомо, як завжди, коли уява бере гору над розумом, їм думалося й інше: що вони робитимуть, коли настане кінець світу і в небесному царстві не буде щура, щоб за ним ганятися?

Вони без кінця ставили різні пастки і без кінця обмірковували нові види їх. Усім хотілося зробити пастку найпекельнішої конструкції, тому вони згадували все, що хто чув про середньовічні тортури. Б'ярне показував свої рани і, витріщивши чорні, мов спілі черешні, очі, похвалився:

— Щур мене вкусив! Нікого більше, тільки мене!

— Тьху,— сказав кок,— та це тому, що від тебе тхне смітником і гонореєю.

Б'ярне виконав танець війни.

— Ти просто заздриш мені, смердючий китайцю!

Буланий переконався, що Б'ярне й справді вважав, ніби йому випала велика честь, бо з задрощів мало не втратив мови, коли щур другого разу накинувся на Пастора. Той ревів спросоння, молотив по ліжку руками, збиваючи до крові пальці, одне слово, таке зчинив, що підняв на ноги всю шхуну. Щур відкусив йому клаптик спідньої губи. Губа майже відразу спухла, нижня частина обличчя посиніла. Під ранок Пастор почав марити й городив таке, що краще тримав би його при собі. Біля нього весь час хтось сидів, більше для того, щоб підстергти щура.

Шкіпер робив для хворого все, що міг; він неабияк стривожився. Треба було покласти цьому край. Такого не можна допускати на трищогловій шхуні «Фултон»! Тут же не цирк, а сам він не блазень!

Він зібрав команду і виголосив таку промову:

— Як вам відомо, на шхуні є щур. Якийсь скажений, чи що. Він кусає людей, і ось тепер Пас... тобто Юганнес Гансен, одне слово, Юганнес лежить хворий. Я пообіцяв винагороду. Це не мала винагорода за якогось там паршивого пацюка. Не розумію, як ви й досі терпите цю тварюку. Отже, слухайте: наказую протягом двадцяти чотирьох годин убити щура!

Шкіпер зміряв штурмана таким поглядом, ніби мав підозру, що то він приніс щура на шхуну, і спустився вниз, до своєї каюти. Штурман вирішив, що він також повинен виголосити промову, і вже подумки готувався до неї, коли з каюти долинув крик і гуркіт, а за мить східцями, наче привид, майнув щур. Буланий тільки встиг замахнутися на нього ногою, як він уже зник.

Потім неквапом надійшов і шкіпер. Він по черзі оглянув кожного матроса і врешті вибрав Б'ярне Віка.

— Відстоїте вісім годин щурячої вахти! Потім вас

змінить кок. І так чергуватимете, крім звичайної вахти, поки не спіймаєте щура.

Б'ярне випнув груди й почав ґрунтовно готуватися до ловів. Звичайно, кому ж доручити це завдання, як не йому. Він-бо не з тих, що вилежуються в ліжку від однієї рани чи навіть двох.

Найперше він роздобув кілька дощок і міцно поприбивав їх цвяхами вниз під камбузом. Тепер чудовисько туди не залізе. Потім він пересвідчився, що в кубрику щура немає, і щільно зачинив його, хоч Буланий почав кричати, що вони з Пастором задушаться. Б'ярне вмовив його сидіти тихо, тоді змусив кока присягнутися, що щура немає і в каюті. З дозволу шкіпера він її також замкнув.

Свій наступ він почав з бака. Тримаючи в руці товсту мотузку, він обшукував кожний закуток, недовірко поглядаючи на скриню з харчами. Потім скочив униз і хотів заглянути під бак, коли штурман заревів:

— Он він!

Побачивши щура, який підстрибом біг від корми, Б'ярне кинувся йому навперейми. За щуром гнався штурман. Щур, описавши красиву дугу, опинився на поруччі і промчав повз Б'ярне. Тепер Б'ярне показав той свій номер, який уже не раз викликав захоплення глядачів,— також скочив на поруччя й побіг по ньому за щуром. То було надзвичайне видовисько! Шхуна погойдувалась на хвилях. Кок з несподіванки випустив з рук стерно, штурман застиг на місці, мов стовп солі:

— Господи помилуй!

Б'ярне був мастак на такі штуки, штурман знав це, а все ж він зацікавився з ляку. Б'ярне, хоч і робив довгі стрибки, якимось дивом утримував рівновагу, нахилився вперед і замахувався на щура мотузкою. Він ще встигав навіть лаятися.

За першим разом щур виявився меткішим, але за другим мотузка ляснула об поруччя біля самого нього, може, навіть зачепила його, в кожному разі щур упав за борт. Радісний крик застряг у штурмана в горлі, коли він побачив, що Б'ярне також стрімголов полетів у воду.

На біду, кок саме тієї миті знов схопився за стерно, і минуло кілька дорогих хвилин, поки він вирівняв шхуну й повернув її назад. За цей час Б'ярне лишився вже досить далеко за кормою.

Шкіпер і Буланий вибігли на палубу, у воду полетіло кілька рятівних кругів.

Шкіпер гукнув:

— Ти бачиш круги?

Вони не почули, що відповів Б'ярне, але він зразу ж поплив до круга. І тоді вони побачили, що на голові в нього сидить щур. Вчепившись лапами в чуб матроса, він задирав морду, ніби щось винюхував у повітрі.

— Якби мені оце рушниця...— мовив штурман.

Шкіпер зміряв його вбивчим поглядом, і він зніяковіло взявся до вітрил. Шхуна наближалася до Б'ярне, який плив їм назустріч. Вони стояли наготові з кругами й мотузками і більше говорили про щура, ніж про Б'ярне: щур був явно занепокоєний. Він тривожно озирався навколо, чи немає десь поблизу гостиннішої шхуни.

Шкіпер, що тепер стояв біля стерна, розрахував добре — в слушну хвилину шхуна розвернулася проти вітру, і Б'ярне наблизився до форштевня. Він учепився за рятівний круг, прив'язаний до мотузки, і знесило мовив:

— Хлопці, ви...

В голосі Б'ярне бриніло благання й плач, і вони діяли швидко, без зайвих слів. Холодна вода зробила своє, а крім того, вони всі знали, що страх смерті при-

ходить саме тоді, коли вже близько порятунку. Буланний звисився за борт, а штурман накинув йому зашморг на ногу і прив'язав кінець мотузки до кільця на люкові. Тим часом шкіпер перехилився через поруччя і задля безпеки зачепив Б'ярне гаком, ніби загарпунив. Коли шхуна гойднулася набік, Буланний ухопив товариша під пахви, і тоді щур, мокрий, як хлющ, пробіг у нього по спині і зник хтозна й де.

Того дня шкіпер записав у корабельному журналі: «Тепер у мене два матроси лежать у постелі, а щур здоровий-здоровісінський. Навіть став куди розумніший, бо лови багато чого навчили його. Тепер його посіла манія величності, і він просто глузує з нас. Він повинен скінчити свій вік у музеї мореплавства».

Б'ярне лежав, закутаний по самий ніс у вовняну ковдру, і мовчки дивився в порожнечу. Пастор марив у гарячці, молився і проклинав щура. Зайшов Буланний з кухлем.

— Ось тобі спирт від шкіпера, зараз ти будеш здоровий, як дуб!

Вони поділилися спиртом.

— Ну й гарно ж ти плавав із щуром на голові! — щирив зуби Буланний.— Я зроду не бачив нічого кумеднішого.

— А ти, роззяво, чому його не спіймав?

— Чим? Може, зубами? — запитав Буланний.— Досить того, що я тебе не впустив, коли ти зомлів і повис, як мішок. Кусати я його мав, чи як? Але шкіпер і штурман ідіоти. Роззявили рота й дали щурові втекти. А Пастор, мабуть, таки справді заразився щурячим сказом. Хоч у нього, здається мені, й раніше кров уже була трохи зіпсована. Скоро він почне кусатися, ось побачиш! Йй-богу, паскудне місце ця шхуна.

Через півгодини Б'ярне з'явився на палубі. Обличчя в нього було червоне, аж пашіло. Загорнутий у ковдру, наче в мантию, він, похитуючись, почвалав босоніж на корму.

— Треба його забрати вниз,— прошепотів шкіпер.— Він не при своїй пам'яті.

Раптом Б'ярне випростав з-під ковдри голу руку. В кулаці він тримав щура, що ледве дихав, роззявивши рота.

— Якщо ви його знов випустите, ми вас самих утопимо! — здавленим голосом сказав шкіпер.

Б'ярне підніс щура до самого обличчя і з ненавистю подивився на нього. Очі в щура були вирячені, круглі, мов бульбашки.

— Ага, тобі заманулось кусатися? — сказав він.— І кататися на моїй голові? Пошукай тепер собі іншої голови!

Він шпурнув щура за борт. Щур розчепірів лапи, ніби хотів полетіти, та ба! Літати він не вмів.

Вияв тільки легенький бриз. Вони стояли на кормі й дивилися, як щур плив за «Фултоном». Щур хотів бути з ними.

Відстань поволі збільшувалася. Щур махав лапками, як шалений. Вони добре бачили його зусилля, коли щур опинявся внизу між хвилями.

Заходило сонце, люди, що стежили за щуром, притихли. Кожен думав щось своє, кожен уникав чужого погляду.

Буланий перший отямився від задуми. Він залишив палубу ще до того, як щур остаточно зник з очей... Отак і ми ціле своє коротке життя пливемо до берега, який зникає вдалині.

Він уявив собі, що колись щур знайде порятунок на якомусь судні... колись знайде...

Б'ярне також не дивився вже на щура. Він вступив блискучі від гарячки очі в шкіпера, і той прочитав у його погляді вимогу десяти крон і пляшки спирту.

Але тепер між начальником і підлеглим утворилася відстань. Шкіпер повернувся й пішов до каюти.

— Передайте Б'ярне,— сказав він потім штурманові,— що я дописав до його платні десять крон. А пляшку спирту він може отримати першого ж суботнього вечора в Ескефіорді.

Штурман закарбував ці слова в своїй пам'яті: ось як повинен розмовляти капітан.

Йон Гісвер

СОБАКА РОЗУМІЄ

Дивно, але собака розуміє, що її хочуть застрілити.

— Не дивись на мене. Глянь у другий бік!

Чоловік відштовхнув дулом рушниці сірий лоб. Собака заскавуліла, зразу ж повернула знов голову і вступила в чоловіка глибокі, руді, сумні очі.

— Ляж!

Усе дарма. Собака й далі не зводила з нього погляду. Очі її прикипіли до його очей. І чоловік м'якшав. Він лаявся, але не міг увігнати кулю в лоб одному з своїх друзів. Він лютував на себе, почував, що надто лагідний. А такого почуття не любить жоден чоловік, навіть коли не має свідків. Він ще дужче штовхнув собаку в голову. Собака скавуліла, але не зводила з нього очей. Що ти з нею зробиш!

Чоловік повісив рушницю на стіну. Він зачекає ще кілька годин або навіть до ранку. Вчора він не раз пробував застрілити Маггі, але палець на спуску не послухався.

Він знав, що мусить застрілити її. Бо це означало життя для нього й для решти собак з його запрягу. Жива істота не витримає без їжі більше, ніж сім днів. Бо тоді голод починає атакувати м'язи.

До притулку вони добулися в негоду. Хижу в сніговій заметілі знайшла Маггі. Над східною Гренландією шаленів північний вітер. Справжнє лихо.

Сім днів він пролежав, дрімаючи у спальному мішку, а час від часу й зовсім засинав. Хотів перечекати холод і голод. Гірше було, коли він прокидався й усвідомлював, що чекати ще доведеться довго. Він не мав

про що думати. Тільки одне знав напевне: що кожна доба, кожна година без їжі виснажує дедалі дужче і його, і собак. Він боявся, що собаки не подужають здолати три милі, які відділяли їх від наступного при- тулку. Отже, котрогось із них треба буде забити.

І ось настала та хвилинка.

Надворі був день. Коли чоловік відчинив двері, щоб віддерти від стін хижі трохи трісок і протопити в грубі, погляд його зміг пробитися крізь хурделицю лише на кілька метрів. Далі вже не було нічого, тільки біла запона. Сніжини летіли, ніби в шаленій гонитві. Він простежував їх очима десь метрів зо два, а потім вони гинули в кипучому казані. Вітер вив монотонним го- лосом: сердите, протягле ревіння наповнювало хижу і цілий світ.

Чоловік захряснув за собою двері, поламав мерзлі тріски і обережно вклав їх у грубу. У миготливому світлі він знов побачив очі Маггі. Вони стежили за кожним його кроком. Коли тепло розлилося по хижі, собака підповзла ближче до груби. Вона лащилась, прищупувала вуха, лизала його руки.

Так собака просить їжі чи ласки. Або права на життя.

Чоловік поплескав собаку по голові.

— Бідолахо! — сказав він.

Собака не застрибала з радощів, як звичайно. Тільки поклатала голову йому на коліна і звела очі.

Полум'я гуло в димарі. Вогонь у таку погоду невси- тимий. Червоний відблиск падав на хижу, перебігав по мертвому лисові, що висів на стіні. На жаль, лиса не можна було з'їсти. Його спіймано на отруту. Чоло- вік, подумавши про це, тільки зітхнув.

Він витяг коліно з-під морди Маггі.

— Відійди, Маггі! Заглядаєш мені просто в сумління. Але ж зрозумій, що я мушу. Мушу пожертвувати то- бою. Решта собак мені ще потрібніші, ніж ти. Вони

дужчі й більші. Ти розумніша, багато розумніша, майже як людина. Але тут, у Гренландії, це не має значення. Нам не потрібний розумний собака, а потрібна витривала тяглова сила. Тут має значення тільки фізична сила. А твій розум ні до чого, слабший мусить поступитися місцем дужчому. Таке тут право, бідолашна Маггі. Ну, та ще трохи зачекаємо.

Він ласкаво гладить Маггі по лобі. Решта собак гарчать у напівсні.

— Ану, дай я гляну на тебе, бідолохо! Порожньо буде без тебе, маленька. Але... Господи боже, ми такі голодні! Із снігової води не наберешся сили. Не бійся. Смерть легка, кажуть ті, хто ще не пробував помирати. Кажуть, що вона як сон. Як по-твоєму, Маггі? Я в це не вірю. Мабуть, помирати страшенно тяжко. А тепер лягай, почекаємо до вечора.

Настав вечір. Чоловік спав. Збудили його собаки. Один із них знайшов під лежанкою стару, обгризену кістку. Всі його зусилля щось вигризти з неї були марні. А проте для решти виголоджених собак це було як гасло. Вони почали вторувати йому голодним гарчанням.

Чоловік схопився і, не вилазячи зі спального мішка, звисив ноги з лежанки. Йому було млосно, в голові паморочилось. Від раптового поруху серце загупало в грудях, як молот. Він гримнув на собак. У хижі запала тиша.

— Ні, так далі тривати не може,— мовив він сам до себе.— Я надто довго чекав. Треба з цим скінчити!

Він засвічує свічку й дістає рушницю.

Таке тьмяне світло, що навіть не видно, куди стріляти. Але що вдієш? Собака спокійно лежить під грубою, навіть не зрушила з місця, відколи він заснув. Отже, найкраще діяти швидко. Цілюся в голову. Стріляю!

Чоловік натиснув на спуск, хижка струснулася від пострілу. Він сидів майже непритомний. Звук пострілу приголомшив його. Він простягнув руку, щоб прису-нути собаку ближче. І враз отямився. Це не Маггі! Це Пол! Один із дужих, але дурних. Найкраща тяглова сила.

Він знаходить Маггі під лежанкою. Вона лежить за рештою собак, притиснута до стіни, уткнувшись головою в куток. Вона скавучить, коли чоловік витягає її звідти. Виривається і знов залазить під лежанку.

— Клятезна собацюро! — шепоче чоловік.— Зрозуміла! Поміняла місце, поки я спав. Мабуть, таки навіть тут, на краю світу, розум щось означає. Ну нічого, що вже сталося, те сталося. Бідолашний Пол, добрий був пес. Обдурила нас Маггі!

Кілька днів його засипав сніг.

Перекусивши, він відчув себе дужчим і вирушив з хижі в негоду. Але з нього не вистачило сили. Невдовзі він знеміг і згубив дорогу. Та й яка тут, врешті, дорога! Він утратив орієнтацію і пішов наосліп. Вирішив братися на північ від вершини до вершини вздовж узбережжя. Але тим часом материк наче пересунувся. Чоловік заблукав. Він ішов багато годин поспіль. Нарешті смеркло. Чоловік був зовсім виснажений. Він спіткнувся об щось і упав. У нього вже не було сили підвестись і йти далі. Він сидів на снігу, і в голові в нього приємно паморочилося.

Завірюха дме йому в спину. Він весь засипаний снігом, схожий на засніжений камінь. Він дримає. Мороз добирається до кісток. Чоловік знає, що доведеться померти. Вгома не допускає думки про страх. Відпочити, тільки відпочити!

Він сам. Кілька хвилин тому собаки з саньми подалися своєю дорогою. Він чув, як вони віддалялися,

бо Маггі шарпалась в упряжі й не хотіла йти з ними. Вона гарчала, гавкала, та решта собак потягли її за собою.

Доведеться йому самотньо померти в сніговому заметі. Вже пізній вечір, зовсім стемніло. Чоловік чекає, поки мороз відбере в нього всі почуття. І він засне.

А це що таке? Хтось дряпає його по спині. І чи то скавучить, чи виє.

Це Маггі. Чоловік обмацує її і впевнюється, що вона перегризла упряж, щоб вернутися до нього.

Маггі не дає йому спокою. Дряпає його лапами. Шарпає і тягне за одяг. Гавкає, скавучить.

— Ляж! — сердито кричить він.

Та собака знов уже стовбичить над ним, перевертає його. Чоловік лізе рачки, щоб схопити Маггі. Він кипить з люті. В голові в нього проясніло. Але він страшенно кволий і з безсилля й гніву не може вловити Маггі. Він підводиться, не усвідомлюючи того, і йде за нею.

— Ходи сюди! — наказує він.— Ходи!

Та Маггі не дасться в руки. Гавкає, лащиться і задкує далі. Введений в оману чоловік крок за кроком посувається вперед. Рухи його стають певніші. Тепер уже Маггі веде його. Час від часу вона повертає голову й озирається.

За собакою тягнеться ремінь з упряжі. Чоловік наступає на нього, хапає його й накручує на руку.

— Вперед, Маггі! — каже він, скорившись.— Я не знаю дороги, тож веди мене, куди хочеш.

Собака скавучить з нетерпіння, напружується і тягне його за собою. Чоловік, спотикаючись, іде за нею.

Ніколи чоловік не довідається, скільки він ішов так і чи далекий здолав шлях. А може, то була не велика відстань? Кілька кілометрів чи якихось кільксот метрів?

Він тільки згадує, що перепинився через якусь річ. То були сани. Біля них лежали собаки й щось обгризали. Ага, вівцебик. А то що? Хижа! Він порачкував до неї, вліз, нервово тернув сірником і засвітив свічку. В хижі була лампа, дрова, вугілля і сила їжі.

За хвилю по хижі розлилося тепло й запах кави.

— Маггі,— мовив чоловік,— я наче щось пригадую. Зараз... Чи то було вчора, чи колись давніше, чи, може, це мені снилося? Але добре вийшло, що ти помінялася місцем з Полем. Добре, що маєш більше розуму, ніж я. Ходи сюди, Маггі!

Та собака грізно гарчала над кісткою, вискалюючи на господаря зуби.

— Ну гаразд, маленька! Для нас знову настав звичайний день. А тому треба щось попоїсти!

ЛІТНІЙ БУДИНОЧОК

Будиночок був маленький, пофарбований у червоний колір. Здавалося, він повстав тут тієї самої хвилини, що й ця земля: блакитна прогалинка до моря, стежечка від пристані вгору, обабіч невисокі скелясті пагорби,— захисток від вітру; зате позаду в глиб суходолу тяглося пологє, зелене узгір'я, де росли сині дзвіночки, що вдень кивали своїми голівками, а ввечері згортали пелюстки.

Того ранку, коли він їхав звідти, йому здавалося, що будиночок стікає кров'ю. Кожної осені, коли він залишав його, будиночок кривавився, і з кожним роком трохи більше — ніби хотів нагадати йому, що тепер його життя скоротилося на одне літо.

Він кругнув маховичок мотора і зробив зайве коло у відкритій бухті, щоб ще раз подивитися на будиночок: його можна було побачити тільки під певним кутом. Ті, що пливли повз бухту, бачили його лише на мить — він не встигав з'явитися, як відразу ж зникав. І тоді багато хто думав собі: «Чи справді там є будиночок?» Він настільки відповідав уявленню про маленький будиночок у гірській ущелині над морем, захищеній від вітру і відкритій мерехтінню сонця й води, що міг стати взірцем для кожного, хто мріяв про невеличкий прихисток біля бухти, схований від світу.

Навіть він сам протягом довгої зими в місті починав сумніватися: а чи справді є там будиночок? Можє, це тільки витвір його уяви, щось невимовно гарне, заміна світлішої дійсності, як і багато що інше? Він уже

двічі об'їхав бухту човном, щоб наново відчути будиночок перед розлукою, впевнитися, що він справді існує. І кожного разу, дивлячись на нього, він був майже розчарований. Будиночок, щоправда, стояв, але здавався йому нереальним, просто витвором його палкого бажання. Та потім будиночок зникав з очей, ховався за мисом, почуття нереальності минало. Ще раз! Тепер уже його поймала тривога, чи він, бува, чогось не забув. І з кожним разом тривога збільшувалася, коли він залишав це місце. Йому ставало так боляче, ніби він когось зрадив. А все ж він знав, що його біль мав єдину причину: ось іще одне літо минуло, і ніколи його не вернеш.

Що він міг забути? Він завжди, коли від'їздив, робив лад у будиночку. І тепер діжку перевернув, кавник також, усе з ліжка розвішав по бантинах на горіщі, щоб не поточили миші, коряка повісив на гвіздку біля дверей, денцем назовні, а іржавого ключа — праворуч під стріхою. Та чим більша відстань відділяла його від будиночка, тим глибшала певність, що він щось забув зробити. Але ж це неправда, нічого він не забув!

Припливши до берега, він прив'язав човна й рушив до залізничної станції. Іти треба було з півмилі. Дорогою він завжди зупинявся відпочити на тих самих місцях — клав на землю свою ношу й випростував спину. І здавалося, що відстань між тими місцями збільшувалася з кожним роком. Мабуть, тому, що він почав швидше задихуватись. Але на це не було ради. Так само, як не було ради й на те, що його з кожним разом дужче тягло назад. Раніше, як тільки він опинявся в місті, це почуття минало. А тепер уже ні. Це його занепокоїло. Чим далі від літа, тим дужче непокоїв його будиночок. Думка про те, що він щось забув, почала його просто переслідувати. Адже будиночок

існував тільки влітку, він ніколи не бачив його іншої пори. Щось у ньому було не гаразд. Одного дня він не витримав, сів на поїзд і виїхав з міста.

Квитка він узяв до маленької станції. Потім подався пішки в південному напрямку вздовж вузької до-ріжки. Тепер тут стояла осінь. З дерев опало майже все листя, повітря було прозоре, краєвид став далекий і розлогий. Коли він відв'язував човна, то помітив, що море мерехтіло не золотом, а сріблом. А проте було ще тепло. Все-таки, всупереч усім законам при-роди, це була ще не осінь, а своєрідне літо — пора, яка знаходила відлуння в його почуттях. Він повер-тався до самого себе, коли маленьким човником плив через фіорд. Щось було не гаразд — чи то з будиноч-ком, а чи з ним самим. Наче він десь покинув літо і зрадив його.

Завернувши в бухту, він побачив, що з димаря кури-лося. Побачив і не здивувався. Коли він підіймався стежкою, назустріч йому вийшов якийсь чоловік. Ста-рий, худий, уже трохи згорблений чоловік, що підвіся з шезлонга на осонні. Вони хвилину стояли й ди-вилися один на одного.

— Ну от,— озвався старий і покірно всміхнувся.— От і кінець усьому. Ви щось зробите з нами? Заявите в поліцію?

— Ви були тут і минулого року?

— Щороку.— Старий глибоко зітхнув.

Тепер підвелася й підійшла до них жінка, худенька і жвава. На її гарних, тонко окреслених устах заграла ледь глузлива посмішка:

— Але ж ми завжди старанно прибирали після себе. Ніхто нічого не міг помітити.

Він несамохіть усміхнувся.

— Лише коряк висів інакше, денцем досередини. А ще виделки...

— Бачиш, Рікарде,— мовила вона до чоловіка,— я ж казала, коли ми забули торік чотири виделки, що він помітить.

— І голубий матрац... я забув повісити його на бантину під дахом.

— Я так і подумала, що ви згадаєте.— Вона глянула йому просто в вічі.— Але пошкодувала, щоб його не поточили миші, ну й вирішила повісити — що буде, те й буде.

Згодом, коли вони вже сиділи за накритим на осонні столиком і пили каву, то почали згадувати й інші дрібниці, невеличкі зміни, які траплялися щороку, коли вона порядкувала тут протягом осені. Він спершу часто помічав їх, трохи дивувався, а потім кинув про них думати.

Було якось незвично сидіти гостем за власним столом. Це збільшувало його почуття нереальності, пов'язане з цим місцем, те почуття нереальності, яке щоразу спонукало його робити в бухті зайве коло й дивитися, чи будиночок справді існує. Тепер нарешті ця подія переконала його, що будиночок жив за його плечима своїм власним життям. Цих двоє зворушливих старих людей, як на те, були тільки приводом. Насправді це будиночок вів з ним свою гру. Будиночка не було тут, коли він довгими вечорами вертався думкою до літа, не було й самого літа — все це було нереальністю, вимріяною ідилією, яку він не мав сили зберегти, тільки-но вона зникала в нього з очей, символічною, втіленою в образ тугою.

Тому він зовсім не дивувався, слухаючи розповіді старих про чудові осінні місяці, які вони тут прожили. В певному розумінні вони знали краще за нього цей будиночок. Для них він був реальністю, місцем, де вони в осінню пору свого життя припустилися маленького злочину.

— Ми все думали, чого ви так зарані їдете звідси...

— Вересень — найкраща пора, коли сонце...

— Самі ми ніколи не мали такого будиночка...

— Цей будиночок такий схожий на той, що ми весь час мріяли собі побудувати...

Вони доповнювали розповідь одне одного всілякими подробицями. Говорили вони обережно, наче просили допомоги чи, може, пробачення.

— Першого разу ми дуже боялися...

— Але потім...

Вони весело презирнулися, розуміючи одне одного, і жінка повела далі:

— Потім нам почало здаватися, ніби це наш будиночок. Не зрозумійте нас хибно — ми, звичайно, не вважали себе його власниками. Просто будиночок ставав нам дедалі рідніший... Вас же однаково тут не було. І ми завжди намагалися залишити все так, як застали.

Вони ловили неводом камбалу — восени тут її сила-силенна. Маленьку плоскодонку вони завжди витягали на берег, щоб її хтось не помітив з моря, коли пропливатиме повз бухту, і не зняв тривоги. Але місце тут таке відлюдне, що ніхто їх не помічав, принаймні ніхто не зчиняв бучі. Старі користувалися всім, що було в будиночку. Снастю на макрель і вудками. Чи він помітив, що на снасті є кілька нових гачків?

— Мені так кортіло пофарбувати наново рами на вікнах,— тихо мовила жінка й показала рукою кольору слонової кістки на вікна, де фарба облазила з кожним роком більше.

Другого ранку старий знов спитав: чи не приїхав він сюди щось зробити з ними, може, заявити ленсманові?

Вибираючись назад до міста, він заспокоїв старих. Попросив, щоб вони дали обіцянку, що залишаться тут скільки захочуть. Адже вони знають, де ключ,— він тепер завжди вішає його на гвіздок під стріхою,

праворуч від дверей, після того як кілька разів забував у місті,— то чому б їм і далі не користуватися будиночком? Він буде тільки радий.

У старих на очі набігли сльози, але вони презирнулися і ледь похитали головами. Він переконував їх, що хоче, щоб вони тут жили. Але старі ще рішучіше хитали головами: ні... Він розсердився, запитав, чому вони не хочуть, може, будиночок їх уже не влаштує, чи їм треба якихось кращих умов? Старі ніяковіли, але рішуче відмовлялися. Він засмутився, сказав, що лишить їм моторного човна, і хотів негайно показати, як заводити мотор. Пояснив, де його прив'язувати. Але тільки додав прикрості старим. Вони стояли нещасні, безпорадні і хитали сивими головами, ніби коні, що відганяють гедзів. Старі були вперті. Нічого не хотіли — ні човна, ні будиночка. А він не знав, чим їх ще спокусити. Йому вже почало здаватися, що він, власне, тримає цей будиночок тільки для них. Адже досі будиночок переставав існувати, коли він виїздив звідси, а тепер він знатиме, що будиночок є, і в нього буде спокійно на серці. А якщо їм хочеться пофарбувати рами...

І все ж вони йому нічого не пообіцяли. Вони стояли на хисткому помості й махали йому вслід, такі самі схвильовані розмовою, як і він. «Як двоє вигнанців»,— подумав він роздратовано. Невже на світі немає таких доказів, які могли б переконати їх, що він хоче їм добра?

Цього разу він не робив зайвого кола в бухті. Він і так був певний, що будиночок стоїть на місці. Він востаннє помахав старим і на повну швидкість поплив у море, навіть не озирнувшись. «Вони погодяться, коли трохи поміркують»,— була його остання думка.

Тієї зими він не тривожився за будиночок — не думав, чи він є, чи його немає. І не тільки тому, що там

цілу осінь жили люди — майже до самого різдва, якщо була гарна погода. А швидше тому, що тепер він мав ніби гарантію: оскільки там хтось може оселитися, то будиночок справді існує. Він намагався пояснити цю думку і старим перед від'їздом, але вони його не зрозуміли.

Тієї зими будиночок не лягав тягарем на його свідомість. Приємно було думати, що він стояв у глибині бухти, що у вікнах ясніли блакитні завіски на тлі червоних стін, що сонце розстеляло своє золото по морі, а дощ — свій сріблясто-сірий килим між будиночком і пристанню, коли починалася зима. Приємно, що після нього хтось ходив стежечкою, криниця давала комусь води, поміст рипів під ногою когось іншого. Це додавало йому впевненості в тому, що світ — не сама лише зима. А та впевненість сповнювала його життя світлом, яке сяяло йому протягом довгих місяців темряви.

Він вирушив туди раніше, ніж звичайно, одного весняного дня, коли йшов дощ, а по морі котилися високі хвилі. Він глянув на будиночок аж тоді, коли вже опинився в бухті. Він подумав: «Досі я боявся цієї хвилини, а тепер знаю, що будиночок стоїть на місці». Ступивши на берег, він зразу ж помітив, що всі віконні рами пофарбовані в молочно-блакитний колір. І він радісно подумав: «Отже, старі таки вирішили залишитись, вона вибрала фарбу під колір завіс». Цього сірого, сльотливого дня будиночок не стікав кров'ю йому назустріч, а стояв бадьорий, вітаючи його з приїздом.

Та коли він зайшов досередини, то побачив на столі листа. В ньому писалося: «Від щирого серця дякуємо за багаторічну гостинність і за те, що Ви не заявили на нас у поліцію. Вибачте нам за наше зухвальство, тепер ми й самі не знаємо, як могли зважитися на таке. Ми більше не приїдемо. Розумієте, це була наша маленька таємниця».

Протягом літа він не раз читав того листа. І показував його своїм гостям, які запливали до його бухти. Котрийсь із них сказав:

— Ти їм зіпсував усю радість, дозволивши жити в себе.

Інший додав:

— Старі люди — як діти, для них найважливіше, що то була таємниця.

А ще інший мовив:

— Мабуть, вони ціле своє життя були такі порядні й чесні, що їм закортіло вчинити щось заборонене.

Після цього він уже нікому не показував листа. Він дивився на молочно-блакитні рами й думав: «Вони повинні бути білі, який біс напоумив старих пофарбувати їх у блакитний колір! Треба буде якось вибрати час і перефарбувати».

Але настала й осінь, а він так і не вибрав часу. Хоч навіть купив фарбу і нового пензля. Йому здавалося, що коли він зафарбує блакитний колір, то разом з ним зникне і все давнє, підуть у небуття старі і, може, заберуть із собою будиночок. «Котрогось літа,— думав він,— я теж не повернуся сюди; чи залишиться тоді цей будиночок? Адже завжди котресь літо приходить без нас. Чи залишиться тоді все це, весь світ?..»

КІНЕЦЬ ГРИ

— Великі річки на карті світу! Вже самі їхні назви народжують у нашій уяві якісь картини. Сена і Темза — водяні віддзеркалення міста, готика, столітні, вивітрені фасади, повільний рух навантажених барж, що пливають у далечінь, а такі назви у верхів'ях цих річок, як Річмонд і Шарантон, викликають згадку про літо й світло. Москва-ріка — мури й мости, Волга і

Дон — тужливий спів матросів на світанку, нескінченні простори. Злиття Міссісіпі і Міссурі біля Сент-Луїса — образ сили і величі, Амазонка — швидкоплинне море, напоєне пахощами гарячих джунглів у глибині сухо-долу...

Вона стояла на блаженському дерев'яному містку через річку Сюнну в Норвегії і безнадійно дивилася на свого приятеля, який геть усе знав. Очі й ніс її тяглися вгору, щоки, уста — все тяглося вгору. Її уважне обличчя тяглося вгору назустріч його мелодійному знанню про все на світі. «Наче тобі радіо,— вражено думала вона.— Ціла лекція по радіо. Все він знає...— Думки її снували далі: — І тільки тому, що ми стоїмо на старенькому дерев'яному містку через Сюнну, мені здається, що я тут стояла ціле своє життя. Тепер, навесні, в річці багато води, і я можу почути шум водоспаду ген угорі, перше ніж Сюнна добіжить сюди і стане тільки низкою віддзеркалень, уламків віддзеркалень розпуклих беріз і Кручі, що кидає свою тінь аж сюди, віддзеркалень усього, що я знаю. Я, відколи живу, читаю у воді слово К Р А М Н И Ц Я, віддзеркалене у воді, обернений відбиток велетенських літер на сірій стіні будинку, де колись була крамниця, а я ледве досягала до прилавка кінчиком носа. Тепер zostалися тільки літери на стіні, але я бачу їх не там, а завжди лише у воді, і у воді вони зостануться оберненим відбитком навіть тоді, коли напис на стіні зникне, і будинок завалиться, і все скінчиться; так, коли скінчиться все на світі, слово К Р А М Н И Ц Я, написане оберненими літерами, стоятиме в синьому плесі Сюнни, і літери погойдуватимуться і вигинатимуться, менше чи більше, залежно від того, скільки в річці буде води, а котрогось місяця взимку літери замерзнуть, разом із Сюнною, тоді їх не стане видно, але вони будуть у річці, будуть для того, хто знає їх: невидимий напис від вічності до вічності».

— Про що ти думаєш? — спитав він. — У тебе на думці щось зовсім інше.

Голос його бринів ледь ображено, саме так, як їй подобалося. Чи він уже досяг Юкона, чи був десь на Роні? Він сам, без неї, мандрував у великому світі, де його думки були наче вдома.

Вона навчилася слухати і не слухати все те, що він казав, бо його було так багато, а це неабияке мистецтво — слухати і не слухати водночас. Вона, наприклад, ловила відгомін слова «Юкон» десь так, як ловлять спущене вічко в плетиві; могла спіймати з його розповіді назву якоїсь місцевості, і він був задоволений. І якщо тоді на устах у неї з'являлася легенька посмішка, що може навіть трохи його роздратувати, то не тому, що вона думала, як легко його обдурити, як легко обдурити кожну розумну людину, не тому, що вона саме це думала, а тому, що думала все-таки майже це. З цим думанням і недуманням було те саме, що з слуханням і неслуханням, завжди щось непевне. І, поки він говорив, вона думала й не думала далі: «Цей великий, вчений чоловік любить мене і мандрує по світу; а тим часом ми стоїмо на мосту, і я стою тільки тут, на мосту через Сюнну». Вона думала про це майже з почуттям провини, але водночас і майже переможно. Потім їй сяйнула нова думка: «Все в мені суперечливе, спершу таке, а потім зовсім інакше, це тому, що я дурна, неосвічена, не здатна так, як він, триматися однієї думки, а він може думати однаково весь час». І знов до легенького почуття сорому домішалася крихта чогось протилежного — гордості: «Але ж трохи нудно весь час триматися однієї думки, вічно тієї самої, справді трохи нудно, краще дивитися вниз на Сюнну або вгору на небо, воно сьогодні все блакитне. Мені стає від цього тепло на серці, я радію, радію».

— Я рада, — сказала вона.

— І ти про це думала?

— Ні, хіба я думала? — Вона озирнулася на будинок з напівстертим написом К Р А М Н И Ц Я, потім глянула на небо: воно було не таке яскраво-блакитне, як його віддзеркалення у воді.— Хіба можна думати: «Я рада»?

— А чому ж не можна? Я сам радий і думаю про це.

— Справді? — сказала вона, і на обличчі в неї знов з'явилась посмішка, що могла навіть трохи роздратувати.— А ти не думаєш про те, що означає бути радим?

Він подивився згори вниз просто в її блакитні очі, вражений чимось схожим на опір, якого досі не помічав, чи, власне, помічав, але не хотів його визнати.

— Може, й думаю,— відповів він.— А про що ти ще думаєш?

— Я? — невинно спитала вона, і він подумав: «Найщиріша невинність!» — Та думала про всі твої річки і про Сюнну.— Вона побачила його розчарування й додала: — Це тому, що ти вчитель.

Він стривожився.

— Що це означає? Яку це має причетність до того, що я вчитель?

Вона не знала, тобто знала й не знала. Вона знов стала школяркою, що дивилася на світ враженими очима, школяркою, якою була три роки тому, три роки: ціла криниця часу; далекосяжний погляд, що вбирав у себе все — церкву в невеличкому гайку, низку будиночків біля пристані, цей місток і Сюнну, яка все віддзеркалювала і робила правдивим і близьким; усе те, що вбирав у себе її далекосяжний погляд, поки учитель стояв на підвищенні біля кафедри й багатослівно розповідав про королів, про битви, про гірські вершини, про міста з чужими назвами. Тепер її почуття також двоїлися, як на уроках, на живу навколишність і звабливу дальну, дві сили, двоє слів боро-

лися в її душі: С в і т — Т у т. Світом було все минуле, все віддалене, все, що вже сталося, і все, що треба буде вивчити, а також арифметика й мови. Зате Тут було справді тут. Тут — це тепер. Тут — це вона сама. А Сюнна? Річка ставала її меншою сестрою, коли вона була вузенька, лагідна, покірنا її очам і вухам. Проте навесні, коли вона пінилася, переливалася водоспадом, рвалася з берегів, ревла і співала з погрозою в голосі, тоді Сюнна ставала силою, чоловіком. Сюнна була всім, що жило в ній самій.

— Яку це має причетність до того, що я вчитель? — спитав він.

Питання долинуло до неї дуже здалеку, з дальшого місця, ніж класна кімната, в якій вона колись сиділа, воно долинуло зі Світу. Дівчина глянула на вчителя й подумала: «Я ж тебе не знаю».

— Що це означає? Що ти цим хочеш сказати?

Легке роздратування в голосі, сигнал тривоги. Переляк у дівчачій голові: «Я вже забула й не можу відповісти». У неї вихопилося кілька слів:

— Сідай. Я не можу перевести тебе до наступного класу.

Вона швидко глянула на нього, пригнічена своєю виною. Він засміявся — не зовсім щиро. І враз поклав їй руку на плече і втупив очі — разом з нею — в синю річку.

— Он тут ти живеш,— сказав він, чи то стверджуючи, чи запитуючи.

Вона відповіла з запалом, зворушена, що він зрозумів її:

— Так, тут. Там, унизу.

На воді віддзеркалився образ. Рухливий, але чіткий. Її постать, не його. Його віддзеркалення захопив вир.

— Так! — ще раз сказала вона і по-дитячому кивнула своєму віддзеркаленню. Воно їй також кивнуло.— Там! Там!

Сюнна — це річка. Свій початок вона бере далеко в горах. «Звідки тече Сюнна?» — завжди допитувалася вона малою. І одного дня хтось сказав: «Піди й сама поглянь». Ніхто й гадки не мав, що вона справді піде туди. Її не було цілий день. Коли вона не повернулася й до ночі, батьки подалися шукати її в гори. «Я ж хотіла побачити, звідки вона витікає», — виправдувалася дівчина. Тієї мандрівки вона ніколи не забуде. Вона йшла цілий день і більшу частину ночі. «Ну як, дізналася, звідки витікає Сюнна?» — питали її потім усі. Вона не могла їм нічого відповісти. Не могла відповісти й сама собі. Бо нічого не дізналась. Усе поділилося. І Сюнна також — то вона зникала, то знов з'являлася. Дівчина ніколи цього не забуде: плетиво срібних ниток, що купалося в промінні вранішнього сонця. Звідки витікає Сюнна? Звідусіль! Вона переконатася в цьому, але ж це була не відповідь. Це була перша з усіх відповідей, що, властиво, не була відповіддю. Вона знала й не знала, звідки витікала Сюнна. Потім вона не раз ходила в гори, так, багато разів, кожної весни. Вона стала великою, може, навіть дорослою, почала дивитися на своє бажання тверезо й шукати джерела систематично. Вона досліджувала кожну срібну нитку, аж поки вони губилися в темному болоті або в смугах снігу, в купах сірого снігу, в маленьких льодовичках і озерцях, і льодовики та озерця ставали новими потічками, іншими, не Сюнною, жоден з них не був Сюнною, але вони ставали Сюнною, в котромусь місці дорогою ставали Сюнною. Дівчина похопилася, що вона вибрала хибний шлях, шукала виток в зворотному напрямку, а треба почати з найвищих верхів'їв, щоб вивчити Сюнну, почати з самого початку — тільки біда, що, облазивши одне за одним усі пасма гір, здолавши всі вершини і всі ущелини, вона так і не знайшла ніякого початку, початку Сюнни. Все

мало початок, усе, що може виникнути. Але де ж починалася Сюнна?

Вдома її питали про той початок, дражнили. З кожної мандрівки вона поверталася з оббитими до крові коліннями. Потім її питали про це в школі, на уроці так званого краєзнавства. «Де починається Сюнна і де вона впадає в море?» І всі знали, що Сюнна «впадає в море» між тартаком і пристанню, ніби про це треба питати. Але де вона починалася? Усі знали про мандрівки дівчини, про них оповідали цілі історії, тому її також почали звати Сюнною. Дражнили:

— Де починається Сюнна, Сюнно?

І вона відповідала, цілком поважно:

— Ніде.

— Хіба може щось починатися ніде?

— Може.

— Глянь на карту,— сказав учитель.

На карті було позначено, що Сюнна починається в горах і впадає у фіорд. Вона поглянула на карту, на темні ниточки, схожі на пучок волосин, що мали означати початок Сюнни.

— Ось! — сказав учитель і затулив товстим пальцем увесь пучок.

Легко сказати «ось» і затулити всі гори одним пальцем. Легко все описати і правильно відповідати по книжці. Дівчина глянула на вчителя і сказала:

— Ну то підіть і самі подивіться!

Так усе й почалося. Вчитель був людиною практичною, дав дітям вільний день і вибрався з ними в гори пошукати витоку Сюнни. Батькам дітей це не сподобалося. Для них це були новомодні методи. Науку треба здобувати в класі, старанною працею, навчання — це не розвага. Але діти були зачаровані; вони бігали вздовж срібних ниток, де з землі здіймалися жайворонки, стежили поглядом за жайворонками і за течією маленьких струмочків; наче метелики, пурхали вони

по пагорках і купинах, і сам учитель гасав разом з ними, з рюкзаком на спині, і пронизливим свистком час від часу скликав усіх до купи; він не зважувався надто ризикувати, знав, що батьки настроєні проти нього. Такий шкільний день надовго залишається в пам'яті.

— Ну, то де починається Сюнна? — глузливо питали батьки.

— Сюнна? — діти зовсім забули про неї.

— Дивна наука.

Вони за цей день забули про Сюнну, забули, що вони забули про неї. Всі, крім Сюнни. Вона пам'ятала. Вона взяла вчителя за руку — довгонога дівчинка, — і всі питання, що не давали їй спокою, вилилися в одне:

— Скажіть тепер: де починається Сюнна?

Учитель озирнувся навкруги. Він примружив очі від сонця й простежив незбагненні шляхи жайворонка й маленької дівчинки. Потім витяг з рюкзака карту і ткнув товстим пальцем у пучок волосин:

— Ось!

І він уперше зустрів погляд майбутньої жінки й помітив недовіру, що причаїлася в глибині її очей. Так усе й почалося.

— Так усе й почалося, — сказала дівчина.

Вони стояли на містку й дивились у воду. Бачили слово К Р А М Н И Ц Я з обернених літер. Бачили себе самих і одне одного.

— Що почалося? — спитав він. — Я не вженуся за твоїми думками.

— І що це був ти, — мовила вона, — той самий учитель, той самий чоловік...

— Той самий чоловік, який...

— І я. Що то була я?

— Який що? Який що!

— Але ж це неможливо, — мовила вона.

— Скажи мені, що неможливо! — тепер у голосі його бриніло благання, благання світилося в його погляді. Він уже не був тодішнім учителем.

— Що це ми. Ті самі.

Він хотів допомогти їй:

— Ті самі, які...

— Які що?

Знов той погляд, сповнений найщирішої невинності. Він хотів допомогти собі самому:

— Які що?

Але вона взяла його руку, підняла перед собою над поруччям чужу руку:

— Що це була та рука!

Він помітив страх в очах, що дивилися на нього. Помітив у них солодку знаду, щось таке, чому він хотів допомогти.

— Ти гадаєш, що це ми, ті, хто...

— Так!

— Але ж, Сюнно...— Він назвав її тим ім'ям, яким її дражнили.— Це справді ми.

Він хотів допомогти їй і собі самому. Знервовано глянув на годинник. Йому треба було вертатися до школи.

— Ти вчитель,— мовила вона і випустила велику руку.

— Я тоді був для тебе учителем.

— А тепер?..

— Твій... приятель,— нерішуче сказав він.

— Мій коханець,— мовила вона.— На якого обурене все село.

— Так-так,— нетерпляче погодився він.— Що тільки люди не накажуть. Але ж ми, ми...

— Що ми? Ти не можеш сказати. Хто ми?

— Але ж, кохана, це просто безглуздя!

Він хотів знов подивитися на годинник, але не подивився. Її погляд стримував його. Такий погляд, як тоді

в горах, сповнений допитливої недовіри, погляд, що питав більше, ніж він міг відповісти, погляд, що знав і не знав. Раптом його охопив жах: «Вона дитина, а я... я...»

— Ти вчитель,— мовила вона.— Тобі треба йти.

Того дня вона знов почала свою дитячу гру. Пішла з мосту вздовж Сюнни вгору. Спершу вздовж порогів, потім, коли стежка завершила вбік, визначала напрямок на слух, по водоспадові. Далі стежка побігла вузькою ущелиною понад річкою. Згодом почався березовий ліс. «Я йду в протилежному напрямку,— сказала вона сама до себе.— Так треба, коли все-таки хочеш знайти початок». Нарешті ліс скінчився, і вона вийшла на гірські луки, такі зелені, що на них боляче було дивитися очам. Сонце досягло zenіту, показувало якраз середину дня. «Велика перерва»,— мовила вона з якоюсь глузливою радістю. Вона казала все одночасно і собі, і йому. Майже кожному своєму слову вона надавала подвійне значення — одне для когось, а одне для себе. Тому вдома казали, що в ній жили дві особи. Так казав її батько, теж глузливо, але водночас і з легкою тривоною; їй від цього було прикро, бо вона знала, вгадувала, що батько думав. А думав він десь так: «До чого воно дійде? Як воно все почалося?» Ніби гра в слова між людьми. Але в душі в них гри немає.

Вона взяла в руки черевики, і трава зеленим струмом пронизала її від підшов аж до дна очей. Річка тут текла спокійно між берегами, з твердого ґрунту, не широка, але глибока. Вона здавалася тихою, проте могла збити з ніг того, хто пробував її перебрести. Дівчина брести не пробувала. Але відчула її силу своїм єством. Вона знала, чого хоче така річка — хоче вперед. «В дорозі,— чіткими словами визначила вона

стан річки.— Тут Сюнна в дорозі і знає це.— Але відразу ж запитала себе: — Звідки вона знає це і чи впевнена, що знає?» Вона спинилася з черевиками в руках і відчула, як річка протікає крізь неї і віддає їй свою силу на те, що вона повинна зробити. «Хтось же мусить знати, де вона починається»,— думала дівчина, весь час звертаючись до себе й до нього. Її поїняло якесь хворобливе бажання знати, а не тільки здогадуватись. Вище лук вона взула черевики, перебралася через голу вершину і знов попала на стежку; тут починалися гори. Їй не можна було губити річки з очей, не можна було пропустити жодного її закруту, жодного порога. Щось їй підказувало, що вона повинна відчути річку, коли хоче дізнатися про її бажання.

Вона не обминала прибережні скелі, а перелазила, щоб ні на мить не згубити річки. Вона бачила, як та пінилась у глибокій ущелині, дивилась у її запаморочливий вир. «Ти й такою буваєш, річко! — дівчина вже не називала її Сюнною. Може, річка тепер її ворог.— Он ти яка. А вище, вище?..» По таких скелях дитиною вона не лазила, бо стежка звертала в приступніші місця і аж тоді знов виходила до Сюнни, коли вже річка ставала знов лагідною і без кінця ділилася. Тут було її войовниче «я», її бунт. Дівчина вимірювала річку крок за кроком, стрибок за стрибком — швидкі, зухвалі стрибки через пороги й через урвища, задержуваті вискоки по камінню; вимірювала, посуваючись назустріч своєму неповороткому бажанню, коли рачкуючи по скелях, а коли відважно перестрибуючи ущелини, в яких кипіла, вирувала вода. Отже, це була Сюнна.

— Отже, це ти! — сказала дівчина вголос теж задержувато: вона кидала виклик потужній річці.— Он яка ти буваєш! Он яка!

Вона обдирала до крові коліна й руки об гострі скелі і відчувала, як благодатний біль виганяє з її жил ніжну прохолоду гірських лук. «Отже, цього ти хотіла, річко, цього!» Солоний піт стікав у засліплені сльозами очі, а звідти по щоках до рота, і вона радо ковтала його. Тут річка вже не була дзеркалом, не була відповіддю на тугу, тут не зливалися в одне бажання і небажання, тут було бажання і бажання. Дівчина чіплялася за виступи скель, видряпувалася на них, аби тільки ні на мить не згубити з очей річки. А річка мчала вниз, уперто й сердито, і в усьому чинила опір, усе заперечувала, хотіла захопити й понести її з собою. «Ні, річко!» Дівчина посувалася поволі, але посувалася. Де ступала ногами, де ставала коліними, де чіплялася пальцями за гострі краї грізних каменів. «Так, річко, так, люба моя, тепер ти здасися!» Дівчина плакала, не з болю, а з запалу. Вона плакала й співала сльози. «Ти не спокусиш мене солодкою водою, моя вода повинна бути солоною. Котрась із нас таки перемаже, і перемажу я, а не ти!»

Але там, де скелі розступилися й де відкрився болотистий видолинок з пласкими пагорками, там дівчина побачила стежку глибоко внизу, далеку стежку серед ясного спокійного краєвиду, стежку для людей, що вибралися шукати початку. Вона відчула подих вітру з гір і усміхнулася йому. Вона подряпала чоло, і кров змішувалася з слізьми в ямках на щоках. Вона всім халася вітрові, стежці, якою сотні років ходили люди і якої вона шукала дитиною.

Але під собою, глибоко внизу, вона побачила річку, що необережно виявила себе: місце відпочинку всіх струмочків, які витікали з боліт і з пагорків, з усього того незбагненного, що тільки має стати річкою, існує ще *перед* нею. Дівчина, де на чотирьох, а де сидячи, зїхала вниз, туди, де річка сторожко відпочивала, на-

бираючи сили. Вона тут була не синя, а зелена, майже, чорна. Тут не віддзеркалювалося оберненими літерами жодне слово. Тут був потаємний витік, нікому не відоме місце, з якого починалася Сюнна! А біля нього вузенька смужка берега, якраз така, щоб стати на неї коліньми, схилити над водою подряпане дівоче личко і змити сльози та кров.

Враз вона побачила у воді обличчя. Своє обличчя. Своє? «Це я?» — спитала вона й побачила, як ворухнулися губи. Вона розбила віддзеркалення з своїм обличчям. Тоді зірвала з себе вбрання й попливла чорним плесом. Холод пронизував її до кісток, вона відчувала його як тепло. Глибоко під нею гула, відлунювалася течія, і той звук обпікав їй вуха. Ця бистринь, усе це було її «я». Все це темне, зелене й чорне було її «я». А там угорі, серед ясних вершин, яких вона не могла побачити, був початок і джерело всього під небом. «Незбагненно!» — зринуло звідкись це слово. Тремтячи, вона вилізла з води й сіла навпочіпки, біла й самотна в темному проваллі. «Це моя таємниця. Я знаю. Знаю». Вона сиділа, тремтячи з холоду, і не помічала, що до неї вже не вертаються давні думки: «Я знаю і не знаю, звідки можна знати, що початок і що правда, все те, чого ти боїшся». А все ж таки вона знала, що повинна боятися. Чого? Своєї самоти. Боятися за своє життя. Вона знала це і вимовила вголос:

— Я на дні провалля, на самому дні, вниз було легко спуститися, але як вибратися нагору?

Вона сиділа й давала словам проникати в свою свідомість, стати правдою, вирости: «Сюди ніхто не прийде, тут ніколи ніхто не був... Ніхто? Я перша. Я перша людина, початок, я початок, і я також кінець, бо сюди ніхто не прийде, тут ніколи ніхто не був». Вона перестала фантазувати, одяглася в порване, замашчене

кров'ю вбрання, і тоді переконалася, що це правда. Бо сюди можна було спуститися, але не можна було звідси вилізти. Сонце вже не заглядало в це провалля. Кам'яні стіни його взялися зеленим слизом, тут не було за що ані вчепитися руками, ані впертися коліньми. Вона видряпалася на один виступ, вище не змогла: сповзла вниз і знов опинилась на дні. Спробувала ще раз, здерла до крові шкіру, зігрілася і вражено подумала: «Я не боюся». Тоді сказала вголос, почала проказувати без кінця:

— Я не боюся, не боюся лишитися тут, не боюся смерти, я не боюся нічого й нікого. Я не боюся.

Обдираючи до крові тіло, вона випробувала всі виступи, за які не можна було вхопитися, всі розколнини, в які не залазила нога, і лишилася там, де й була. Смужка неба над нею потемнішала, сонце вже зайшло. Дівчина проказувала далі:

— Вже ніч, але я не боюся, я тут стою, і вже ніч.— Вона засміялася сама до себе, серед густої п'тьми провалля, і сказала: — Це кінець, бо я пішла сюди і знайшла початок. Ніхто не зможе знайти мене. Ніхто не зможе знайти мене тут, коли він не знає про мене все, не розгадав мене цілком. Ніхто не зможе знайти мене, коли він не Я, не має стільки, як я, того, що досі було сховане в мені і виявилось аж тепер, перед кінцем.

У свої слова вона не вклала благання про порятунок. Вона не зверталася до бога. А до вчителя? Він був далеко, не тут, властиво, вона не думала про нього. «Ніхто не може нічого знати про когось. Жоден коханець не буває такий близький». Вона стояла на дні холодного провалля й казала слова, що були для неї чужі, досі були чужі. Вона й сама собі була чужа і чимдалі ставала чужішою. А ще сьогодні вони стояли

на мосту і він допитувався, чому її дивує, що вони ті самі, що й були. Вона думала: «Це було давно, задовго перед тим, як я ходила до школи і вони питали мене про початок, задовго до всього». Вона стояла зовсім тихо, піднявши обличчя вгору, і дивилася, як темнішало небо — з темно-зеленого ставало чорним, і всі ті незначні слова, що спадали їй на думку і зривалися з уст, стосувалися вже не їх обох, а тільки її самої.

— Немає вже віддзеркалення,— мовила вона. Вона стала навколішки біля води, але вода була водою, а не дзеркалом.— Немає вже чого знати й не знати.— А тоді зітхнула й тремтячим голосом додала:— Це не початок.

І коли вона почула чийсь крик, то також подумала, що це її власний голос, настільки вона була самотньою в своєму світі з такими словами, як «Темза і Сена, віддзеркалення міста, готика, столітні фасади...».

Вона знов почула крик. Якраз тоді, коли говорила сама. Отже, це не її голос. Він линув зі Світу. Вона почула його втретє, і відповіла. І аж цієї миті на неї напав страх. Бо її відповіді не чути було ніде, слова безсило опадали між кам'яними кручами урвища, вкритими слизьким мохом. Вона знов гукнула, та це було все одно, що гукати в лійку. Гукання перейшло в крик, у ревіння. «Ніхто не зможе мене почути,— подумала вона.— Ніхто не може вгадати мій шлях, бо тоді він мав би знати все, розгадати все». А все ж таки вона помітила якусь постать проти смужки неба над собою, темнішу за небо, постать, що схилилася над урвищем.

Потім, коли вони вже стояли нагорі, в справжньому світлі вечірньої зорі, вона, відхекуючись, спитала:

— Але як ти дізнався, що треба взяти мотузку?

— Карта підказала,— відповів він.— На карті позначено, що тут є глибокі провалля. Отже, можна сказати, що тут починається Сюнна.

— А звідки ти взнав, що я тут? Це також є на карті?

— Мабуть, є. Я ж учитель. Але ти тремтиш. Ти ще й досі боїшся?

Вона глянула на нього з дивовижно близької відстані. «Це вперше я його бачу»,— подумала вона і сказала:

— Ні, я вже не боюся.

Фінн Гавреволл

ЦЕ КАРЛ ЮГАН ПРИЙШОВ З КВІТКАМИ

Жив собі колись хлопець на ім'я Свен. Він був дуже товстий, веселий і помер у дев'ять років.

Коли мати Карла Югана довідалась, що господь забрав на небо малого Свена, то пішла в садок і нарвала великий букет червоних та білих айстр для Свенової матері. Бог дав, бог і взяв... Подумати тільки, що це міг бути і її Карл Юган! Шляхи господні невідомі...

Ну, та вже як сталося, так сталося, а принаймні добре буде, якщо Карл Юган сам віднесе Свеновій матері квітки й висловить своє щире співчуття. Бо Свен був близький товариш Карла Югана. Найближчий товариш!

Карл Юган тим часом мучив надворі свого меншого брата. Показував йому, як японці допитують полонених. От тільки якби брат зрозумів, що полонений китаєць терпить муки спокійно й мужньо. Жоден звук не злетить з його уст. Він страждає мовчки.

Коли мати постукала обручкою в шибку, Карл Юган миттю послухався. Може, мати почула крик «китайця»?

Стукіт у шибку міг означати одне з двох: або його кудись пошлють, або йому за щось перепаде. Добре, що хоч не те й те разом...

І добре, що скінчились японські тортури.

Карлові Югану дуже не хотілося йти з квітками до Свенової матері. Він не зважився відмовитись відверто, але... було багато причин. До речі, він ще не виконав на завтра письмового завдання...

Але ж Свен був його найкращим товаришем, так чи ні?

Так, проте...

І хіба він не розуміє, як тяжко було Свенівій матері втратити свого любого сина?

Розуміє. Звичайно, розуміє...

А як він думає, що сказав би Свен, якби довідався, що, коли він помер, його найкращий товариш навіть не захотів піти з квітками до його матері?

Він ніяк не думає. Не знає.

Йому хотілося спитати в матері, що ж той Свен справді сказав би, але він не зважився.

І він здався.

Здався і взагалі перестав опиратись доказам, яких не розумів. Знав тільки одне: якщо він не піде з квітками до Свенової матері, йому перепаде.

Букет був величезний.

Карл Юган ще зроду не бачив такого великого букета. Він тримав його обережно, далеко від себе, й так пітнів, що папір полиняв і долоні в нього позеленіли. Шлях до земної оселі Свена був дуже короткий. Щоб трохи відтягти неприємну хвилину, Карл Юган кілька разів обійшов навколо кварталу. Він страх як боявся....

Краще б Свен не вмирав.

Все тоді було б зовсім інакше.

Він віддав би квітки Свеніві. А Свен міг би віддати їх своїй матері й переказати щире вітання від матері Карла Югана. Тоді їм обом дали б по тістечку, а Карла Югана попросили б передати вітання його матері. А потім вони з Свеном придумали б якусь веселу розвагу...

Але Свена не було.

Свен помер.

Може, він теж помре?

Його знайдуть мертвого перед дверима, з букетом квіток у руках, на дорозі до свого найкращого товариша, який помер. Їх разом поховують, і всі плакатимуть...

Яка сумна подія.

В оселі горя сиділа в кухні служниця Магла й тужила. Ревно тужила з самого ранку, з пів на восьму. Боже, яке горе. І хто б подумав, що так станеться...

Коли в двері подзвонили тридцять третій раз за той день, вона вилаялась, хоч це й гріх. Зрештою, всьому має бути якась межа... Навіть квіткам і висловам співчуття...

Дзвонив Карл Юган.

Мовчазний і заціпенілий, з виразом тупого розпачу на обличчі, він тримав у простягнутій руці букет, тридцять третій за той день. Він благально глянув на Маглу — йому було ще важче, ніж він сподівався. Очі в нього були повні сліз, він нічого не бачив, відчув тільки, як Магла твердими руками схопила його за голову й притисла до живота. Щось тепле закапало йому на потилицю. Магла плакала...

Він не усвідомлював, що з ним було далі, і отямився аж тоді, як опинився в темній кімнаті з позатулюваними вікнами. До нього долинув сповнений понурого, зловісного пафосу голос Магли:

— Це Карл Юган прийшов з квітками.

І тоді він зрозумів, що наближається страшна хвилина.

Зараз вони прийдуть.

Прийдуть і заберуть його.

Він тримав у пітних руках великий букет червоних і білих айстр, а голос Магли все лунав йому у вухах: «Це Карл Юган прийшов з квітками, це Карл Юган...»

Коли його очі звикли до темряви, він побачив, що не сам у кімнаті. Померлий також був тут. І ще якісь темні постаті з білими обличчями.

Вони похитуються і щось мурмочуть...

Чекають на нього.

Чекають і мурмочуть.

А коли одна постать раптом підвелася й рушила до нього, хрипко крикнувши і якимось дивно захлипавши, Карл Юган не витримав. Він зайшовся плачем, який усіх переконав, що його жаль за померлим товаришем був щирий і глибокий, шпурнув квітки в засмучену матір небіжчика, затулив обличчя долонями, впав додолу й заревів так, наче його хто молотив палицею.

Жив собі хлопець на ім'я Карл Юган. Він був найдужчий серед дітей на цій вулиці, зате Свен умів вище пускати дзюрака. Жоден з хлопців на вулиці не вмів так пускати, як Свен. Було на що подивитися! Але, може, він того й помер так зарані, що трохи перенапружувався? А може, так високо пускати дзюрака гріх?

І за той гріх його покарано смертю?

Коли Свен помер, Карлові Юганові було дев'ять з половиною років. Дивовижно, що дитина в його віці здатна на такі глибокі переживання. Хлопець так побирався, що на нього тяжко було дивитися.

Те саме сказала й Свенова мати, коли другого дня дзвонила й дякувала за букет. Просто дивовижно. Бідолаха не тямився з горя. Аж захлинався з плачу. Разюче, незабутнє видовище. Дитина, що так глибоко переживає втрату свого товариша...

Чи Свен і справді на небі, як вони кажуть?

Не тому, що він пускав дзюрака, ні... На жаль, були й інші справи, що могли йому зашкодити. Наприклад,

він потай курив... Ну, як правду казати, то Карл Юган робив те саме. Це якраз він крав у батька сигарети. Але, наскільки він пам'ятає, підбивав його на це Свен. А ще вони крали яблука в садку в Крістіансена. Проте, наскільки він пам'ятає, теж за намовою Свена.

Треба бути кращим за Свена.

— Ти й досі журишся за Свенем, синку?

— Карле Югане, підійди до своєї мами, вона тобі дасть щось дуже смачне.

— Карле Югане, піди погуляй з товаришами!

Ні.

Все дарма.

Він не хоче.

Просто диво, як хлопець журиться за своїм товаришем. Він, правда, завжди був трохи нервовий. А після того, як відніс Свенівій матері скромний букет, то вернувся додому збуджений до краю. Потім цілий день пролежав з температурою. Але ж похорон був три тижні тому...

А він же все-таки дитина.

Вночі вони приходять.

Карл Юган лежить тихо-тихо і знає, що спить.

Вони дмухають на нього.

Від їхнього крижаного подмуху потилицю ніби обсипає снігом.

Треба прокинутись.

Швидше прокинутись, а то вони заберуть його.

Вони шкрябають руками по ковдрі.

Холодними, твердими руками...

— Ми прийшли по тебе!

— Ми заберемо тебе, понесемо в холодних, твердих руках!

Сірі постаті виганяють його зі сну в німу, страшну дійсність. Він розплющує в темряві очі і бачить їх. Вони сидять і чекають на нього. На стільцях, за шафою і під ліжком.

Сірі постаті.

Погойдуються й чекають.

Мурмочуть і чекають.

Карл Юган уже великий хлопець і має свою власну кімнату. Не може бути й мови про те, щоб перевести його назад до батьків і до меншого брата. Нащо робити собі таку незручність? Можна спати в одній кімнаті з дитиною, яка ще нічого не розуміє. Але не з дев'ятирічним хлопцем. Немає нічого страшного в тому, що він боїться темряви...

Аби тільки він не кричав уночі...

Нерви не витримують, коли слухаєш його.

Ну що ж... Коли вже йому зовсім буде несила, хай приходить і лягає біля них. Іншої ради, мабуть, немає...

Отже, тепер знов усе гаразд.

Усе гаразд, коли йому дозволяють лягти біля мами.

До тата він не хоче.

В тата холодні, тверді руки.

Не так легко журитися за кимось. Часом він забуває про це на кілька днів. Зате коли знов згадує, то журиться вдвічі дужче. Адже вони так приятелювали з Свеном. А крім того, якщо він не журитиметься, вони прийдуть до нього вночі. Бідний Свен...

Свен тепер на небі! А якщо Свен не на небі, то треба журитися ще більше, щоб не потрапити туди, де тепер Свен. Якщо він не на небі.

Бідний Свен.

Бідний, бідний Свен.

Ні, не можна йти надвір і гуляти з хлопцями.

Треба сидіти вдома й журитися.

— Любий боже...

— Любий боже, я буду кращий за інших хлопців.

— Кращий за Свена...

— Любий Свене, допоможи мені стати кращим за тебе.

— Любий Свене, зроби так, щоб вони не приходили вночі.

— Зроби так, щоб вони не приходили вночі, не забрали мене, а я журитимуся за тобою ціле життя і до кінця світу більше ні з ким не товаришуватиму...

Жили собі колись двоє хлопців.

Один із них спить вічним сном, а другий і досі чекає свого часу. Одного ще малим покликано до престолу всевишнього, а другий виріс тихим і побожним, став взірцем для ровесників, надією батьків, оздобою класу.

Отже, все кінець кінцем вийшло на краще — лихо не без добра.

Бо душа другого хлопця була рано зломлена страхом і каюттям. Колись він був найдужчий на цілій вулиці, спритний на всілякі витівки. Але це йому не зарахується.

А зарахується йому, що він почув голос господній і в дев'ять років задумався про спасіння душі. Страх перед карою зв'язав йому руки, і він пройшов через життя чистим і безгрішним...

Як усі облудники.

Ейвінн Булстад

МАЛА ЖІНКА

Вона напучувала дочку, поки зав'язувала їй шарф:
— Не забудь, що мама тобі сказала. Веди малого Рольфа просто в садочок і не спиняйся на вулиці. Чуєш, Ельсо? Не спиняйся перед вітринами. Не ставай на вулиці й не заводь розмов з чужими людьми. Не забудь, що з тобою малий хлопець. Чуєш, що я кажу? Ти відповідаєш за нього!

Ельса кивнула головою. Вона трохи задерла бороду, щоб матері зручніше було зав'язувати шарф. Малий Рольф стояв поряд і жував хліб з маслом і тертою морквою. Він дуже любив таку їжу.

Мати, випроставшись, повела далі:

— Коли ти повернешся додому, ключ буде у Свенсенів, а скибку хліба й молоко я лишу тобі в шафці на кухні. Але ж ти зовсім не чуєш, що я кажу.

— Чую, чую,— поспіхом відповіла Ельса. А сама подумала: «Скільки разів мама казатиме те саме?»

Коли діти рушили до дверей, мати додала, ніби вже думала про це:

— А часом би щось сталося, то я сьогодні в Якоба. Пам'ятатимеш? Попросиш когось, хай допоможе тобі подзвонити до мене.

Ельса пирхнула. Наче вона, учениця п'ятого класу, сама не може подзвонити по телефону. Раптом уже в дверях вона різко спинилася. Мати побачила, як нахмурилося її гладеньке чоло, і коротко спитала:

— Ну, що там іще?

— В Якоба? — спроквола перепитала Ельса. — Це не там, де стоїть корабель?

— Який корабель? — гостро спитала мати.— Хто тобі таке казав?

— Я чула, як ви вчора розмовляли надворі і в коридорі. Що там стоїть корабель, повний чогось такого, що може висадити в повітря всі будинки, якщо в нього влучать...— І незворушно додала: — Коли прийдуть наші.

Мати прикусила губу. На запитання малої Ельси не завжди легко відповісти. Дівчисько стояло ввечері десь за спинами в чоловіків на подвір'ї або сиділо, причаївшись у кутку, коли приходив котрийсь із її братів, і ловило кожне слово. Неможливо було тримати її віддалік. Вона вже пробувала, але дарма. Що вже буде, те й буде. Однаково вона не зможе вберегти свою дитину від усього зла. Вона хвилину зважувала, що відповісти, тоді подумала: «Найкраще, коли я говоритиму з нею, як з дорослою». Тому й сказала:

— Той корабель, про який ти кажеш, добре схований, і ти сама знаєш, що він стоїть далеко від того місця, де я чиститиму оселедці. А тепер іди.

Ельса запитала:

— Тато теж плаває на такому небезпечному кораблі?

Мати зітхнула і спокійно відповіла:

— Я не знаю, Ельсо, думаю, що ні. В кожному разі, він був на кораблі, що поплив до Південної Америки, а там, як тобі відомо, нема війни. Ну, йди вже, Ельсо, а то спізнишся до школи.

Та Ельса не рушала з місця.

— Але якщо всі будівлі тут навколо заваляться, то Якобова повітка впаде перша.

— Все в руках божих, Ельсо,— відповіла мати і обережно випхнула дітей за двері.

Ельса спинилася в коридорі і, дивлячись на материн фартух, спитала:

— А бог, мамо, може стримати бомби?

— Так, може,— відповіла мати. Вона загалася, зачиняти їй двері чи ні.

— То чому тоді він не стримав тієї бомби, що влучила в будинок Рейдун?

— Ти питаєш без кінця! Іди вже, бо спізнишся до школи. Зрештою, мусить же бомба десь упасти, коли її кинуть. Але над нашим містом не літають літаки. То було непорозуміння, помилка.

— А якщо то була помилка, то бомба і в нас може влучити, байдуже, чи бог цього хоче чи ні?

— Думаю, що вона в нас не влучить,— твердо відповіла мати.— Думаю, що не влучить, Ельсо.

Ця відповідь начебто більше вдовольнила Ельсу. Хоч вона була теж невиразна, а все ж здавалася їй правдивішою, бо в ній бриніла людська надія. Ельса відчула це інстинктом. Ніщо не з'ясовано, про війну і все, що з нею пов'язане, відомо тільки приблизно, одне вона знала тепер напевне: бог не може стримати жодної бомби, ніхто від неї не застрахований. Але материні слова, що в них бомба не влучить, дуже її втішили. Їх приємно було почути.

— Ну, ми побіжимо,— Ельса кивнула головою матері, що повільно зачиняла за ними двері.

Малий Рольф почав відразу рватися до своїх товаришів, не хотів навіть слухати про садок.

— Не хочу туди! — заявив він, намагаючись вирвати свої пальці з її руки.

Їй довелося довго з ним панькатись, то вдавати, що вона гнівається, то просити, чимось спокушати його або дурити, як завжди, коли треба було, щоб Рольф її послухав. А то знов у нього будуть заплакані очі і брудні патьоки на личку, коли вона приведе його до виховательки, а Ельса добре знала: мати дуже хотіла, щоб Рольф кожного ранку приходив у садок чистий і прибраний...

На головній вулиці було багато людей. І багато вітрин. Ельса завжди любила помріяти перед вітриною. В неділю вона ходила з товаришкою і роздивлялася на виставлені там речі, хоч дорослі й казали, що тепер вітрини порожні. Цього вона не могла збагнути, бо ніколи не бачила інакших, повніших вітрин. Принаймні там було всього більше, ніж вона хотіла б мати.

Вона саме стояла перед однією з таких вимріяних вітрин, де було повно іграшок, коли раптом почула те небезпечне слово: «Наші!» Хтось коло неї сказав:

— Ще б пак, щоб я та не впізнав цього гудіння? Звичайно, наші!

Тепер вона також звернула увагу на далеке рівне гудіння. Воно швидко наростало, обернулося в ревіння, наблизилося з блискавичною швидкістю, все гучніше й гучніше, ось мотори вже загули над самими їхніми головами, тоді літаки враз знялися вище. Водночас почулася стрілянина і завили сирени. Те прикре виття пронизало Ельсу до самих кісток. Вона злякалася його дужче, ніж потужного гудіння літаків. Менше як за хвилину, повітря сповнилося ревінням моторів і гуркотом вибухів. На чистому небі проступали цятками чорні хмарки і зависали рядком, ніби м'ячі. Сирени виштовхували свій стогін у повітря, ніби хворе серце, що насилу жене кров по жилах.

— Вони шукають корабля! — гукнув якийсь хлопець.— Бачите, он там летить бомба...

— Ховайся! — крикнув на нього якийсь чоловік з під'їзду, і хлопець, зіщулившись, скочив до будинку.

Ельса й далі стояла біля вітрини, забившись разом з Рольфом у куток. Вулиця спорожніла. Задеренчала якась шибка. На тротуар упав шматок черепиці. По дахові щось затарабанило, і з ринви посипалися грудки й суха курава. Все небо наче розпанахувалось. Крізь гуркіт вона не чула свого голосу, хоч щось кричала малому Рольфові.

— Ховайся!

Це хтось гукнув, чи їй здалося? Вона озирнулась і раптом побачила, що з вікна навпроти їй хтось махав рукою. Може, таки зважитись і перейти вулицю? Ельса ступила один крок. Але на неї навалилася порожнеча, і вона мерщій відсахнулась назад, наче її побачили пильні очі всіх бомб. Ні, вона не перейде вулиці. Повз неї проїхала машина, виючи сиреною. Ельса обережно глянула вздовж вулиці. Якби їй добратися до тих дверей. Вона знов перевела погляд на злякані обличчя за вікном. Щось тихо дзенькнуло, і на вулиці закружляла, ніби жива, якась зубата річ. Ельса не могла відірвати від неї очей. Раптом вона квапливо взяла Рольфа на руки. Тієї самої миті якийсь просто-волосий чоловік вискочив на вулицю, схопив їх обох як попало і поніс, наче клунки, назад до дверей. За хвилину діти були в підвалі. Вздовж стін сиділи жінки, підперши руками голови і втупивши очі в долівку. Коли гудіння чулося ближче, вони ледь здригалися. Посеред підвалу півколом стояли чоловіки, тримаючи руки в кишенях. Трохи схиливши набік голови, вони прислухалися до вибухів. Зненацька будинок здригнувся, і один чоловік зауважив, силувано всміхнувшись:

— Десь недалеко.— А тоді знов:— Тепер на пристані.— І він показав пальцем у тому напрямку.

Ніхто йому не заперечував, хоч усі розуміли, що він говорив навмання.

• — Вони шукають корабля,— знов озвався він.

Хлопець, що сидів на ящику, підтримав його. Він, мовляв, бачив, як летіла бомба. Страшне видовисько. Така довга, мов... Він наче аж розквітав, коли знов лунав потужний вибух.

— Вони шукають корабля,— прошепотіла Ельса і раптом затремтіла.— Та це ж той корабель, що стоїть

недалеко від тієї будівлі, де... мама! — крикнула вона, і всі озирнулися на неї.

Малий Рольф, що весь час запитливо дивився на неї, відстунив назад і закліпав очима. Ельса, побачивши це, відразу згадала материні слова: «Ти відповідаєш за малого, Ельсо!» Адже Рольф був хворий. Принаймні вона знала, що його нізащо не можна лякати. Малий пильно стежив за виразом її обличчя і нарешті заспокоївся. Тільки плечі в нього ще ледь здригалися. Він притулився до сестри й слухав, що вона йому казала. То були одноманітні дитячі примовки, які йому не раз наспівувала мати. Забавляючи малого брата, Ельса втупилася очима в стіну, але нічого не бачила. Йї з гадки не сходив корабель. Тієї миті будинок гоїднувся від потужного вибуху і додолу посипався тиньк. Четверо чоловіків раптом посідали на долівку, але відразу ж, засоромлені, підвелися і примостились на ящиках.

— Мало не влучили,— хрипко мовив один.

Хлопець, якого розважали вибухи, тепер знітився в кутку.

— Небезпечно тут мешкати, хай йому біс,— зробив висновок той самий балакучий чоловік, витяг з кишені недокурка, закурив і кілька разів глибоко затягнувся.

Жінки й далі сиділи в тих самих позах. Одна з них весь час похитувалась, але не озивалася жодним словом. Якась стара бабуся сиділа з байдужим виразом обличчя, ніби все це її не стосувалося. Вона дивилася просто поперед себе й щось жувала.

Тільки-но Рольф заспокоївся, як Ельса знов затремтіла зі страху і вже не здатна була опанувати себе. Малий звів очі й почав пильно стежити за нею. Вона не могла сховатися від його погляду, не мала сили ані веміхнутися, ані пригасити в очах того, що в них з'явилось знов і що, напевне, злякає малого. Він пере-

хопив її стривожений погляд, і раптом губи в нього скривились, а руки й ноги почали труситися. Це в нього лишилося після пожежі. Ельса стала перед ним навколішки, обняла його, тригорнула до себе так міцно, що в нього аж подих перехопило, почала гладити по голові, зсунувши шапку, цілувати й голубити. Вона ніби хотіла обгорнути собою те мале тіло, злитися з ним в одне. Їй здавалося, що руки її стали великими крильми, якими можна було захистити його, сховати від гуркоту й вибухів, що долинали знадвору. Тулячи його до себе, вона пробувала всміхатися й говорити веселим голосом. Але в її очах, що дивилися понад плечима Рольфа, думка про корабель боролася з думкою про брата. Ті блакитні очі з неприродно розширеними чорними зіницями тонули в глибоких ямках. На обличчі проступала мука і безпорадність, а голос звучав тепло, дзвінко, наче ніщо не порушувало спокою і впевненості дівчини. Це того корабля шукають «наші». Там, де мама працювала, мабуть, усе перемішалось в купу, адже завалився весь світ.

Бабуся з кутка сказала спокійним голосом:

— Візьміть у неї хлопчика, вона вже з ним не впрається!

Одна з жінок підвелася, мовчки відняла в Ельси малого Рольфа і посадила собі на коліна. На мить дівчина відчула себе загубленою, покинутою в темному лісі. Самітною. Вона озирнулась і впевнилася, що Рольф у добрих руках. І тоді не витримала. Коли прийшли «наші», прийшла смерть. Тепер вона була тільки Ельсою. Ельсою, що мала йти до школи, ученицею п'ятого класу, яка знала, що мати працює в Якоба і що там поблизу бомблять корабель, який може висадити в повітря всі будівлі... і з матір'ю може статися те, що сталося з Рейдун, яка лежала на тротуарі без обличчя. Вона поволі зсунулась додолу лівим плечем і так застигла в скрученій позі. Голова й плечі її за-

тремтіли, очі витріщилися, губи розтулились, вона поволі відхилилася назад і закричала. Закричала один-однісінький раз, протяглим, рівним голосом.

Тієї миті вона почула, що малий Рольф теж закричав, і відразу отямилася. В погляді з'явилася якась настороженість, ніби вона прокинулася з важкого сну. Вона затулила долонею рота, тоді машинально простягла руки. Рольф зсунувся з чужих колін, упав їй в обійми, притулився головою до її худенького тіла і зайшовся плачем. Хтось підступав до Ельси, щоб забрати від неї дитину, але те, що він побачив, спинило його. Бо дівчинка з нажаханими очима поволі отямилася і оволоділа своїм голосом і своєю мімікою, що, звичайно, не могло обдурити тих, хто дивився на неї, але поступово заспокоїло хлопчика. Голос її рівно підносився й опадав, трохи хрипкий і надивовижу глибокий. За хвилину хлопчик трохи відсунувся від неї, щоб зазирнути їй у вічі, прочитати там правду. І, стоячи отак віч-на-віч із братом, Ельса перемогла себе. Вона з болісним напруженням усміхнулася до нього, заплескала в долоні перед його обличчям і почала проказувати:

— Ти тільки послухай той гармидер, Рольфе. Чуєш, як ті дурні хлопці без кінця гупають — бум! бум! бум! Ха-ха-ха! («Ти відповідаєш за малого, Ельсо!») Чуєш те бумкання? («Корабель, корабель!») Бум-бум, раз і два, просто в ніс малому, бум-бум, і всі влучні, один бум у щоку, один в чоло, один у ніс, а один у губи! («Корабель... корабель... мама, «наші»... «наші»...») Е-е, ти не можеш влучити. Знов бум по носі,— забавляла вона малого.

Він підняв руку, міцно притиснув вказівним пальчиком їй носа й радісно закричав:

— Бум!

Люди в підвалі завмерли і стежили за дітьми з дивним блиском в очах. Тієї хвилини вони не чули

ані снарядів, що рвалися в них над головами, ані гудіння літаків, ані бомб, що падали біля пристані, неподалік від підвалу. Все те заступила страхітлива гра, що відбувалася перед їхніми очима, заступила дівчинка зі сповненим болю дитячим личком і дивовижно дорослим виразом на ньому.

І раптом усе скінчилося. Люди підвели голови й почали прислухатися. Літаків уже не було. Далекі постріли показували, в якому напрямку вони відлетіли. Котрийсь із чоловіків підвівся і глибоко зітхнув. Тоді погладив себе по бороді і сказав:

— Їх уже немає.

— Куди тобі треба, доню? — запитала бабуся, насилу підводячись і спираючись на палицю.

— Я мала відвести Рольфа у садок,— відповіла Ельса тремтячим голосом.— Але...

Вона стулила рота. Відчула, що якби сказала, куди надумала йти, то вони б її не пустили. Так їй здалося. Бо люди презирнулися.

Рольф пхикав, поки вона вела його східцями нагору. На вулиці було повно людей. В небо здіймався величезний стовп чорного диму. Ельса відразу побачила, що горіло, мабуть, десь недалеко від будівлі, де працювала мама. Поліція перегородила вулицю мотузкою. Біля неї зібрався цілий гурт людей. Вони дивились на пристань, витягаючи шиї. Ельса побачила свій будинок. Він якось дивно перехилився набік, і в ньому не було жодної цілої шибки. Двері також були розчинені. Але принаймні в корабель бомба не влучила. І будівля стояла ціла. В корабель «наші» не влучили, але навкруги все горіло. Мчали санітарні машини, поспішали люди з ношами.

Ельса поволі обернулася і зустрілась очима з матір'ю. Та стривожено бігла під гору, навіть не скинувши шкіряного фартуха.

— Вони не влучили в корабель,— мовила Ельса з якимось відсутнім, незрозумілим виразом на обличчі.

— Ні, цього разу не влучили! — відповіла мати.

— Зате влучили в усі будинки! — вела далі Ельса.— Навіщо «наші» таке вчинили?

— Я не можу тобі відповісти,— мовила мати.

— Так, не можете,— погодилася Ельса. Голос її звучав, наче в дорослої.— Це Рольф і я повинні відповісти, але ми ще надто малі. Колись, як я виросту, то зможу відповісти вам, мамо!

Якусь хвилину вони йшли поряд і мовчали. Потім Ельса тихо сказала:

— Сьогодні потрібно багато домовин — скрізь у цілому світі... Тисячі, а може, й мільйони домовин. Ті, хто їх робить, матимуть багато грошей. Рейдун втратила своє обличчя. Мені здається, що я також втратила своє обличчя.

БЕЗ МЕДАЛІ

— Он іде бухгалтер,— мовив Петер, якого всі прозивали Блискавкою.— Можна, я зараз йому скажу? — спитав він з майстерно вдаваною покірністю. На лобі блиснуло ластовиння і сховалося під буйним рудим чубом. Кирпатий ніс невдоволено зморщився.

Тихо гула машина, що клеїла марки. Панна Голм пирхнула. Рахівник пустив електричну машинку, і вона затріщала, мов кулет. Забули, що за кілька годин Новий рік? Він працював так само старанно до останньої хвилини, коли годинник показав кінець робочого дня.

— Я таки скажу, Слеттене,— не вгавав Петер, ховаючи зухвалість за новорічною врочистістю.

— Прикуси язика, хлопче,— добродушно порадив йому Рагнар Слеттен.— Берися до діла, а то не впо-

раєшся з усіма конвертами, поки й додому час буде йти.

— Так, але ж він того й прийшов, щоб почути це,— благально мовив Петер.— А ось і він. Тепер я бачу по ньому.

Проте бухгалтер випередив його. Він одяг поверх костюма сатинову куртку, опустил утомлені повіки, провів кістлявою рукою по блискучій лисині й сумно сказав:

— Боже мій, Слеттене, як ви витримуєте цілий день таку тріскотняву?

Петер гордо озирнувся. Рахівник повернувся до бухгалтера й поважно відповів:

— Ця машина заощаджує для фірми тисячі крон.

— Будемо сподіватися, що заощаджує,— невдоволено мовив бухгалтер.— Але, мабуть, більша частина їх іде на виплату хворим! Колись ми не знали ніяких там радикулітів та інших дурниць, жінки не хворіли на нерви і відпустки були не такі довгі. Проте... с-е-е...— він повернувся до Слеттена.

— Зараз він скаже й це,— вихопилося в Петера.

Бухгалтер крутнувся й пильно, але трохи розгублено глянув на Петера. Той проштемпелював конверт перед самим носом у панни Голм і вдавав, що розмовляє з нею.

Бухгалтер знов повернувся до Слеттена.

— Ну що, любий Слеттене, скінчиться війна за тиждень?

— Певне, що скінчиться,— відповів Слеттен, зневажливо скривившись.

— Так-так, я чую це від вас, починаючи з дев'ятого квітня,— поважно сказав бухгалтер,— і ви, мабуть, казатимете так, аж поки війна справді скінчиться або нас повбивають.

— Щось мусить статися,— рішуче сказав Слеттен.— Адже на світі весь час щось стається.

— Аякже, стається,— понуро мовив бухгалтер. Він зітхнув.— Сьогодні я не маю часу сперечатися з вами, Слеттене. Але приємно слухати ваші оптимістичні теревені.— Він підійшов до вікна.— Приплив і холодний північний вітер...— сказав він майже сам до себе.

Він не звернув уваги на те, що Рагнар Слеттен схопився і прудко підійшов до нього.

— Я вже бачив, хай йому чорт! — мовив Слеттен радісно.

— І тому ви в такому гарному гуморі? — скривився бухгалтер.— Краще погляньте на нові танкери, які німці вибудували для нас. Завтра їх, мабуть, наповнять паливом. А тоді заправлятимуть тут усі підводні човни. У мене брат працює в охороні, Слеттене. А знаєте,— він показав худим пальцем на танкери,— скільки норвезьких моряків наклало через них головою?

— Прибув з міста директор,— півголосом повідомив Слеттен.

Він знов поглянув на затоку. Важкі танкери блищали свіжою фарбою проти червоного зимового сонця.

Зайшов директор. Показний чоловік, але передчасно постарілий. Смагляве свіже обличчя не пасувало до майже сивої голови. Таких, як він, звать вродливими: середній зріст, правильні риси обличчя, вузьке, вольове підборіддя.

Директор, як звичайно, з'явився привітати службовців з Новим роком. Машина гула перед будинком. Руки в нього були зовсім холодні.

Вони попідводилися, директор міцно потиснув кожному руку, побажав щасливого Нового року, а також успіхів союзним військам. Казали, що директор не приховував, на чісму він боці.

Зрештою, він знав своїх людей...

Вони стоячи дивилися йому вслід, коли він знов поїхав у місто. Тільки бухгалтер і далі розглядав нові танкери, важкі танкери, і мимоволі, чисто машинально,

думки його збилися на меркантильний шлях: «Будемо сподіватися, що колись вони нам пригодяться... Отримати задарма танкери й пристань... О господи».

Слеттени відсвяткували Новий рік. Діти міцно поспули, не випускаючи з рук паперових капелюшків. Було пів на другу ночі.

Ельса сиділа на ліжку й дивилася перед собою порожнім, безнадійним поглядом. На її обличчі застигла силувана усмішка, коли зайшов Рагнар, одягнений, з валізочкою в руці.

— Вище голову, Ельсо,— весело мовив він і простяг їй руку.

— Хай тебе береже господь, Рагнаре,— хрипко сказала вона і вп'ялася нігтями йому в долоню.

— Спи, люба,— мовив він лагідно, але досить рішуче.— Ти ж бо знаєш, це також робота... І ні про що не думай,— додав він тихо.

Він зітхнув. Яка мука, що ніяк не можна не втаємничувати в ці справи своїх рідних. Бо якби вона нічого не знала, то тривожилася б ще більше.

— Я спатиму, Рагнаре,— мужньо відповіла вона.

— Ну й добре,— сказав він і засяв.— До побачення, Ельсо.

Він окинув швидким поглядом дітей і прудко вишов...

Через півгодини двоє чоловіків сиділо в темній коморі крамнички поблизу моря. Кишеньковий ліхтарик освітлював тьмяним примарним синім світлом їхні спритні руки.

— Присмочки... запальники сповільненої дії...— злітали з їхніх уст тихі слова.— Запобіжник... регулятор... червона капсула...

Спокійні, холодні руки, що нечутно працюють у темряві. Прискорений віддих зраджує їхнє хвилювання.

Хочеться прискорити й працю. Швидше... Ні!.. Спокійно... Спокійно.

Між ними в темряві мерехтять невимовлені слова і невиявлені почуття.

— Усе гаразд? — прошепотів Рагнар.

Їхню роботу освітло тьмяне синє світло.

— Так,— відповів товариш.

Вони підвелися й заходились роздягатися. Голі по-статі здавалися синіми в світлі ліхтарика. Потім чорні трикотажні штани й сорочки ввібрали в себе світло. Тренувальні костюми дуже знадобилися. Ясніли ще тільки руки і обличчя. Але чорний грим замаскував і їх.

Двері комори ледве рипнули, коли Рагнар з товаришами розсунули їх. Від затоки тягло холодним вітром.

— Ти певен, що вода сягає вище колючого дроту? — пошепки спитав товариш.

— Цілком певен,— відповів Рагнар.— Не забудь лише лягти плазом, коли перепливатимеш його... Так-так, я триматимусь поблизу. Кращої нагоди не буде. Море чорне і...

— Ну й холодно ж, хай йому чорт,— перебив його, тремтячи, товариш.

Рагнар тихо засміявся.

— Ти взяв пеленгатор? Ну, то ходімо.

Товариш сердито засичав і занурився у воду біля стовпа. Рагнар засунув за собою двері й пірнув за ним. Тіло його наче взялося крижаною оболонкою. Він хапав ротом повітря, що застрягало у горлі, і плив щодуху, намагаючись не хлюпати. Товариш простогнав біля самого його вуха:

— Не пливи так збіса швидко.

В одному місці горлали на дорозі якісь п'яні німці. І знічев'я стріляли в повітря.

Холодна вода набиралася в рот, ноги залякали. Рагнар поплив швидше, щоб зігрітися. Тоді згадав про товариша й замахав руками на місці. Він обернувся і глянув у напрямку пасма гір. Ага, он ущелина. Треба пливати просто на неї.

Вони вже пливли досить довго, і Рагнар розраховував, що вони поминули мис і завернули у фіорд. Раптом перед їхніми очима з'явився темний грубий стовп. Вони обидва позадкували. Їх могла чекати небезпека поблизу колючого дроту, яким була перегороджена вузька протока, де стояли танкери.

Рагнар дав знак товаришеві, торкнувшись його плеча. Тоді обережно поплив далі; простягнувши руки вперед, одну вище, а другу нижче, він намацував дріт.

І хоч який був обережний, а таки вколовся об нього — не зміг стримати нервового поруху. Загорожа з колючого дроту була десь метр завширшки і на півтора фута не досягала до поверхні. Для нього цього було досить, але... Він обережно відплив назад і двічі торкнув товариша за плече. Тепер він знав, що йому робити.

Вони знов наблизилися до дроту. Тоді Рагнар натужився, швидко рвонувся вперед, розпластав руки й ноги і ковзнув над загорожею. Якусь хвилю він боявся поворухнутись, але водночас знав, що вже переплив її і що товариш також перебрався на другий бік.

Кілька помахів, і вони вже на мілині. Звідти вони подалися в глиб протоки, де вода буває тільки під час припливу. В одному місці вони почули, як на пристані підстрибував солдат, щоб зігрітися, а десь здалеку долинала хрипка музика грамофона, яку приглушували вибухи дикого реготу і жіночий вереск.

Вони підпливли до першого танкера. Вода піднялася ще вище, ніж Рагнар розраховував. Через кілька кроків вони були вже сховані. Тепер вони вже не мерзли. По тілу розлилося дивовижне тепло, в роті було сухо.

Вони працювали швидко, на губах у них висіли прокльони: ціла низка, ціла серія прокльонів, що розпирали їм груди. Рагнар підліз під другий танкер, докінчивши роботу біля першого в міленькому водяному ложі.

Коли вони верталися назад через огорожу, їм довелося ще дужче натужитись і зосередити свою увагу. Впевнившись, що він уже на другому боці, Рагнар обернувся. Він почув, що товариш застряг, і кинувся до нього. Товариш лежав глибоко у воді. Рагнар вхопив його за чуба і спритним порухом виплутав з дроту. Чи тепер їх почує вартовий, чи ні, але... Він смикнув товариша до себе. Якусь хвилю вони непорушно лежали на воді. Набережною пройшов вартовий, виспівуючи: «Stille Nacht, heilige Nacht»¹.

— Щасливо вистояти! — вітали службовці один одного в конторі після Нового року.

Бухгалтер прийшов перший. І цього разу кур'єр з рудим чубом помилився, бо бухгалтер сказав:

— А таки справді щось стається, Слеттене. Обидва танкери висаджено в повітря, а біля пристані чекають сорок тисяч тонн пального, яке нікуди вантажити. Якби я вже двадцять років не належав до товариства непитущих, то пішов би й вихилив добру чарку. Думаю, що підводним човнам сюди вже нічого потикатися. Ну, то коли скінчиться війна, Слеттене?

Рагнар почав так весело сміятися, що був би не скоро замовк, якби до контори не вбіг якийсь чоловік у спортивному костюмі.

— Мерщій! — крикнув він. — Вони схопили Томмі. Тікай до дідька, поки не пізно!

Рагнар перескочив конторку, розчахнув рукою двері, і тільки його й бачили.

¹ Тихий вечір, святий вечір (нім.).

Бухгалтер завмер на місці і втупився в двері. Тієї миті Петер пробіг повз нього до вікна і схопився кістлявою рукою за рудого чуба.

— Тепер він не матиме роботи, а його дружина чекає дитину, розумієте, і Томмі слабкодушкий хлопець...

І ще подумав: «Вони побігли вгору і зникли за хребтом. Ми нічого не знаємо, нічого не бачили... нічого-сінько».

Рагнар повернувся аж у липні 1945 року. Він весь час був у Норвегії. І робив корисну справу. Зразу після визволення його послали з завданням в одне місце на півночі. Ельса приїздила туди до нього на короткий час, і вони провели разом шалений тиждень. Їй не було чого багато розповідати, та й не хотілося згадувати про час розлуки. Рагнар дещо знав, а про решту здогадувався.

Він відчув, що повернувся додому, коли стояв на вокзалі й тримав у обіймах Ельсу. Люди кивали їм, поблажливо всміхаючись. Така зустріч не могла здаватися звичайною, хоч за останні півроку траплялося бачити всяке.

— О! — вигукнув бухгалтер, коли перед конторкою з'явився Рагнар у капелюсі й пальті.— Ви не помилялися, Слеттене. Війна справді скінчилася через тиждень, після того як я кілька років тому перейняв вашу звичку казати «війна за тиждень скінчиться». Мені так не вистачало вашої балаканини тут, у конторі, що я перейняв цей обов'язок на себе. Я вам не перебив хліб?

— Певне, що ні,— засміявся Рагнар і щиро потис бухгалтерові руку.

— Пам'ятаєте, як я казав, що тисячі наших людей наклали головою через ті танкери, які ви висадили в повітря? — бухгалтер потряс кістлявим кулаком перед носом у Рагнара.

— Пам'ятаю,— відповів Рагнар.

— Я пишаюся вами! — вигукнув бухгалтер.— Вам, бачу, мої слова не подобаються?

— Та ні...— Рагнар дивно всміхнувся.— Але все це надто довго тривало. Набралося чимало таких дріб'язкових справ, і... одне слово, мені здається...— Йому важко було пояснити свою думку. Та раптом він сказав швидко, ніби щось у ньому прорвалося: — Було багато й чорних годин, коли ми не почували себе... героями, не завжди бували гідні себе самих і тієї справи, яку повинні були робити.

На Рагнарівому обличчі проступила втома.

Бухгалтер пильно глянув на нього. Тоді сумно кивнув головою:

— Мені здається, що я трохи розумію вас, Слеттене,— тихо мовив він.— Вам було тяжче, ніж ми можемо собі уявити. Тяжче, ніж може уявити собі ваша дружина, хай бог береже її мужнє серце.

Рагнар мовчки кивнув головою. Тоді засміявся:

— Ну, а як вам тепер подобається лічильна машина?

Бухгалтер обурився:

— Хай їй дідько, тій молотарці! Йй-богу, я не розумію, як ви можете слухати цілий день її тріскотняву. Але правда, ви ж іще не стали до роботи. Йдете поговорити з директором?

Рагнар кивнув. Він боявся. Хвала і підбадьорила його, і злякала. Справді, після всього, що було, йому дуже хотілося вернутись до звичайної роботи. Та й треба було вертатися. Шалений тиждень з Ельсою залишив по собі слід. Вона вже почала розпускати, скільки могла, сукні. А грошей було обмаль. У лісі не було сталої платні, як у тих, що сиділи в Лондоні. Для лісовиків не лишилось добрих посад, їх швиденько позаймали ті, хто перебув війну в захистку. Нащо теплі місця людям, які звикли жити в курені і спати в мішку?

Директор підвів голову від паперів і глянув на Рагнара.

— Я з'ясував, що ви не за наказом з Англії висадили в повітря два наші нові танкери. Ви повинні були зважити, яке велике значення вони мали б для відбудови нашого господарства. Я не розумію, як ви могли взяти на себе відповідальність за такий вчинок. Військова розвідка працювала чудово, і там про все знали.

Рагнар стояв блідий перед величезним письмовим столом.

— Я діяв за наказом,— відповів він.— Тоді була війна. Якби саботажники чекали наказів з Англії, то тут не часто чути було б вибухи.... І, мабуть, по БІ-БІ-СІ стільки б не вихвалялися підривною роботою.

Він багато що пережив за ці роки. Не раз мав таке почуття, наче він живе в нереальному світі, коли, скажімо, по його сліду пускали собак і чути було сигнал небезпеки. Коли на очах розвалювався будинок, а вулиці оточували німці, і лишалося тільки проскочити між ними. Та ніколи ще почуття нереальності не було таким гнітючим, як тепер, коли він стояв перед столом директора — людини, яка ще півроку тому виголошувала довгі й зворушливі промови на честь героїв, борців за волю.

Рагнар глянув у вікно. До кімнати зазірало холодне зимове сонце.

— Ви брали участь і в тих загадкових грабунках банків?

Рагнар похитав головою.

— Справді ні?

Рагнар випростався.

— Я ж сказав, що ні, пане директор. Але хтозна, може, декотрі з них також мали вагому підставу. Як і викрадення продуктових карток.

— Я собі уявляю, що ви були десь такої думки,— сухо сказав директор.— А це ж однобокий погляд на

справи. Ну гаразд. Ваше місце вже зайняв один порядний хлопець, що також робив великі послуги рухові Опору. Ми не можемо його звільнити задля вас. Ви самі винні, що опинилися у такому становищі. Розумієте: не було ніякої потреби робити того, що ви зробили. Той наказ був невиправданий. Безвідповідальний, як багато хто каже, хоч сам я й не такої думки.

— Отже, я вже не працюватиму тут? — спитав Рагнар.

— На жаль.— Директор узяв у руки якийсь папір.— Ви отримаєте чудову рекомендацію, а вільних місць тепер є доволі.

— Знайти можна тільки тимчасову посаду,— гірко сказав Рагнар,— а я працював тут багато років. І мені подобалась моя робота, пане директор.

Ні тоді, коли він плив затокою і помагав товаришеві виплутатися з колючого дроту, ні тоді, коли почув, як мучили Ельсу у в'язниці, ні тоді, коли йому довелось кинути напризволяще товариша, а самому рятувати цінний матеріал, який він ніс,— ніколи йому не було так тяжко на серці, як тепер.

— На жаль, нам не треба багато людей,— співчутливо сказав директор.

Він узяв телефонну трубку, показуючи цим, що Рагнарові пора йти.

Рагнар Слеттен поволі спускався сходами. Потім спинився і глянув угору. Якийсь голос уже з півгодини дедалі виразніше нашіптував йому: «Ти надто багато знаєш про цю компанію і про цього чоловіка. Тепер він думає, що ти почнеш дещо казати».

Рагнар похитав головою. Міг би директор подумати й інше: що саме тепер йому хочеться дещо сказати.

Але голос підказав Рагнарові й те, про що він, мабуть, і не здогадався б: директор сам готує наступ. Мабуть, він наробив стільки всіляких дурниць, що во-

ни можуть стати для нього фатальними. Може, в місті вже ходять якісь чутки. Тепер він підмінює страшнішу чутку безпечнішою, але такою, що дужче впадає в око, справляє більше враження, чуткою, яку залюбки підхоплять люди, але якою не зацікавиться Відділення в справах державних злочинців. І всі чутки, які б могли його викрити, приглушить чутка про те, як він поставився до Рагнара. «Всю свою злість зігнав на тому Слеттенові».

Рагнар довго стояв на сходах. Та врешті спустився вниз і пішов повз будинок. Він востаннє кинув погляд на своє колишнє відділення, згадав, як директор заходив побажати їм щасливого Нового року.

Рагнар Слеттен подивився на свій старенький нікельований годинник і пішов швидше. Мабуть, біржа праці ще відчинена.

Турборг Недреос

ЧАС ЗАТЕМНЕНИХ ВІКОН

Немає нічого приємнішого, як збирати дрова, що їх море нанесло на берег. Ніщо так добре не нагріває плити, а полум'я в грубі стає цілою книгою казок, коли воно поїдає дрова, знайдені на березі павколо відроги.

Часом я знаходжу між камінням куски дощок з корабля або уламки корабельного спорядження, припнуті до берега, ніби якорем, сухими водоростями. Колись, багато років тому, я знайшла цілу стернову рубку, що застрягла на одній з прибережних скель. Вона стояла схилена, як стрілка, що показує пів на дванадцяту, ніби надумала ось-ось лягти на спочинок, та коли я спробувала зрушити її, вона почала завзято опиратися. Вперто витримуючи щоденну навалу хвиль, вона міцно вчепилася в скелю і напевне мала про що розповісти. Могла багато на що поскаржитись, роз'ятрити душу спогадами.

Але в ті часи було стільки спогадів, що ятрили душу. Рубка, звичайно, збудила в мені всілякі думки, але, здається, я тоді найбільше розмірковувала про те, що ми зробимо з такою великою кількістю чудового палива. Ми цілу зиму варили на дровах з тієї рубки брукву і каву з ерсацу.

Недавно я знайшла там одну річ, на яку недосвідчене око, мабуть, не звернуло б ніякої уваги,— напівзотлілу офіцерську рукавицю. Але я вже раз бачила її. Багато років тому я шпурнула ту рукавицю в море, думала втопити її. Проте рукавиця, видно, не зрозу-

міла, що я не хочу більше її бачити, вона знов прибилася з припливом до берега.

Цього разу я спалила ту німецьку рукавицю.

Коли вона вперше вшанувала мис своєю появою, ми знаходили на березі всього потроху, море тоді викидало більше речей, ніж звичайно.

Відтоді минуло багато років. То були для країни лихі часи, про які не хочеться згадувати.

Та було й інше. Так, може, це й дивно, але навіть такі часи мають свої добрі сторони. Маленькі радощі стають великими, а маленькі турботи — ще меншими.

У мене тоді було двоє дітей, двоє хлопців — один рудий, а другий білявий, і я повинна була їх прогудувати. Жили ми тут на відлюдді, в старій бабусі. Ми любили одне одного, нас багато що єднало, чого б, може, в інші часи й не сталося. Ми навіть разом грали в «шпильки» — ця гра полягала в тому, що шпильки треба було переколювати на інше місце. Дуже цікава гра, вона всіх трьох нас чогось навчила.

Під час війни багато про що треба було забути, про різні дрібні турботи, які однаково ніде б не ділися, хоч би як близько ми їх брали до серця. Мої хлопці підростали і мали добрий апетит, що часто завдавало мені клопоту.

Проте у фіорді біля відроги, як ми знали, було повно всілякої риби. Та лихо в тому, що човен, який належав мешканцям відроги, скидався на човен хіба лише одним: він погойдувався на хвилях, як і дерево, принесене морем.

Лишалася ще швацька машинка, стара віддана ручна машинка. Ми майже з самої неї й жили, я на ній перешивала людям старий одяг, так, що він ставав як новий, і за це мені платили. Але що тоді можна було купити за гроші? Хоч ні, можна було заплатити за світло й таке інше. І це вже було добре. Але тому, що хлопці в такому віці, коли їм найбільше треба їсти,

могли легше обійтися без світла, ніж без харчів, а ще тому, що тоді існувала в основному обмінна торгівля, я віддала швацьку машинку за човен.

Так одного чудового дня я опинилася на чужій пристані і отримала човен, стала, так би мовити, судно-власницею. Я, щоправда, позбулася машинки. Проте я співала, коли пливла додому.

Принаймні співала на початку шляху. Був приплив, і хвилі лагідно підштовхували мене. Човен плив туди, куди я його наvertала, хоч час від часу доводилося відкладати весла й вичерпувати воду.

Потім почався відплив. Вода повернула назад у море і дуже хотіла забрати з собою човна й мене. Ми так змагалися з нею, що маленьке суденце аж тріщало. Під час тих змагань я ніби зріднилася з човном, перейнялася довірою до нього, полюбила його. Руки мої немов приросли до весел. Від цілоденного веслування на руках, не звичних до такої роботи, поробилися пухирі, які до того ж ще й полопали, і коли я відірвала руки від весел, на очах у мене виступили сльози.

Додому я добулася аж увечері. На морі знов був приплив. Усе навколо огортала дивовижна тиша. Високо на небі стояв місяць. Фіорд уже нікуди не поспішав, він спокійно дрімав у світлі молодика і вдоволено лизав відрогу.

Такого вечора зринають спокійні думки, вони приходять як друзі. Навіть у тяжкі часи людині інколи буває добре. Біль має цілющу силу. Голова стає така ясна, як похмурий фіорд при місяці. Я сиділа, прислухалася до приглушеного хлюпоту води об каміння, що мерехтіла в місячному сяйві, і дивилася на свої руки, які тепер відпочивали. Рукам було так приємно, може, тому, що вони знали: їм уже не доведеться переши-

вати старий одяг чужим людям, вони тепер самі шукатимуть свіжої їжі для двох хлопчаків, що сплять у будинку на березі.

Тоді траплялися різні речі, і їх треба було сприймати тверезо, не опускати голови. Часом ішлося про знайомих, доля яких була невідома. Адже з ними могло статися що завгодно. Здебільшого вони встигали виїхати. Я дізнавалася про це раніше чи пізніше, і мені ставало легше на серці. Але бувало й інше: декого забирали. Тоді в наші душі, в душі тих, що лишилися, закрадався страх. І туга за тим, кого спіткало лихо, робилася болючою і безнадійною.

Але в деяких випадках туга була розкішшю — особливо ввечері, коли все стихало і будинок засинав. Тоді можна було вимкнути світло, відслонити вікна і тихенько почекати, поки темрява послабить свої обійми і впустить до кімнати тьмянний відблиск моря. З боку фіорду берег спадав стрімко вниз, а біля його підніжжя, в ущелині, завжди кипів невеликий прибій. То був мій прибій. Він знав усі мої думки, і багато їх зродилося завдяки йому. Темними ночами прибій випромінював світло і відпочивав тільки тоді, коли на морі був цілковитий штиль. Біле полум'я над прибором було для мене в такі ночі опорою, я відчувала його подих, він наче був заодно зі мною. Прибій не змінився за ці довгі роки; це й сьогодні мій погляд відпочиває, коли я дивлюся на нього у вікно.

А взагалі в ті часи кожен робив своє, як умів і як міг. Не питав зайвого. І зайвого не казав.

Адже йшлося про такі речі, про які я могла розповідати півголосом хіба сама собі, коли пливла прохолодного ранку витягати невід і поблизу лише кричали чайки. Такого ранку море здебільшого було гладеньке, мов дзеркало, і я занурювала весла у воду дуже обережно, щоб не збудити сонного фіорду.

Та коли море було неспокійне, не стихало цілу добу, я думала тільки про те, щоб якось добратися до невода і не повернути човна боком до хвилі.

Дні пливли, немов чистий струмочок крізь непрохідні нетрі. Будні вкладалися в тонкий, лагідний візерунок на темному й багрянному тлі. Я навчилася лагодити невід — розстеляла його на підлозі й чаклувала над ним під час зимових штормів, коли в затулене темною завісою вікно порощали бризки прибою, а кімната сповнювалася міцним духом сухих водоростей і відвару з кори.

Ця робота заміняла мені цигарку, від якої часто доводилось відмовлятися, і давала цілковиту волю думкам. Тоді в голові моїй могла повстати казка на суботній вечір, та насправді повставало й багато чого іншого.

Шпагату на латки я ніде не могла роздобути, всі мотузки тоді були паперові. Але в моїх сховках лишилася заполоч з тих часів, коли руки дбали про всілякі оздоби й не дуже потрібні речі. Так на моєму неводі з'явилися барвисті троянди. Хлопці також допомагали мені й хотіли, щоб троянди виходили якнайкращими — мовляв, риба не заперечуватиме проти невеликих змін, але треба, щоб ті зміни були гарні, в поганий невід вона не піде. Я додала до троянд абстрактні візерунки, але виявилось, що вони подобалися тільки дрібній рибі.

О, нам було добре разом. Мені ставало тепліше й легше на серці від любові дітей.

Десь за нашими буднями гуркотіла війна, мов далекий грім. Довкола кружляли чутки, що по-різному освітлювали події і приносили з собою непевність і страх. Але часом і додавали відваги. Сповнювали радістю.

І завдавали болю. А якраз болю я не повинна була пускати в своє серце. Часто ті чутки хлопці приносили

з дороги до школи — вона була далеко, за півмилі¹ від нас. Такі чутки треба було пересівати, бо, проходячи через дитячу свідомість, вони забарвлювалися в найфантастичніші кольори.

В ті дні до нас кілька разів навідувався на своєму моторному човні один чоловік, що називав себе Педером Стоккеном. Він продавав кресетки, часом би хтось поцікавився, чого він тут крутиться.

Крім того, найбільше мене зв'язував зі світом листоноша. Я часто виходила йому назустріч. Не тому, що чекала чогось дуже важливого, але хтосьна, все могло статися... Зрідка я таки, бувало, отримувала листа в блакитному конверті. Ті листи мали для мене особливе значення. Вони завжди сповнювали мене радістю і якось дивно бентежили. Я розпечатувала їх аж тоді, коли залишалася сама. Власне, в них не було нічого надзвичайного, що відрізняло б їх від тисячі інших, які щодня розносив листоноша.

Ні, це не було жваве листування, щоденні описи на цілі сторінки. Часом минали тижні або й місяці, поки приходив такий лист.

Тому й минуло чимало часу, перше ніж я дещо помітила.

Пішла чутка про нові арешти, і мені почали снитися тривожні сни. На такі сни немає ніякої ради. Коли вони тобі не дають спокою, треба тільки не спати. Тому я вставала раніше і мала більше часу. В ті дні я зробила одне відкриття: що можу сама дубити невід.

Якось удосвіта я вирушила в ліс по кору. В такий час, коли прокидаються пташки, ліс — справжнє диво. Роса немов припорошує траву, поки її не забарвить червоне проміння зі сходу. А що я трохи недосипала — то й що? Перші прохолодні ранкові години пахли, ніби щойно спечений хліб, а той запах здався мені тоді

¹ Норвезька миля дорівнює десяти кілометрам.

найдивовижнішим у світі, і я була рада, як ніколи, що вдома на мене чекав сніданок: дві чорні скибки і чашка кави з ерзацу.

Я не заглиблювалася в ліс, ішла понад берегом, щоб видно було море. І звідти, згори, врешті почула знайомий стукіт моторного човна того чоловіка, що називав себе Педером Стоккеном.

Цього разу він привіз мені крабів. У подарунок. І, перше ніж рушити далі, засунув мені в кишеню ще й пачку добрих цигарок — щоб потішити мене, всміхнувшись, пояснив він. Я захопилася, що треба подякувати, хотіла потиснути йому руку, але він не помітив цього, раптом дуже заквапився.

Так я й стояла, спершись на стовп, де розташувала невід, і слухала, як стукіт мотора завмирав удалині. Потім уже чутно було тільки його луну, що ніяк не стихала. А може, то стукотіло моє серце?

На воду бризнуло перше сонячне проміння. Треба було швидше плисти по невід з рибою. Скоро весь фіорд залив густий, іскристий світляний дощ. Морські птахи кричали тепер на весь голос. Був уже білий день, і я давно мала витягти певід.

Кінець кілцем я присилувала себе відв'язати човна. Треба було забрати рибу, поки вона не здохла в неводі.

Більше мені не було чого виходити назустріч поштареві, чекати на листи. Ніколи вже не прийде мені лист у блакитному конверті.

Тепер мені стали ближчі справи моєї батьківщини. А ще я відчувала, що мушу всіма своїми помислами, всією душею плекати наше скромне щоденне життя, щоб воно не втратило сенс, не розлетілося в друзки. Гра в шпильки, якою ми розважалися ввечері, затемнивши вікна, стала особливо цікавою, а для мене, крім того, набрала ще й глибшого змісту. Часом руки в мене тремтіли, коли треба було пересунути шпильку

не в той бік, що хотілося. Проте хлопці гралися в неї з великим запалом; таким способом ми вивчали географію.

Ми вигадали нову гру: виїздили на котрийсь острівець і ставили, мов на сцені, ті казки, що я розповідала в суботу. А ще я знайшла собі нову роботу — плавала човном попід іншими безлюдними берегами й збирала на зиму чудові дрова. Потім сортувала їх, складала в рівненькі стоси: окремо для плити, окремо для пральні, окремо для груби, для казана у ванній. То була добра робота на всяку погоду, чи надворі світило сонце, чи йшов дощ.

Але тло нашого щоденного життя ставало все темніше. Наші буденні справи вимальовувались на ньому дедалі грубшими контурами. Тривога переслідувала мене на кожному кроці, я вже не могла побути сама. Ні тоді, коли в присмерку вицпівала човном десь між острівці й даремно чекала, поки щось зловиться. Ні тоді, коли темними осіпніми вечорами сиділа на балконі й дослухалася до гуркоту хвиль, що днями й ночами штурмували відрог, до тяжкого віддиху мокрих від дощу дерев.

Хтось весь час дивився на мене.

У темряві людина бачить краще, і такими вечорами мені все було видно, як на долоні. Я дивилася у вічі тому, що не відступало від мене ні на хвилину.

Я дивилася у вічі недолі своєї батьківщини. І в мені росло співчуття до людей, яких я не бачила, з якими не могла поговорити, тільки відчувала, що також належу до них.

Дорогою проходили солдати в зелених мундирах, по двоє або по кілька. Дівчата з'являлися коло них аж тоді, коли темніло. Вдень солдати були непроханими гістьми в чужій країні. Багато їх здавалися безпорадними й пригніченими, наче їм хотілося побачити від нас бодай крихту приязні. Приязні? Тепер? Я відпо-

відала на їхнє «Добрий день», як заведено відповідати на наших дорогах. Та коли хтось із них виявлявся таким галантним, що відчиняв мені хвіртку, я вдавала, що не помічаю його, а сама думала: «Хай як скінчиться війна, я тобі віддячу, відчиню хвіртку й побажаю щасливої дороги і миру».

Тоді ще в мене такі були почуття.

Одного зимового дня до нас завітав Педер Стоккен. Привіз якийсь пакунок: я мала сховати його й передати далі чоловікові, що продавав церковні образки. Той чоловік повинен був з'явитися десь за тиждень.

А якщо він не з'явиться?

Тоді мені треба було спалити пакунок. Педер Стоккен обіцяв, що десь тижнів за три навідається знов.

Ага, щоб не забути... Він мав мені щось передати. Клаптик картону з цигаркової коробки, а на ньому кілька слів, коротеньке вітання.

В мене мов камінь з душі звалився. Тремтячими руками я тримала той клаптик картону і всміхалася. Аж тепер я збагнула, як я боялася весь цей час.

Відтоді я тільки те й робила, що рахувала дні до приїзду Педера Стоккена. Може, він знов привезе мені вітання або якусь гарну звістку? Ходила чутка, що частину в'язнів мали звільнити...

Але спершу повинен був з'явитися той чоловік, що продавав церковні образки. Я хотіла позбутися пакунка і майже не відлучалася від дому. В морі теж не запливала далеко, щоб бачити, коли хто сходитиме згори.

На щастя, тієї зими мені доводилося думати й про інше. Наприклад, від нас відімкнули струм, тому пило-сос став сміховинно зайвим. Тепер за нього можна було виміняти нове рибальське знаряддя. Вишитий яскравими трояндами невід, який найбільше вабив до себе дрібну рибу, не витримував суворого морського

життя. Досить було, щоб у нього попав середній морський горобець, і все моє барвисте вишивання розлазилось.

А ще була гра в шпильки, що стала і для мене, і для хлопців так само наукою, як і розвагою. Правила гри щодня передавали по радіо, вони будили в нас великі надії. Останнім часом усі наші шпильки зосередились навколо певного місця на карті, а тепер дедалі швидше почали відступати назад. І якби навіть ми погано знали географію, то однаково на ціле життя запам'ятали б, де лежить Сталінград.

Та настав день, коли я заходила в виварювати білизну дощечками з пакунка, якого мав забрати той чоловік, що продавав церковні образки.

Давно вже не було звістки й від Педера Стоккена, я весь час прислухалася, чи не почую знайомого стукоту мотора. Крім того, я ходила по острову добувати картоплі. Самою рибою ми не могли наїстися. У дітей позападали щоки, під очима виступили темні синці. Серце моє було сповнене турботи про них, в ньому майже не залишалось місця на інші справи.

А Педер Стоккен усе не з'являвся. Якось я пішла на фабрику, щоб випросити трохи смоли для човна, і побачила його човен. Він стояв у майстерні, де його мали полагодити й наново спорядити за рахунок німців.

Більше я ніколи не бачила Педера Стоккена.

Зима була холодна й сувора. Нас гріли зібрані на березі дрова і гріла гра в шпильки, що давала нам найбільше радості.

А на грудях я ховала клаптик картону з цигаркової коробки, на якому хімічним олівцем було написано кілька слів. Я ніколи не розлучалася з ним. Слова потроху стиралися, та мене це не журило. Скоро вже не буде потреби крадькома передавати вітання з-за

колючого дроту, бо ж війна ще протриває хіба кілька місяців, не довше...

Нарешті зима здалася, і до нас прийшла буйна весна. Тепер ми всі були певні, що війна не триватиме довше, як місяць або два...

Та прийшла осінь, і я вибрала свою власну картоплю з колишнього майданчика для гри в крокет, який я скопала. До того ж у мене вродив найкращий на острові тютюн. Моїх двоє малих чоловіків найнялися на роботу до одного господаря. Вони там жили й харчувалися, і їм було добре. Я часом відвідувала їх, приносила їм чисту білизну тощо, але трималася здалеку, не хотіла бентежити їх. Якось мені було чудно дивитися на таких робітників.

Але ж я могла поговорити з одним із синів господаря. Той чоловік скрізь їздив, дещо чув і міг мені розповісти чимало такого, що варто було знати.

Я була переконана, що війна скоро скінчиться, я сміялася й плакала, робила дивні, безглузді речі. Наприклад, украла в бабусі яйце, таке потрібне, щоб підтримати її старече здоров'я. Не тому, що мені кортіло поласувати ним чи спекти з нього глевкий пиріг, який я часом носила своїм хлопцям на хутір. Ні!.. Коштовним, незамінним жовтком із того яйця я намастила волосся, що зблякло від негоди та вітру і стало тверде, мов дріт. Прикро мені признатися, але я вкрала в старої, хворі жінки ще й ложку сметани. Я намастила нею руки, бо шкіра на них була тверда, потріскана й чорна від землі, смоли і дубильного вивару. Всі ці роки я ніколи про таке не думала.

І ось ясного осіннього дня я пішла з клуночком до хлопців. Світило сонце, по небі, наче наповнені вітрила, пливли білі хмарки, повівав солоний західний вітер, над острівцями радісно кричало морське птаство. Береза була ще зелена, моложава, з золотими таля-

рами в косах. Вітер приносив із собою безліч різних запахів, ліс похитувався, немов у танку. Вздовж канав важким шовком шелестіла трава.

На пагорку, з якого стежка навпростець збігала до хутора, я обернулася, щоб востаннє глянути на фіорд, що кипів, пінився, залитий і засліплений сонячним промінням.

На тому пагорку стояла береза, і в її вітті гуляв вітер. Береза скидалася на молоду щасливу жінку, що з радощів маяла розпущеними косами. Війні скоро кінець!

Я пішла далі, мугикаючи якусь пісеньку й поправляючи волосся: я згаяла багато часу, щоб гарно зачесати його, а тепер вітер робив з ним, що сам хотів.

Перше ніж зайти на подвір'я, я боляче вщипнула себе за вуха, щоб очі стали блискучі. Я відчувала потребу побачити своє віддзеркалення в чоловічому погляді... адже скоро, скоро війні буде кінець.

І я стояла й розмовляла з чужим чоловіком, цього разу я чепурилася для нього, але тільки на пробу. Та я не пам'ятаю, що відповів мені його погляд. Багато що тоді пройшло повз мою пам'ять, я навіть не можу згадати, як вийшла з того подвір'я.

Трохи вище від того місця, де я сиділа, росла висока береза. Вітер бавився в її могутній кроні, ніби в блискучій морській купелі. Віття металосся, немов омахи зеленого полум'я. Я притискала до грудей клаптик картону. Останнє, найостанніше вітання.

Я не тямилася себе з горя.

Так тоненький візерунок моїх буднів порвався на шматки.

Часом я закидала невід. Але не витягала його, і риба в ньому здихала. На березі збиралося дедалі більше дров, що їх викидало море. Хлопці ходили до

школи в порваних шкарпетках. І взагалі вони більше трималися бабусі, мабуть, не без причини.

Горе, яке я душила в собі протягом цих років, яке була майже опанувала, тепер^а навалилось на мене й відібрало в мене спокій. Буря в моїй душі змітала всі добрі наміри. Думки втратили стерно і кружляли, наче прибії, на одному місці.

Дедалі частіше я лягала спати не роздягаючись — надто велика морока була зпов одягатися, бо сон став для мене мукою і я якнайшвидше вставала. Я підходила до свого вікна, до свого прибою внизу під скелями, і сиділа, вдихаючи солодкуватий, міцний дух тютюну, що сушився на мотузках, розвішаних по всій кімнаті, аж поки вдосвіта там-таки, на стільці, неспокійно засинала.

Дні минали, повзли повільно, як слимаки, й мені ставало дедалі ясніше, що я повинна зробити. До хатніх справ у мене була така відраза, що я не могла працювати. Силу свою я витрачала на довгі, стомливі мандрівки по околицях. Я швидко йшла, майже не помічаючи мінливих, сріблястих осінніх барв чи похмурого, запнутого дощем краєвиду навколо себе. Або ще випливала в море за будь-якої погоди, пускала човен на волю хвиль, а сама сиділа, скорчившись, і без кінця смалила цигарки з смердючого сирого тютюну. Я не знала, як його сушити, щоб він був добрий.

Часом мені здавалося, що я втратила розум і що мої плани нездійсненні, що вони не мають ніякого сенсу. Така думка могла мені раптом набігти, коли я, припавши головою до письмового столу, поринала в тяжкий виснажливий сон або сиділа, скоцюрбившись, на камені в лісі. Я тоді прокидалася така нажахана, що починала вголос сама собі заперечувати... Що це — розшарпані нерви? Чи я замало спала? Ні, нерви мої так добре витримували всі ці роки. А щодо сну, то я давно вже звикла не спати...

Мої монологи були дуже ділові, я говорила сама до себе і водночас слухала, чи голос у мене звучить як у нормальної людини. В дзеркало я поступово перестала дивитися, бо ї так знала, яка я: схудла, змарніла, занедбана. Мої монологи звичайно кінчалися роздумами над тим, як мені здійснити свій задум. І в темряві ночі я подумки виконувала його — щоразу наново, докладно, нічого не забуваючи.

Це єдине давало мені полегкість. Тільки думка про те, як би вбити бодай одного солдата з тієї армії катів, могла втишити мій німий, пекучий розпач.

Тепер німецькі солдати не казали мені «Добрий день», коли я зустрічала їх на дорозі. Я оглядалася на них, і в мене дивно стукотіло серце. Здебільшого це були молоді хлопці, і йшли вони завжди по двоє або й гуртом. Я міркувала: виходить, по мені видно, що я задумала. Отже, треба якнайшвидше здійснити свій задум.

Минула вже частина жовтня. Я витягла на берег човна, щоб просморити його, поки настане зима. Так він і лишився на дощі й на вітрі.

Я сиділа в кімнаті, тремтіла з холоду біля купи хлоп'ячого одягу, який треба було полатати, і ніяк не могла взятися до нього. Фіорд кипів білими хвилями: в їхній вічній мандрівці на північ було щось невтішне. Я втупила очі в прибії. Того дня він просто шаленів, білим полум'ям накидався на каміння.

Раптом я підвела голову й почала прислухатися. Десь далеко гуркотіли літаки. Я прислухалася серцем, усім тілом.

Літаки союзної армії.

З моря у фіорд завернув пароплав. Здавалося, що він висить у повітрі. Я вдивлялася в небо, аж поки на очі мені набігли сльози: так, гуркіт наближався.

Невдовзі на фабриці завилла сирена повітряної тривоги, з того боку фіорду до неї приєдналася ще одна. Налякана бабуся гукнула мене до себе. Довелося залишити місце біля вікна, звідки було далеко видно, і заспокоїти її. Вона попросила, щоб я сховалася з нею під сходи, куди вона звичайно втікала під час небезпеки. Літаки гули все ближче, вона чіплялася до мене, а я з нетерпіння обливалась холодним потом.

Будинок раз по раз здригався від гуркоту. Я гладила стару по м'якому каштановому волоссю, що ніяк не сивіло, гладила руками... що хотіли зробити щось зовсім інше.

Почувся вибух. Будинок ніби аж піднявся, десь угорі забряжчало скло. Хвиля від вибуху була така потужна, що мені забило дух, а всередині ніби лопнула якась струна. Шкіра на обличчі втратила чутливість, наче його в мене взагалі не було. Раптом, не знаючи нащо, я силоміць випручалась від бабусі, що, мліючи з ляку, лишилась під сходами з меншим хлопцем. Коли я знов опинилася біля вікна, навколо запала тиша. Здалеку долинав ще гуркіт літаків і постріли з протиповітряних гармат. Море хлюпало об берег, і мені здалося, що я вперше його почула.

Фіорд котив свої хвилі одну за одною на північ, наче нічого й не сталося. Не видно було ані пароплава, нічого. Тільки прибій здіймався водяним фейерверком, чіплявся за скелі білою піною і опадав. Потім знов здіймався вгору...

Переможно? Чи бунтуючись? Чи, може, в запеклій смертельній боротьбі?

Нарешті постріли затихли, але у вухах у мене гуло, ніби в телеграфному стовпі. Я потерла їх, та гудіння не затихло, а стало ще гучніше. Тепер я почула, що той звук долинав від моря, з того боку, якого не видно з мого вікна. Прикре гудіння перейшло в різкий свист.

Я вийшла на веранду й побачила, що то гуде. Посеред фіорду навпроти відроги горів пароплав. Корма почала вже хилитись у воду, весь він був огорнутий паром, що виривалася з тріснутого казана.

Тим часом повернувся зі школи старший хлопець, а я навіть не помітила. Він став біля мене й захоплено вигукнув:

— Ох і добре ж вони в нього влучили! Він так і сів!

Чорний дим душиз мене в горлі. Я кинулася вниз, на ходу гукаючи хлопцеві:

— Знайди мотузку! Принеси днище й лавки! І весла, і кайбільшого коряка!

Я взялася за човен, що наче приріс до каміння. Я не мала часу підкласти під нього кілки і натужувалася наосліп. У спині в мене щось заболіло, але човен зрушив з місця, зашурхотів по камінні й опинився у воді. В спині наче вогнем пекло. Хлопець ледве встиг зібрати все, що треба, а я вже взялася за весла. Він побрів водою до човна і вскочив у нього.

Я веслувала, сидячи спиною до того, що відбувалося на воді, і мені здавалось, що човен стоїть на місці. Я нічого не бачила.

Ні, бачила все.

Все, що там діялось, ніби в дзеркалі, відбивалося на обличчі в хлопця.

І чула крик... крик. Крізь завивання пари з казана долинав жалібний крик людей, охоплених смертельним жахом, крик, що більше скидався на тваринний, ніж на людський.

Я так натужувалася, що відчувала в роті присмак крові.

На веснянкуватому обличчі хлопця давно вже згас запад, воно посіріло, як у дорослого. Я бачила все його очима, його уривчастий віддих казав мені про нещасних, що зібралися на хисткому містку, не зважаючи кинуться у море. Бачила поранених, вікчем-

них, що не мали сили вискочити за борт. Вони плазували все вище й вище, бо корма поступово занурювалася. Ті, що зважувались вискочити, падали у воду, мов камені.

Сичання парового казана раптом стихло. Мій син за одну мить якось дивно постаршав, на чолі в нього заліг німий біль. Він це зводив очей з того місця, де пароплав щойно перехилився набік і зник.

Тоді я вперше обернулася.

Монотонний хлюпіт моря здавався тишею. Аж тепер я побачила, що на воді було повно людей. Прибували катери, моторні човни, кілька човнів на дві пари весел. Деякі з них уже почали виловлювати людей з води. Від пароплава не було й сліду. Хвилі байдуже котилися на північ, ніби нічого й не сталося, тільки чорна плахта диму стелилася над островами, лишаючи за собою гіркий дух пожежі.

Поміж людьми, що змагалися за життя, плавали ящики та інші речі з корабля. Я знов почала веслувати, мокра від поту і бризок.

Крик уже стих, ті, що були живі, мали силу тільки дихати. Їхню зелену уніформу важко було помітити в такій самій зеленій воді.

У мій човен натекло багато води, днище вже плавало в ній. Наблизившись до місця пожежі, я повернула човен проти хвиль і пустила його дрейфувати. Я боялася глянути на хлопця. Він почав вичерпувати воду, блідий, мокрий, закоцюбний.

У воді навколо мене ніщо не ворухилося. То чого ж я тут чекала з нещасним хлопцем, який на силу стримувався, щоб не заплакати? Я визначила напрямок хвиль і почала веслувати навскоси вітрові, щоб добратися до фабрики, а тоді, може, вздовж берега додому. Ми тут виявилися зовсім зайві, і взагалі все це було гидке й безглузде.

Я встигла разів з п'ятнадцять ударити веслами, обминаючи ящики та обгорілі балки з пароплава, коли на хвилі з'явилась дошка, що плавала якось на диво важко. І враз біля тієї дошки майнуло щось брунатне.

То був чоловік, що міцно вчепився в дошку. Тієї ж миті він зник під водою...

Не пам'ятаю, як я добралася до нього. Та коли я схопила за брунатну сорочку, вона порвалася. Мабуть, я закричала.

Зачепившись однією ногою за лавку, я вихилилась через борт так далеко, що зовнішній його край занурився у воду. Мені здавалося, що я бабралась у воді цілу вічність, поки мені пощастило схопити його під лопатки, а потім під пахви. Трохи він сам допомагав мені, коли я намагалася перетягти його через борт; він стогнав, хрипів, блював і нарешті зомлів. Я не могла втягти його в човен. Мій переляканий до смерті син тримався за другий борт. Човен повернувся боком до хвиль. Я натужувалась і вила, мов вовчиця, вчепившись за плечі чужого мені чоловіка, а море рвало його тіло до себе.

Його обличчя з одного боку геть посиніло, і я побачила, що з глибокої рани на щоці, пульсуючи, тече кров. Тоді я теж виблювала, бо не могла дивитися на кров і на рани.

Не знаю, скільки все це тривало, та коли настигла допомога, мені сказали, що минуло чотири хвилини. Нас також забрали на катер, а нашого утлого човника прив'язали ззаду.

За хвилину я довідалася, що чоловік, якого я рятувала, живий. Тоді я заплакала.

Після обіду ми з хлопцями вирушили збирати дрова, що їх море нанесло на берег за останні місяці. Хлопці залюбки пішли зі мною, адже того дня можна було

багато чого знайти на березі. Мені часто доводилося відпочивати.

Менший хлопець приніс мені обгорілу офіцерську рукавицю, яку він знайшов між камінням. Побачивши ту рукавицю, я схопилася, напружила всю силу, яка ще в мене лишилася, і кинула її якнайдалі в море.

Вітер почав стихати, крізь тонкий серпанок хмар пробилося лагідне світло призахідного сонця, різкий чайний крик провіщав добру погоду. Ми вирішили назбирати стільки дров, щоб нагріти казан у ванній і ввечері всім трьом скупатися.

Спина в мене дуже боліла. Але душу огорнув спокій, я втішалась думкою про майбутню купіль. Бо навіть у тяжкі часи людині інколи буває добре, і немає нічого приємнішого, як збирати дрова, що їх море нанесло на берег.

Нільс Юган Рюд

ЮЛІЯ І БІЛИЙ КІНЬ

Тепер вона заснула.

Він нахилився над ліжком і прислухався, як вона дихає. Вже не так швидко й гаряче, а спокійніше, як уві сні. Але на щоці, оберненій до нього, все ще плав гарячковий рум'янець. Він помацав її за лоба, підсунув руку під волосся — рука змокріла. Він хотів витерти їй піт, але передумав, побоявся, що збудить її.

Волосся також було вологе.

І на мить у ньому спалахнуло літо, біла ніч, яка сповнювала вогнем усе, що росло, її зарошена в траві сукня і мокрі коси, коли він раптом притяг її до себе й поцілував.

Тільки на мить. І відразу зникло.

Бо тут була зима. І він майже забув те літо, взагалі забув літо, так давно це було.

Вона з плином років стала іншою. І він став іншим.

Він ще раз глянув на неї, не співчутливо, тільки стомлено. Так, тепер нарешті вона заснула.

Він підійшов до груби і обережно, щоб не стукати, поклав у неї кілька полін. Кімната вихолола, погода змінилася. Небо посіріло, пішов сніг, такий приємний після довгих зимових морозів.

Він був радий будь-якій зміні.

Раптом йому стало тут тісно, не було чим дихати, він мусив відчинити двері на веранду й хапнути повітря.

Це від неї струмувала хвороба, кімната була повна її гарячкової маячні. Він уже перестав слухати, що вона казала, бо це було завжди те саме, знов і знов те саме. І вже перестав її розуміти. Навіть коли вона

була притомна, то однаково щось вигадувала. Забувала про всяку міру. Ніби вона не росла, не старішала. Ніби це тільки він старішав.

Ні, він не слухав її гарячкової маячні, тобто слухав її не більше, ніж звичайний доглядач хворого.

Ця думка змусила його спинитися, задуматись. Ні, не більше, як найнятий доглядач...

Він усміхнувся, усміхнувся й затремтів.

Хіба він коли-небудь був інакшим? Хіба він не відчував, хіба не думав: «Ти ніколи не буваш зовсім нормальна, ти завжди трохи хвора?» Дивно, що вони могли так підійти одне одному, що ніколи вже не розлучалися від того літа, коли, коли... коли це сталося?

І дітей у них не було. Тільки їх двоє. А однаково здавалося, що вона весь час вагітна, вагітна тим літом. У неї було мертво літо, а однаково осінь не хотіла настати.

Він усім тілом наліг на двері веранди, які взимку не відчинялися. Відразу ж досередини ввірвався сірий вечір, і кімната ніби зробилася новою і вільною, сповненою повітря, в якому вчувався сніг. У цій новій кімнаті його самота стала такою нестерпною, аж йому захотілося крикнути.

А може, він усе-таки крикнув?

Ні, вона дихала так, як і перше. Це рипнули двері, коли крига відстала від них і вони відчинилися. І те рипіння прозвучало, наче крик. Він не з тих, що полегшують душу криком. Це вона така. Яюсь вона сказала йому: «В твоїй душі немає відлуння!»

Так, відлуння в його душі не було. Вона казала правду. Але хіба це його вина?

Ось вона хвора, справді хвора. А все ж її хвороба не озивалася в ньому луною. Ніщо в його душі не відповідало на те, що вона кричала в гарячці.

«В моїй душі немає відлуння».

Скоро це стане для нього ідеєю фікс. Ось він стоїть,

охоплений ідіотичним бажанням крикнути, покликати когось чужого, приятеля чи ворога, почути від будь-кого відповідь.

Ні, він не крикнув. Він-бо нормальний, не має гарячки. А тепер від чистого повітря голова в нього стала ще свіжішою.

Ліс тепер стояв голий, укритий інесм. Він узимку ніби відступав від будинку. Стежок не видно, але він знав, де вони приблизно мали бути. Влітку ліс підступав до самих стін, його гілля майже заглядало до кімнати.

І знов перед ним постало видиво. Видива приходили до нього частіше, ніж він хотів. Мабуть, тому, що він був перевтомлений і трохи схвильований.

Видиво літа. З глибини душі рвався крик, болючий від туги за літом. Він стримав його в собі, замкнув за мідними зубами, за твердими устами.

«В тебе надто холодна вдача,— сказала вона.— Така холодна, що вона заморожує мене». Так вона сказала.

Тепер вона спала. І спатиме довго. Гарячка поменшала, вона, проспавши ніч, позбудеться її зовсім і прокинеться вранці нормальною. Настільки, наскільки вона взагалі може бути нормальною.

Від цієї думки він трохи заспокоївся, відчув себе впевненим, таким упевненим, що нарешті зважився.

Він обережно зачинив двері, зовсім нечутно. Підклав у грубу більше дров, бо просякнуте хворобою повітря вийшло з кімнати і забрало тепло. Але свіже повітря для неї тільки корисне.

Мимохідь він помітив, що щоки в неї зблідли, а волосся на лобі висохло.

Отже, він може вийти з чистим сумлінням. Йому треба пройти, далеко пройти, щоб добряче втомитися, він заслужив на це.

— Юліє! — прошепотів він над нею. Потім схилився, майже торкаючись устами її вуха, і прошепотів ще раз.

Вона не ворухнулася.

Уже стоячи в коридорі й одягаючи пальто, він ще раз промурмотів її ім'я:

— Юліє!

Ні, вона не ворухнулася. В її душі не озвалося ніяке відлуння. З таким самим успіхом він міг проказати будь-яке інше ім'я.

Коли він зачинив за собою вхідні двері, на руді розтанули перші сніжинки.

Він швидко пішов вузьенькою, пробитою в снігу стежкою в напрямку низки ліхтарів на головній вулиці, що ввечері всі світилися.

Біля хвіртки він обернувся й подумав: «Якщо випаде більше снігу, ми будемо відрізані від світу. Нашою вуличкою ніхто не їздить. Та й, зрештою, на головній також не великий рух».

Мабуть, завтра треба буде взяти лопату і пробити ширшу стежку, ніж він звичайно пробивав. Вона тоді видаватиметься трохи гостиннішою.

Вона чула, як він ішов. Голова в неї була дивовижно ясна, а тіло ніби невагоме. Але це все ще був сон — його кроки, стукіт дверей, які він зачиняв.

Вона міркувала: він думає, що я сплю. Але я почекаю. Нехай якийсь час побуде сам, нехай відчує свою самоту. Ніч лагідна. Ніч біла. Коли самоти йому буде досить, я знов заберу його. Я знаю, куди він ходить. Листя ще ясне, по-весняному зелене. Квітки, трава, мокра від дощу, від червневої роси. Травень, червень, липень, суцільна довга біла ніч.

Вона ширяла вві сні, вільно ширяла між землею і небом. Простягала руку і хапалася за гілку, пошуквала наосліп босими ногами опори. Мабуть, вона стала невагомою.

Хода його затихла, він ступав по квітках так легенько, що її не було чути. Але їй і не треба чути

Його ходу, вона була щаслива від того, що знала, де він.

Тому вона не поспішала, не квапилась переходити від сну до дійсності. Не боялася, бо не могла ні в чому помилитися, бо вже не було ніякої різниці між сном і дійсністю.

Вона поволі збрала наново свою вагу і опинилася в кімнаті. Тоді звелася з подушки, відкинула ковдру і, трохи похитуючись, сіла на край ліжка.

У грубі тихо гуло. Чого це йому спало на думку затопити грубу?

Ага. Останні дні були якісь холодні. Як вона зразу не згадала. Але тут тепер усе змінилося, повз вікна летить щось біле, целюстки квіток.

Вона пройшлася по кімнаті в теплій нічній сорочці. Пошукала ще якогось вбрання. Воно лежало там, де й завжди, на стільці біля дзеркала. У кімнаті було таке страшенно затхле повітря, ніби в ній давно вже не відчиняли вікна. А вона звикла, щоб цієї чудесної літньої пори вікно весь час стояло відчинене навстіж.

Він зачинив вікно й затопив у грубі. І це її трохи занепокоїло. Але вона, мабуть, усе-таки ще не зовсім прокинулася. Певне, він просто палив там якийсь папір. Часом його набирається влітку повна груба, завжди в поспіху засовуєш туди всяке сміття. А вікно він зачинив, щоб не було протягу. І від нічного туману. Це останнє, що він зробив, коли виходив. Ночі бувають прохолодні.

А що це за примерк? Якась дивна біла темрява. Наче в ній самій, як сон, як нічний туман над мокрою землею.

Мабуть, краще щось узути на ноги. Він не хоче, щоб вона ходила боса, бо ж хіба він щось може знати про жар у її ногах.

Раптом їй захотілося бути з ним, стояти вогнем коло нього, суцільним полум'ям з ніг до голови. Хотілося

залізи в кущ, щоб гілля порвало на ній сукню, хотілося охолонути в мокрому листі й побачити, як воно скручується і зсихається від її білого полум'я. Але не спинятися, не підходити близько до чогось, що може згоріти. Не спинятися, поки вона буде так далеко, що туман поглине її. І тоді він дожене її.

Колись таке вже було. Так давно, що тепер могло статися знов.

Вона знайшла під ліжком черевички. Їх приємно було взути на ноги, вони її захищали. Іншого захисту їй не треба було. Вона не любила тих істот, що ховалися в темному світі трави — черв'яків, равликів, жаб. Вони були їй огидні. Не в руках, а під ногами. Равлик міг спокійно лазити в неї по руці, але вона жахалася, коли розтоптувала його ногою, і не хотіла знати, що це зробила вона.

Кінь не наступить на жабу, навіть у темряві.

Вона мріяла мати коня ще малою дитиною. Мати білого коня, такого білого, щоб його не видно було ясної літньої ночі, щоб ніхто не бачив, коли вона їхатиме ним. Такого, щоб усі дивувалися, коли вона мчатиме на ньому попід навислим гіллям, линутиме, як місячне сяйво, полем конюшини, мов пташка, над струмком.

Він не хотів дати їй коня. «Що ми з ним робитимемо? Безглуздо дорослій людині снувати дитячі мрії», — казав він. Він був такий дорослий. На тисячу років старший за неї, такий старий, що вже не мав почуттів, самий тільки розум. Він був дужий, був упевнений. Він був чоловік, і вона його кохала.

Але вона хотіла зачарувати його, зробити з нього щось інше, коня, білого жеребця, що гасав би з нею по запашній конюшині.

Тільки один раз. Один-однісінький раз. А тоді нехай би знов став самим собою, впевненим, розважним чоловіком.

Двері веранди не відчинялися. Та в неї наче прибуло сили, і врешті вони таки подалися. Давно вже вона не відчувала себе такою дужою, такою непереможною, такою наполегливою.

Біла темрява накинулася на неї, мов злива білих насінин, які жене вітер. Він гнав їх із кульбаби, яка ще вчора була жовта. Тепер квітки її відцвіли і стояли, наче діди з круглими сивими головами. Вітер розривав ті голови на шматки, і тоді раптом зникала відстань у часі між дідами й дітьми. Діди враз здіймалися в повітря й кружляли хмарою дітей. Насіння набивалося їй у коси, чіплялося за вії. Насіння прохолодою торкалося її щік і тануло, оберталося в сльози на теплій шиї. Вона брала насіння в рот і ковтала. Навмисне ковтала, хотіла носити їх у собі, поки вони пустять паростки, хотіла, щоб вони розквітли в ній другої весни.

Вона спустилася східцями веранди, наче встеленими пухом, і побрела до лісу, ніби в морській піні. Ніч посріблила дерева, листя ронило сіру барву — ясен, дуб, береза.

Стежки тут не видно було, її присипав пилوک із се-режок на деревах, сховала темінь дубів, білість беріз, вкрила плодючість анемон, що проросли з чорної землі.

Вона нахилилася, набрала того пилку з пригорці, вдихнула в себе, потім розвіяла по вітрі, побажавши, щоб, летючи, він не впав на каміння. Але навіть не простежила поглядом, куди він упаде, її гнало нетерпіння, туга, що не давала вже їй думати про щось інше. Вона шукала очима слідів, шукала руками рослин, шукала слухом нічних звуків. Чуття її розділилися, кожне мало свою роботу, кожне помчало в інший бік, виконуючи наказ серця.

Вона не знайшла слідів, а все ж він повинен був пройти тут перед нею. Не видно відбитків залізних підків, не чути, щоб двигтіла земля, вітер не доносить

тієї бурі, що її зняв білий кінь, гасаючи по луді за листяною завісою.

Тільки шурхіт з неба, мокрий струмінь нечутних звуків. Але ж він мусив пройти сюдою. Він мусив тут спинитися, нахилитись на мить до запашної конвалії. І її дух подався разом з ним. Хоч скільки б він ішов, дух конвалії не залишить його.

Йй раптом сяйнула думка: він повернеться сюди. Він не зможе забути. Повинен вернутися до конвалії і до цього місця. Треба тільки лишитися тут. Чекати. Навіть, якщо мине рік, вона мусить спокійно чекати тут. Бо ж іншої дороги для нього немає.

Тому вона стала навколішки, дуже спокійно, впевнено, простягла руки до осяйних квіток і набрала їх повні жмені. Вони були прохолодні, росяні. Але не пахли. Він забрав їхній запах. Вони віддали йому свій запах, щоб він зміг по чомусь упізнати дорогу назад.

Вона сіла й набрала повну пелену білих, росяних квіток ночі.

Він довго йшов, сам не знаючи, куди хотів дійти. Адже він однаково не мав до кого піти, ні до приятеля, ні до ворога.

Сніг падав тихо. Час від часу налітав вітер, сніжинки кружляли навколо вуличних ліхтарів, наче позолочені комахи.

Широка, безлюдна дорога йому не дуже подобалася, він був на ній мов чужий. У нього було таке відчуття, ніби за ним хтось стежив, ішов назирці крок за кроком. Сніг падав густіший, засинав його слід. Наче дорога не хотіла зберегти його.

Повітря було майже тепле. Він розстебнув пальто, відчуваючи, що спітнів і задихався, але це його не схвилювало.

Перед кожним стовпом з ліхтарем він прискорював ходу, квапився швидше поминути освітлений круг. Та як тільки той круг лишався позаду, його ніби знов тягло до світла, і він поспішав до другого стовпа. Перед кожним поривом вітру він скидав капелюха й охолоджував чоло. Мабуть, він тому так захекався, що останнім часом мало спав, а в зимовому одязі не дивина спітніти.

Проміжки між поривами вітру ставали дедалі коротші, і нарешті почав дути рівний південний вітер. Сніг пустився ще лапатіший.

Ні, далі йому йти не слід. Власне, не так уже й безпечно було залишати її саму в будинку. Її стан міг раптом змінитися.

— Не може ж вона весь час бути така. Доба за добою. Колись та має бути якийсь край.

Його вразило, що він розмовляв сам із собою. Але з ким ще він мав розмовляти? Він додав:

— Коли до ранку їй не полегшає, доведеться шукати якоїсь іншої ради. До того ж у мене є й інші обов'язки. Стільки зібралось роботи, що не знаю, як я з нею впораюся. Мабуть, доведеться найняти когось, щоб сидів біля неї, доглядачку з лікарні абощо...

Краще вернутися. Іти ставало з кожним кроком тяжче. І він відчував, що не досягне того, чого хотів,— не стомиться. Властиво, він фізично відпочив. Трохи несподівано, зрештою. Але він ставав дедалі бадьоріший. У нього наче щось засвітилося в голові. Світло вуличних ліхтарів падало на нього, схрещувалося з його власним світлом, і йому ставало боляче.

Він вернувся. Та оскільки якоїсь певної мети в нього не було, він пішов не своїм слідом, а несамохіль звернув у бічну неосвітлену вуличку, якою їздили тільки саньми і яка вела до чиеїсь садиби. І раптом, коли він зайшов у затінок ялиц, його приголом-

шив тихий брязкіт збруї і рипіння кованих саней, що несподівано долинуло в темряві.

Тієї ж миті він почув і дзвоник. Дивно, що він почув його аж тоді, коли кінь майже наїхав на нього.

Він відскочив убік і вхопився за кілок в огорожі, який вихилявся на вулицю.

Повз нього промчали сани, і ні кінь, ні той, хто сидів на санях, нічого не помітили.

Ні, кінь, звичайно, вперся б передніми ногами й став, якби він вчасно не відскочив.

Кінь не наступить на щось живе навіть у темряві.

Це тільки тому так сталося, що вони саме переїхали пагорб і на коня напірали сани.

Він спинився і простежив поглядом за саньми, за мерехтливою тінню. Тоді обтрусив пальто. Хоч нащо його обтрусувати в таку заметіль? Він помітив, що тремтить — несподівана пригода злякала його.

Сани повернули на головну вулицю. Отже, він усе ж таки недалеко відійшов від неї. І під першим ліхтарем він знов побачив коня, що на мить у вирі сніжнок здався йому білим-білісіньким.

Потім, коли сани давно вже зникли в темряві, коли брязкіт збруї і дзенькіт мідяного дзвоника завмер удалині, він усе ще бачив перед собою білого коня.

Той кінь стояв, опутивши голову, під пустою кроною дерева. Він підійшов до нього. Під ногами стелилася молода, м'яка трава, повітря аж тремтіло від пахоців і гудіння бджіл та комах.

Стежка обігнула крилатий ясен, і попереду на осонні він побачив коня й жінку. Жінка давала коневі траву, і він їв з її рук.

Вони світилися, і те світло було їхнє власне, не позичене в літнього вечора. Його вразило, що світло струмувало від них самих — від жінки і від коня. І він зрозумів, що тут із ним має щось статися, біля цієї чужої жінки і білого коня.

Це не була сподівана зустріч, якої чекають напружено, з захватом. Він не був підготовлений до неї.

Він довго, непомічений, розглядав їх і побачив, що жінка вродлива й молода, така ж гарна, як і кінь.

І він підійшов до них.

Вона тримала в руці букет квіток. Конвалій. Вона потягла коня за гриву і піднесла конвалії до його сріблясто-сірих губ.

Та кінь занепокоївся, форкнув, шарпнувся і звільнив голову. А тоді поскакав від неї геть.

Тієї ж миті перед жінкою, там, де щойно стояв кінь, з'явився він. Вона не злякалась і не здивувалася. І взагалі більше дивилася на коня, що помчав, аж земля загула, ніж на нього.

— Кінь не хоче квіток,— сказав він їй.

— Ні, не хоче,— відповіла вона і тепер подивилася тільки на нього.— Він не розуміє, що таке квітки,— додала вона.

Очі її посмутніли. Дитячі очі, які дізналися, що не все було таким, як вони собі уявляли.

— А хіба не шкода давати коневі квітки як звичайну траву? — спитав він.

Тоді вона простягла букет до його обличчя і сказала:

— Понюхай!

І він сп'янів від запаху квіток, від неї.

Ні, квітки були не для шлунка, вони були для душі. Отже, вона, мабуть, думала, що такий гарний кінь мав душу, білу душу.

— А мені їх можна взяти? — спитав він.

І вона дала йому квітки.

Так це й сталося. Так це почалося. Літнього вечора, літньої ночі.

Звичайно, він не зовсім забув про все це. Але ніколи ще згадка не зринала в його пам'яті так чітко, як тепер. Він, звичайно, зберіг її, як зберігають

зблякну фотографію в альбомі. Але вона була без запаху, не духмяніла.

Господи, він стояв у сніговій кучугурі, і в нього паморочилося в голові від пахоців конвалій. Ці пахоці були в кожній сніжинці, що кружляла в повітрі, вітер був напоєний тим забутим літом.

Він побіг, щосили побіг назад.

І ще далеко від дому, ще до того, як він, задиханий, ввірвався в холодну кімнату, він уже знав, що щось сталося.

Він вийшов крізь відчинені двері на веранду, спустився в сад, побрів м'яким снігом туди, де колись була стежка, і не заблукав, не почав шукати надаремне, його вело чуття.

Він натрапив на неї там, де вона сіла збирати конвалії і де її майже засипав свіжий сніг. І те чуття в ньому було таке незвичайне, таке цілісне, таке нове, що він не сумнівався в ньому.

Вона спала в його обіймах, холодна, мокра, але дихала спокійно й глибоко.

І йому стало дивно, що він уже не боявся за неї і був певний за себе.

Тепер він не засне, тепер він сяде коло неї і чекатиме, чекатиме, поки вона розплющить очі й покличе його.

Туролф Ельстер

РАНОК НА ВУЛИЦІ ЕЙЛЕРТА СЮНДТА

Була щонайпізніше шоста година, коли мене збудило якесь гудіння. Завіси світилися від вранішнього сонця. Ось його знов чути — все-таки це не гудіння. Може, це вив сирена на пароплаві? Ні, більше схоже на звук сурми, що озивається біля самого вуха, і водночас ніби десь далеко.

Ось він пролунав утретє, густий бас. На нічному століку забряжчала склянка. Тоді запала тиша. Зайшла моя дружина в нічній сорочці, з заплетеними кісками.

Залита сонцем вулиця була безлюдна. У вікнах будинку навпроти також з'явилися здивовані обличчя. Небо мало якийсь дивовижний, червонясто-золотий колір, такого я ще ніколи не бачив. Незвичайний, блискучий колір, і поки я стояв і дивився на нього з вікна, воно почало мінитися яскравими зеленими й жовтими барвами, майже як північне сяйво.

— Що це? — прошепотіла моя дружина.

Я стиснув плечима — звідки я мав знати?

У дверях почувся дзвоник. На порозі стояв наш сусід Фредрік Вальстад у пантофлях і в купальному халаті. Я вже хотів спитати, чого це він увірвався до нас, але він випередив мене:

— Ви чули? Чули? Бачили, яке небо? Це атомна бомба.

— О господи! — простогнала моя дружина.

Я сердито спитав, з чого це він таке взяв, але й справді я ще ніколи не бачив такого неба, такого яскравого, барвистого блиску, що від нього навіть сонце притьмарилося.

— Ввімкніть радіо,— мовив сусід і ввімкнув його сам.

Тепер я збагнув, чому він прийшов до нас: у нього вдома вже не було приймача, він мусив повернути його, бо не сплатив чергового внеску.

У приймачі затріщало, загуло, ми вловили лише кілька окремих слів: «немає ніяких підстав тривожитись... на жаль, атмосферні перешкоди... пояснення скоро... професор Сульберг... можливо, вибух вулкана...»

Почало так тріщати, що ми вимкнули приймач.

— Це напевне атомна бомба,— сказав Вальстад.— Он які електричні перешкоди.

— Ох, не кажіть такого! — мовила моя дружина.

Я вже хотів сказати, що він не має права лякати до смерті людей. Адже ми його не запрошували до себе, і порядна людина повинна це сама зрозуміти. Але він помахав нам рукою, щоб ми підійшли до вікна. На вулиці з'явилися люди, вони поспішали до центру міста дізнатися, що сталося.

— Чуєте? — сказав він.

Авжеж, ми також почули якесь дивне гудіння, що линуло невідомо звідки. Воно скидалося на далеке дзижчання бджолиного рою, проте було мелодійніше — наче якась страшенно далека монотонна музика.

— Атоми,— сказав сусід.

— О господи! — зойкнула моя дружина й заходилася витирати з буфета порох.

Біля тротуару навпроти спинилася машина. З будинку вийшов Гран з дружиною й чотирма дітьми, всі бліді, з рюкзаками. Видно, вирішили евакуюватися. Може, вони щось знають?

— А що, якби спробувати подзвонити по телефону? — сказав Вальстад; коли вже він дасть нам спокій! — Я зараз подзвоню в редакцію «Афтенпостен».

Але в трубці тільки щось гуло.

— Бачите, так і є — війна,— сказав він.

— Що вдієш, на все воля божа,— мовила моя дружина.— Піду поставлю на плиту кавник.

Нарешті, хвалити бога, сусід пішов, і ми лишилися самі з своїм страхом і сумнівами. Ми мовчали. Дружина заходилася накривати на стіл. Я неспокійно ходив по кімнаті й поправляв фотографії на стінах. Могла б уже сама доглянути, щоб фотографії не висіли криво!

— Я знаю, якої ти про нього думки,— озвалася дружина,— але мені здається, що він усе-таки непоганий чоловік.

Я стиснув плечима. А тоді ж вона обурювалася разом зі мною. Я знаю, декотрі приятелі Вальстада, якщо їх можна назвати приятелями, казали, що я йому просто заздрю. Та хіба це заздрощі? Я б нітрохи не образився, якби підвищення дістала порядна людина. Але дертися вгору нечесними способами, вихоплювати місце з-під носа в інших, оббріхувати їх — цього я нікому не вибачу, хоч би хто він був.

Я поставився лояльно до банку й до колективу і не захотів зчиняти бучі. Але він сам добре знає, що я про нього думаю. Хоч який він твердолобий, повинен відчувати, що чесна людина його зневажає.

А тепер ще й має нахабство вриватися в мій дім. Думає, що як ми сусіди, то все можна! Начитався якихось дурниць про атомну бомбу!

Ми пили каву мовчки. Я гортав «Афтенпостен», дружина без кінця зітхала.

На вулиці чути було дедалі більший гамір. Хтось пронизливо закричав.

— О господи, он уже йдуть! — мовила дружина.

— Хто йде? — спитав я сердито.

З боку вулиці Уранієнборг наближався великий гурт схвильованих людей. Час від часу хтось зупинявся,

збуджено показував рукою кудись назад і щось пояснював. Я схопив капелюха.

— Не йди туди, Кристене!

— Я тільки спускаю вниз, люба, і послухаю, що кажуть люди.

Повітря було чисте, але на диво холодне, ніби й не гріло сонце. І пахло також чимось незвичайним, не скажу, щоб неприємним,— наче від хвойної ванни. Я спитав тих, які йшли найближче від тротуару, що сталося. Ніхто нічого не знав. Я спробував спинити когось, але люди тільки хитали головою і йшли далі. Я побачив, що Фредрік Вальстад і тут крутиться, вже спіймав когось, і той розповідає йому щось писклявим схвильованим голосом. Я не втримався й підступив до них. Вальстад відразу почав мені пояснювати:

— Вони кажуть, що біля Маюрстуен повно людей, і всі голі. Зовсім голі! Мабуть, якийсь релігійний сказ.

Голос його зраджував, який він розчарований, що атомна бомба тут ні до чого.

— Іх там сотні! — кричав хтось інший.— Тисячі! Ідуть вулицею Серкедал голі-голісінькі. Жінки й чоловіки, діти й старі.

— Ні,— втрутився якийсь водій таксі,— старих немає. Дітей і я бачив, але людей, яким за тридцять-сорок років,— ні. Зроду ще такого видовища мені не траплялося, тисячі голих людей! Вмерти можна зі сміху, але заразом і якимось неприємно.

— Звідки вони взялися?

— Це все атомна бомба,— Фредрік Вальстад і тут знайшов пояснення.— Вона здирає з людей одяг. У Японії було те саме, це все через ударну хвилю.

Люди йшли і йшли. Страх минув, і всі кинулись у напрямку Маюрстуен, поглянути на дивовижу. Надбігли якісь хлопці:

— Овва, отам, мабуть, повно голих дівчат!

Надійшла ще одна приголомшлива новина:

— Кажуть, наче в Балкебю також з'явилися якісь голі шаленці!

— А тепер ідуть сюди! Сила-силенна. Здуріти можна!

Масове шаленство — неприємна річ, але я помітив, що й сам також розпалився. На мить і мені закортіло піти за іншими до центру.

Та ось крізь людський гомін прорвався інший звук: у-у-і! у-у-і! Пожежні та поліційні машини одна за одною мчали в напрямку Уранієнборга.

— Якщо вони захочуть усіх їх заарештувати, то їм доведеться добре набігатись.

— А може, то марсіани? — зауважила продавщиця з молочної ятки — вона недавно була в кіно.

І весь час чути було в повітрі те дивне гудіння -- ніби в тебе дзвеніло у вухах. Люди почали занепокоєно задирати голови, проте нічого особливого не бачили. Тільки небо мінилося барвами. Сонця вже не видно було зовсім. Я змерз і вирішив вернутися додому.

Я ніяк не міг придумати, що сказати дружині. Я знав, що звістка про голих людей їй не сподобається, вона почне гризти мене, ніби це теж моя вина. Ніяк вона не може забути того випадку, що стався вісімнадцять років тому. А мене давно вже перестало мучити сумління.

Доходячи до хвіртки, я помітив, що на подвір'ї ворухиться щось біле. Серце в мене закалатало в грудях, коли я обережно підійшов ближче. Там стояла гола жінка й дивилася просто на мене. Вона мала довгі русяві коси. Ноги її були замащені в глину, а поряд чорніла яма. Раніше її там не було.

— О, пробачте,— мовив я і кинувся сходами нагору.

Неподобство! Що це за держава, яка не може вберегти нас від такого свинства! Стоїть, безсоромна,

і пропонує себе першому, хто трапиться! Але я помітив, що жінка молода і вродлива. Щоправда, ноги закороткі, зате груди... Я геть розхвилювався.

— Перелякалися хтозна-чого,— пояснив я дружині.— Якись божевільні роздяглися догола. А люди подумали, що війна.

Проте мені не сходила з думки жінка на подвір'ї. Чи вона й досі там стоїть? Дружина помітила, що я про щось розмірковую, не все їй сказав, і знов стрижилася.

— Я хочу виїхати з міста,— раптом заявила вона.— Я не знаю, що там сталося, але мені страшно. Я піду в Євнакер і там перечекаю, поки все скінчиться.

Надворі весь час щось діялося. Вулицею мчали пожежні машини. Десь здалеку долинав гучний крик. Але ми нічого не бачили. Тільки ту жінку на подвір'ї.

І раптом знов — голос сурми, чи що. Задеренчали шибки, позакладало вуха.

— Я піду в льох,— мовила дружина.

Я спробував її спинити. Сигнал повітряної тривоги зовсім не такий.

Сходячи вниз, ми вглянули на вулицю. Гамір уже трохи вщух. Люди стояли спокійно, ніби сподівалися чогось, ніби хтось мав прийти і сказати, що їм далі робити. Повз нас продибав негнучкими ногами старий директор Сюннерланні і мимохідь зауважив:

— Бували різні релігійні шаленства, але такого ще світ не бачив.

— Мабуть, що так, пане директор. Але як ви поясните...

Та директор уже пішов далі.

Раптом по юрбі прокотилося глибоке зітхання. З неба просто на мур протилежного будинку впав потужний струмінь світла, вималювавшись на ньому ясним чотирикутником.

— Промінь смерті! — вигукнув хтось.

Над юрбою шугнув зляканий зойк, наче виття механічної пилки, коли вона вгризається в тверду деревину, і урвався на нестерпно пронизливому пилку, наче пилка натрапила на сучок. Люди кинулись у під'їзди, а декотрі попадали просто на тротуар. Та раптом промінь погас. Нікого не вбило, нікого не поранило.

Проте на мурі залишився блискучий чотирикутник.

Люди почали підводитися, виходити з будинків на вулицю, недовіжливо поглядаючи на мур. Дехто підступав ближче.

— Обережно, він, мабуть, радіоактивний!

Але найвідважніші стояли вже на відстані десяти кроків, задні підштовхували їх ще ближче.

— Там є літери! Там є якийсь напис!

— Наче плакат!

— Мене, текед, уфарсін¹,— сказав якийсь дід поряд зі мною.

Тепер до муру кинулися всі, зчинилася неймовірна тіснява.

— Що то? — питали ми, але ніхто нам не відповідав. Одні хитали головою, бо й самі не змогли нічого побачити, інші стукали себе пальцем по лобі, показуючи, що це якийсь новий сказ.

Нарешті натовп біля муру порідшав, і я також проштовхався туди. Зрозуміти, що то таке, й справді виявилось не так легко. Це була ніби якась об'ява, написана пурпуровими літерами на білому, освітленому тлі. Я прочитав її двічі, нічого не збагнувши,— така вона була дивна.

— Так, на вигадки вони мастаки,— озвався біля мене якийсь жіночий голос.

¹ Пораховано, зважено, поділено (арамейська мова) — за біблійною легендою, фраза, якою бог провістив вавилонському цареві Валтасарові загибель його самого і його царства.

— А по-моєму, це правда. Все до слова правда.

— Господи милосердний! — Хтось заплакав.

Так, обурюватись було чого, однаково, чи це жарт, чи чиясь маячня. Треба пильнувати, щоб напису, не дай боже, не побачила моя дружина. Я прочитав його ще раз:

«ДО НОРВЕЗЬКОГО НАРОДУ

Цим доводиться до відома норвезького народу, як і народів усього світу, живих і мертвих, що господь призначив 4 червня 1949 року *Судним днем*.

Цього дня сурма збудить мертвих, і всі створіття повинні з'явитись перед *господнім* престолом і відповісти за свої вчинки.

Тих, кого виправдає *Найвищий суд*, переведуть у царство вічного блаженства.

Суд буде безсторонній і справедливий. Закликаємо всіх зберігати

СПОКІЙ, ПОРЯДОК І ДИСЦИПЛІНУ

і поки що чекати подальших вказівок. Зокрема радимо не чіпати воскреслих.

Докладніші вказівки оголосимо пізніше. Є думка протягом дня зібрати все населення Осло в певних місцях, де буде розглянуте життя кожного зокрема.

М и х а і л, а р х а н г е л

— Яка жахлива витівка,— сказав я і потягнув за собою дружину, але вона встигла все прочитати.

Люди поводитись по-різному. Одні тільки сміялись, інші, як і я, обурювалися, деякі глибоко замислились. Декотрих знову ж таки поїняв страх; кількох із них я знав: їм справді було чого боятися. Проте були й такі, що відійшли з просвітленими обличчями. Якийсь високий чоловік заспівав псалом, хтось цитював на нього, та багато людей почали й собі співати. Якісь хлопці підійшли до муру і сиробували сколупнути фарбу, чи що то було. Один скромно вбраний добродій підходив до кожного з пляшкою і пропонував винити з ним чарку.

Ми знов сіли до столу, щоб докінчити сніданок. Я намагався повернути все на жарт, але дружина відмовчувалась. Вона в мене страшенно вразлива.

Гамір надворі трохи вщух, чути було тільки, як десь співали псалми та часом хтось кричав. Раптово загальмувала якась машина, і я визирнув у вікно: з неї вискочило трое чоловіків з малярським відром і заходилася замащувати чорною фарбою звернення на мурі.

Та коли весь чотирикутник був зафарбований, червоні літери чітко проступили вже на чорному тлі. Чоловіки зблідли і впустили відро, розливши на тротуар чорну фарбу.

Дружина все ще мовчала. Лише інколи цільно поглядала на мене.

— Ці сардини мені щось не смакують,— сказав я.— Краще ти купи якусь іншу марку.

— Ніколи я не сподівалася, що судний день буде такий,— мовила вона.

— Слухай, Інгеборг, люба моя,— почав я,— ти ж розумієш...— Я не докінчив. Бо навіщо? І сама збагне.

Справді якась чудасія, тож не дивно, що її проста душа збентежилась. Звернення, послане з допомогою проміпня. Звуки сурми. Незвичайне небо. Спів у небі. Та ще й юрми голих людей.

Цікаво, чи ті, біля Маюрстуен, на вулиці Серкедал — чи, бува, не з Західного кладовища вони йдуть?

Все це — дитячий жарт. Так уявити собі судний день!

Та якщо все-таки судний день настане — а я ж бо вірю, що прийде час і з'явиться господь, як написано в святому письмі,— то як воно все відбуватиметься? Адже теоретично він так само може настати сьогодні, як і через тисячу років.

Господь воїнства небесного раптом з'явиться на

небі, але ж він не може одночасно з'явитися скрізь, щоб його бачили з землі. І звернення до людей має бути написане такими літерами й такою мовою, щоб усі розуміли. Якось же треба все це о р г а н і з у в а т и.

Мертві мають воскреснути і з'явитися на суд разом з нами. От усе й з'ясовується. Мені й раніше спадали такі думки. Але я їх відганяв. Не міг знайти ніякого вірогідного пояснення і, щиро сказати, трохи боявся зустрічі з мертвими.

Який вигляд матимуть воскреслі? Такий, як мали тоді, коли вони померли? Будуть немічні, може, навіть каліки? Невже царство вічного блаженства буде заповнене старими почварами?

Тепер я збагнув, який я був недотепа. Адже зрозуміло, що мертві воскреснуть такими, якими вони були в розквіті своєї сили й здоров'я. Тільки діти воскреснуть дітьми, а потім, як і належить, підроснуть у раю до того віку, що його мертві мають зберегти там на віки вічні.

А як же буде з нами, живими? Чи ми також помолодшаємо? Я крадькома зиркнув у дзеркало. Ну нічого. Ще встигну.

— Я оце думаю, що буде з нами,— озвалася дружина.

— З нами? Тобто як?

Невже вона повірила... Ну, якщо й справді настане судний день, мені нема чого боятися. До мого життя ніхто не прискіпається. Так, господи, і я, звичайно, теж... Але все-таки...

І я несамохіть згадав всіх тих, хто... тож не дивно, що я відразу подумав про Фредріка Вальстада. Хотів би я знати, як він тепер відчуває себе!

Що буде з усіма нами? Я й раніше часом думав про вічність. Я, звичайно, нітрохи не сумнівався, що все влаштується якнайкраще, але мені було трохи важко

змиритися з тією картиною вічного блаженства, яку нам змальовує релігійна література. Тепер у мене ніби камінь звалився з душі. Коли вже страшний суд — якщо це таки справді страшний суд — відбувається так по-буденному, наче загальна мобілізація або рентгенівська перевірка населення, то початок зовсім непоганий. Дуже слухна думка — влаштувати райське життя більш-менш таким, як було земне, тільки без економічних труднощів і без неприємних людей.

Мені вже навіть хотілося, щоб це справді був судний день.

Я знов визирнув у вікно. Люди майже всі порозходилися, не видно вже було ні поліційних, ні пожежних машин. Цікаво, що тепер робиться біля Маюрстуен?

А це що? Я здригнувся: вулицею Уранієнборг ішло четверо голих людей — дві жінки і двоє чоловіків. Мені аж моторошно стало, коли я подумав, що всі мертві можуть пройти цією вулицею. Звичайно, так і має бути, мертві повинні воскреснути, але добре було б спершу трохи звикнути до цієї думки.

Знов почувся голос сурми. На небі з'явилося блискуче кружало, ніби велетенське сонце, і я мимоволі подумав, що зараз побачу ангелів. Та натомість весь простір заповнив голос — глибокий, мелодійний голос, десь такий, як у Поля Робсона. Він линув звідусіль, ніби з тисячі гучномовців, дзвінкий, виразний, а проте я не міг зрозуміти жодного слова.

Ми були трохи приголомшені: бог говорив з нами чужою, незрозумілою мовою! Хоч би вже принаймні англійською!

Як ми тепер знатимем, що нам робити?

— Ми ж нічого не дізнаємось,— забідкалася моя дружина.

Та ось голос почав говорити інакше, тепер уже можна було дещо зрозуміти. Я збагнув, що це старонорвезька мова. Який же я все-таки недотепа! Звичайно, вони мусять звертатися до людей різними мовами, щоб усі мертві їх також зрозуміли.

Я кількома словами пояснив дружині свою думку.

Ось іще якась мова, мабуть, чи не датська. Раптом голос звернувся до нас живою, чистою норвезькою мовою:

«Говорить Страшний суд. Ще раз нагадуємо: дотримуйтесь спокою, порядку і дисципліни. Ті, в кого сумління чисте, не мають жодних підстав боятися. В решти буде більше надії уникнути кари, якщо вони виконуватимуть наші вказівки. Всі можуть розраховувати на те, що до них поставляться цілком справедливо. Кожна справа буде ґрунтовно розглянута.

Розпорядження номер один: Уважно слухайте і виконуйте всі вказівки. Запам'ятайте: все, що буде сказане далі, не стосується хворих, старих, калік і дітей до чотирьох років. Розпорядження для цих груп людей надійде пізніше.

Усім іншим, хто цієї хвилини перебуває в межах Великого Осло, необхідно: відразу ж вирушити на місце збору, які будуть зараз перераховані. З'явитися туди треба до одинадцятої години тридцять хвилин.

На цих місцях людей поділять на дві групи: всі, кого в наші книги заведено як пропавших навіки, залишаться на землі і потім будуть передані в руки диявола. Вони матимуть можливість подати апеляцію, перше ніж їх відправлять у місце їхнього остаточного призначення.

Решта здіймуться в небо й стануть перед Суддею. Докладніші вказівки ми їм дамо пізніше. А тим часом треба запам'ятати ось що.

Найперше для тих, хто перебуває в межах Старого Осло:

Всі, хто цієї хвилини перебуває в межах парафії Фрогнер, ідуть просто в парк за музеєм Вігеланна.

Всі, хто перебуває в межах парафії Ураніенборг, ідуть у Марієнлюст.

Всі, хто перебуває в межах парафії Фагерборг, ідуть у Стенпарк.

Усі, хто перебуває в межах парафії святого Марка...»

Щось загуркотіло, і я обернувся. Дружина зомліла і впала на підлогу. Що таке? Чого вона злякалась?

Я насилу підняв її обважніле тіло на канапу й заходився вливати їй у рот воду. Більша частина розлилася на сукню.

— Слухай, Інгеборг,— мовив я.— Що з тобою, люба? Немає чого боятися. Особливо нам!

Вона навіть не ворухнулася. Я стривожено глянув на годинник. Ще тільки пів на дев'яту. Ми ще маємо три години, щоб дістатися до Марієнлюста. І чого це ми повинні теліпатися так далеко? Людям з парафій Фрогнер і Фагерборг ближче до місця збору. А що, як вона не опритомніє? Що мені тоді робити? Чи можна буде взяти машину? А якщо я піду сам — чи вона залишиться тут на вічні муки? Чи її зарахують до хворих?

А з другого боку, безглуздо й залишатися. Надто ризиковано. І чому нам не сказали, куди звертатися, коли щось буде незрозуміле? Це вже просто недбальство!

У розпачі я кинувся до телефону й набрав нуль вісім, але трубка мовчала, як мертва. Та ось дружина заворушилася, сіла на канапі, біла, як стіна, й поправила зачіску.

— Я, здається, зомліла,— мовила вона.— Серце мое

не витримує такого. Вони повинні були подумати про нас, літніх людей, хай навіть це й судний день.

Дружина раптом похопилася, що, може, сказала блюзнірство.

— Я, звичайно, нікого не звинувачую. Але ж відомо, що не всі божі слуги такі уважні, як він сам.

Такий був її бог — уважний, добрий, особливо ласкавий до старих, кволих людей, бо він і сам уже старий і кволий. На нього можна покластися, що він не вступить ніякої безглуздої витівки.

Тому, трохи заспокоївшись після першого струсу, дружина змирилася з думкою про страшний суд, як уже раніше змирилася з тим, що на старість опиниться в будинку для старих.

Сам я не міг так по-дитячому наївно дивитися на день гніву. Я уявляв собі його незвичайним, казково величним.

Не скажу, щоб я часто розмірковував про судний день. Я завжди вважав, що добротесне життя вже саме є винагородою. Я добре розумів, що люди, які втонули в гріхах, яких посіла жадібність, які топчуть інших, — нещасні створіння.

І хоч би як мене зневажали й обмовляли, я знав, що колись настане ще й мій час.

І ось він настав. Тепер я міг, гордо звівши голову, дивитися в очі сусідам і колегам з роботи.

І я пожалів Фредріка Вальстада. В нього тепер, мабуть, не легко на серці. Цей великий день не принесе йому радощів. Усі радощі, які йому судилися, він уже давно вичерпав...

Мені було навіть страшно подумати, що на нього чекало. В уяві поставали яскраві образи пекла.

Може, коли все зважити, то він не такий уже й грішний? Може, він має якусь бодай малесеньку надію перед очима милосердного бога? Я надіявся на це всім серцем.

На жаль, я в душі знав, що надія моя даремна. Хоч би ще раз наостанці побачити Фредріка Вальстада!

А може, нам часом дозволятимуть відвідувати тих, що внизу?

— Ну що ж, ходімо,— сказав я.

Я зовсім не боявся, лише трішки хвилювався, щоб не переплутати вказівок.

— Мені треба ще переодягтися, не піду ж я туди таким опудалом. А ти одягни синій костюм.

Безглуздо було переодягатись, але я знав, що в дружиною марно сперечатися.

— Ти одяг чисту білизну?

— А черевики почистив?

— Ось твоя бритва, візьми її, ти дуже негарний, коли неголений.

— Як по-твоєму, нічого, що я приколю цю брошку?

— А чи не може такого вийти, що нам доведеться довго чекати, га? Я візьму кілька бутербродів.

— Вони нічого не казали, чи брати з собою нічні сорочки?

Сам я вважав, що ми повинні йти так, як стоїмо. Але думка про нічну сорочку не така вже, мабуть, і безглузда, коли згадати про всіх тих голих людей...

Нарешті ми склали найнеобхідніше в невеличку валізу. Не так легко було залишати помешкання, де ми прожили двадцять шість років. Покриття на меблях, звісно, трохи витерлося, та й плюш з роками зачах. Але кожна річ тисячами ниточок прив'язувала нас до цих кімнат. Ось фотографія службовців банку на різдвяному бенкеті, коли мені було двадцять два роки, ось попільничка, яку мені подарували колеги з нагоди двадцятип'ятиріччя моєї служби в банку, забувши, звичайно, що я не курю, ось ми з Ингеборг на площі перед ратушею...

— Тобі дати одеколону?

Дружина обійшла квартиру, перевірила, чи добре позачинювані вікна. Тоді взяла псалтир. На сходах вона раптом спинилася й повернулася ще раз — вирішила, що краще винести вазони на балкон.

Люди плавом пливли, хоч залишалось ще дві години до оголошеного терміну. Дехто йшов у буденному одязі, але більшість убралися в найкращі костюми. Пані Расмуссен передумала на вулиці й вернулася додому переодягтися в червону сукню.

Майже всі несли з собою валізки й рюкзаки, проїхало навіть кілька машин з речами. Якесь подружжя голосно сперечалося, чи брати з собою канарку. Одна дама обурювалась:

— По-мовму, такого дня молочні повинні бути відчинені, хоч це й неділя!

У декого вередували перелякані діти,— напевне в тих батьків, що знехтували своїм обов'язком і вчасно не розповіли їм про страшний суд. Суцільний плач. Якийсь послужливий добродій ходив і давав поради.

— Хіба ви не чули, що було сказано? Дітей до чотирьох років не брати з собою.

— Ви що, збожеволіли? Як ми можемо лишити Анну-Лісу саму?

— Просто ганьба, що нам не пояснили всього як слід! — кричав купець Юль Нільссен.— Завжди те саме!

Проте більшість людей ішли покійно, тихо, як ми, взявши з собою найнеобхідніше, трохи, правда, потерпаючи, чи все вони зрозуміли як слід.

Тільки окремі люди були явно нажахані. Але я, хоч як хотів, не міг їм щиро співчувати. Як собі постелили, так нехай і сплять.

Серед потоку людей майнув Фредрік Вальстад. Може, підійти й підбадьорливо поплескати його по

плечі? Чм тактовніше буде лишити його в спокої? Тепер уже й він дивився на мене, і я вдавав, що не помітив його. Мабуть, краще хай нас не бачать разом.

Та вийшло ще гірше. Вальстад привітався, торкнувшись рукою до капелюха, і приязно всміхнувся до мене. Очевидно, він ще дужче загруз у гріхах, ніж я собі думав. Врешті, це вже байдуже — на один гріх більше чи менше. Бідолаха, не довго йому лишилося всміхатись.

Одне тільки всіх трохи бентежило — це мертві. Їх ставало серед нас дедалі більше, вони мовчки йшли туди, куди й ми. Дехто безсоромно вступлювався в них очима, але більшість були досить виховані й відвертали погляд. Деякі мертві ніяково затулялися руками, деякі роздобули собі плащі й пальта. Але ж усе це можна було якось організувати — в крамницях повноповнісінько всякого ганчір'я, яке тепер уже нікому не потрібне.

Та міське управління, як завжди, виявилось ні на що не здатним. Видно, дбає тільки про своє власне спасіння.

Зрештою, й ті нагорі повинні були подумати про це. Коли вже вони воскрешають людей, то нехай би подбали, щоб для кожного знайшлася якась одежина. Навіщо в такий день викликати в людей непристойні думки.

На вулицях ставало тісно. Матерям доводилось добре тримати своїх дітей. Чути було плач і зойки, час від часу в когось не витримували нерви і він тікав назад:

— Не хочу! Не хочу!

Бідолашні грішники.

Небо тепер було червоне, ніби охоплене загравою, і з нього, мов буря, гримів хор небесного воїнства.

Все це якось пригнічувало людей. Тіснява була така страшна, що ми тепер майже тупали на місці. Не легко буде дати лад цьому хаосові.

Знов озвалася сурма. Знов ми почули архангелів голос, глибокий, проникливий, ніби він звертався до кожного безпосередньо. Цього разу архангел почав відразу по-норвезькому:

«Увага, важливе оголошення! Увага, важливе оголошення!

Господь у своїй безмежній милості вирішив простити людям гріхи. Всі дотеперішні ухвали про вічне прокляття цим самим скасовано.

Всі можуть, не боячись кари, спокійно йти на призначені раніше місця збору, звідки їх без будь-яких розслідувань поведуть далі».

Біля мене стояв огрядний, уже літній, неохайно вбраний чоловік з червоним носом. Він застиг на місці, ніби прислухався до власних думок — чи, бува, йому не вчулося? Враз по його обличчі розлилася широка усмішка, і я з прикрим почуттям відвернувся від нього. Потім він узяв валізку, стрельнув очима на розкішну голу красуню і рушив наперед.

Навколо засяяли усмішки. Я звернув увагу на нашого двірника Педерсена, великого нечестивця. Запеклі грішники не приховували своєї радості.

Я йшов далі з важким серцем, хоч небесне воїнство не переставало радісно співати. Навколо мене ніби раптом усе посіріло. Не знаю навіть, як це пояснити,— здавалося, ніби мене хтось ошукав. Чи тяжко образив.

Поступово я все збагнув — усю безмежну несправедливість. Ось я жив праведно й чесно, і яка мені за це дяка? Чим більше я думав про те, що Фредрік Вальстад разом зі мною попреться в рай, тим мені було тяжче на серці. Хіба це не зрада?

І подумати тільки — все це напевне сталося просто через те, що в когось не вистачило організаторського хисту! Господи, адже ви мали досить часу підготуватися, щоб цей судовий процес відбувся як слід. Отак узяти й скасувати все, щоб менше було клопоту!

Дружина нерішуче простягла руку й погладила мене по плечі — що вона собі думає? Я відсмикнув плече й оглянувся навколо, як інші люди поставились до цієї звістки. Ми вже завернули на Сьюмгата. І я побачив, що ображених облич було багато!

Перед фагерборзькою аптекою безпорадно й розгублено спинився високий чоловік. Це був старший учитель Сулюм, один із тих, кого я дуже шаную. Бездоганно побожний, справедливий, благородний. Він раптом постарів на очах.

Сулюм ніби й не бачив нас. У безмежному розпачі цей чоловік, що зроду не сказав жодного лайливого слова, зняв угору свої великі кістляві руки, стиснув їх у кулаки й крикнув:

— А дзуськи! Не дочекаєтесь, щоб я на таких умовах погодився на судний день!

НІЧНИЙ КЕЛЬНЕР

Той, кому здається, ніби він так знає людей, що може спробувати допомогти їм у їхній самоті, нехай спершу вибереться в якесь самотнє місце. Там він ще раз зважить усі свої думки, відбере головні і буде думати й передумувати їх. А коли мине довгий час, хай повертається назад і годує крихтами горобців. Може, все це минеться для нього щасливо. Поволі, поступово він знов почне пильніше приглядатися до людей. Але ще довго не зважиться підійти до них ближче.

Є люди, які знають, що всяка спроба марна. Вони, мабуть, сміятимуться з тих, хто цього не знає. Коли їхній сміх приязний, ввічливий, ми можемо посміятися разом з жалюгідної мрії і на мить відчутти себе близькими, перше ніж кожен піде своєю дорогою і не матиме з чого сміятися.

Коли маршрутний пароплав через кілька годин відчалить від пристані, почнеться моя подорож у самотнє місце. Де воно, я ще не знаю, але десь є, і я пробуду там довго — не для того, щоб передумати багато думок, а щоб зважити тих кілька, що я маю, дорогих мені, і, врешті, збагнути, які вони нікчемні. Я не відчую гіркоти, навіть коли переконаюся, що життя коротше, ніж я розраховував, і я не встигну вернутися й годувати крихтами горобців.

Новий кельнер будитиме гостей, коли годинник покаже четверту годину ранку. Новий кельнер чекатиме на них у їдальні, коли вони сядуть пити каву, кожен перед своїм прибором. Ніч належить мені, і, як на те

пішлося, подорож уже почалася. Байдуже, що я аж за якихось три години піду з гістьми на пристань і сяду з ними на пароплав, замість того щоб клапатися їм біля дверей їдальні і бажати щасливої дороги.

Ніч належить мені, вперше за багато років. Через дві години, коли буде третя, подзвонить будильник, і новий кельнер, молодий і жвавий, отямиться зі сну. Тепер його черга у чверть на четверту з'являтися на кухні в чистій білій куртці й дивитись, чи кухарка запарила каву й чи нарізала хліб і сир. Тепер його черга допомагати їй готувати сніданки на невеличких тацях — в одному ріжку рівно накладати сир, у другому мармелад, а в третьому масло.

Тепер його черга будити гостей, коли настане четверта. Сьогодні їх тільки восьмеро, тому він побудить їх за хвилину. Він новий, і це його перша ніч, тож він, мабуть, стукатиме в двері занадто обережно й не чекатиме, поки сонні гості озвуться. Він жвавий і трохи нервовий, тому, певне, забагато думатиме про те, що треба піти вниз на кухню й перевірити, чи готові яйця. Йому сказали, що перші гості можуть з'явитися в їдальні чверть на п'яту, і він, мабуть, хвилюватиметься, чи до того часу яйця будуть готові.

Потім він уперше побачить, як заходять гості. Він новий і жвавий, тому навряд чи побачить їхні обличчя, зате поквепиться налити їм кави і сказати тим, хто приїхав сюди вперше, щоб вони самі собі брали таці зі столика. Він, мабуть, не забуде порахувати, чи всі прийшли. Але обличчя не побачить і ще довго не бачитиме.

Та колись він теж, мабуть, навчиться дивитися на них і жаліти їх. Аби він був розумніший за мене!

Перед ним ще багато років молодості, він відчайдушно боротиметься з утомою, і вона даватиметься йому взнаки. Та колись ніч, мабуть, стане для нього

приємною порою, як стала для мене, він швидко підводитиметься, почувши дзвінок будильника, буде спокійний і впевнений, коли заходять перші гості. Тоді він навчиться дивитися на них так, як дивився я.

І він думатиме те, що думав я кілька перших років: що ніч для цих людей надто коротка, що їм важко вставати після чотирьох годин сну. Місцевий пароплав, який привозить їх із суходолу, прибуває о двадцять третій годині, і вони не встигають лягти раніше, ніж опівночі. Тому в них і такий вигляд після сну.

В кожному разі він їх побачить: самітні, за окремими столиками, вони не помічатимуть інших, машинально братимуть хліб, каву, а очима блукатимуть у порожнечі.

«Сірі»,— подумає він про них.

Та за якусь тисячу ночей він навчиться помічати, що одні гості чорні, інші — темно-сірі, а ще інші — ясно-сірі.

Чорні — це ті, що не озиваються жодним словом, не дякують, коли їм наливаєш кави. Чорні — це ті, що ніколи не помічають, чи яйце зварене круто чи м'яко, чи воно тепле, чи холодне, чи не вичахла кава. Тому, що втома за коротку ніч розчавила в них життя. Вони не підіймають очей на сусідів, а дивляться або на стіл, або у вікно на море.

Темно-сірі гості можуть кивнути одне одному на привітання, перше ніж сховаються за своїм хлібом і кавою, можуть обуритись або невдоволено спитати, чому спізняється пароплав, і, почувши відповідь, не подякують, а тільки муркнуть щось незрозуміле.

І, нарешті, ясно-сірі гості — це ті, що, заходячи до їдальні, кивали мені, якусь мить вагалися, але врешті також сідали за окремий столик зі своєю тацею й чекали, поки я скажу:

— Пароплав відчалює за п'ятнадцять хвилин.

Виходячи, ясно-сірі теж кивали мені. Декотрі на-

віть дякували. Не забували, хоч їх і опановував нервовий поспіх.

Мабуть, мій наступник також навчиться розрізняти, котрі гості чорні, котрі темно-сірі, а котрі ясно-сірі, як навчився я. Але нехай би краще знайшов собі самотнє місце ще до того, як він вирішить, що трохи знає людей!

Довго йому здаватиметься, ніби подружжя почувують себе інакше після короткої ночі. Адже вони парами сідають за столик, розмовляють так, наче виспались і відпочили. Коли з ними є діти, вони розмовляють і з дітьми, часом усміхаються до них, а часом стиха, сердито роблять їм догану.

Може, йому здасться, що вони живі, і він спробує озватися до них, насамперед до дітей, коли буде досить певний цього,— і досить старий, щоб повірити, ніби він трохи знає людей.

Тоді він опишеться на роздоріжжі. І піде тим шляхом, що й я, або виявиться мудрішим за мене і помітить дещо саме біля тих столиків, де сидять подружжя, і біля тих, де є діти.

Вчасно помітить, що й вони бувають чорні, темно-сірі або ясно-сірі, що й вони самотні, хоч сидять разом біля столика, хоч мають коло себе дітей. Що їхні слова, миттєві, втомлені усмішки чи сердиті міни такі самі машинальні, як і рухи, коли вони підносять чашку і хліб до рота.

Скоро третя година. Скоро задзвонить будильник біля його ліжка, бо тепер його черга. А моя ніч належить мені.

Я не знаю, коли в мене вперше з'явилась така думка. Це було так давно, що мені здається, ніби я виношував її від першої ж ночі, проведеної тут, біля гирла фіорду. Ідея фікс, сказали б розумні мізантропи.

Чи, може, ще трохи гучніше: настирлива думка, що виросла на ґрунті моєї власної самоти.

Звичайно, вона не з'явилася першої ночі, навіть першого року. Мені треба було спочатку навчитися дивитись н а гостей, а не п о в з них, не на безкрас страхітливе море, що чекало їх і чекав всіх нас. Мій попередник розповів мені про «постійних», і я їх перших почав вивчати: кількох людей з глибини сухо-долу, які їздили на узбережжя в службових справах і з'являлися регулярно через довгі проміжки. Кельнер мусить запам'ятовувати обличчя, і я ніколи не помилявся, зразу вгадував, хто серед гостей був із постійних. Через поспіх і втому вони також не знаходили більше слів, тільки «Дякую» і «До побачення», а часом навіть забували кивнути головою. Та все ж я почав з них. Потім я навчився бачити чужих, одноразових гостей, яких я назвав «кочівниками», бачити так само виразно, хоч їхні обличчя зринали переді мною всього на кілька секунд.

Я помітив щось спільне в усіх гостей — і в постійних, і в кочівників. Помітив с а м о т у — чорну, темно-сіру або ясно-сіру. Море теж має такі відтінки, але ж воно завжди море. Чорне море забирає життя, і чорна самота часом також забирає життя, та чи є в цьому якась вагома різниця? Темно-сіра і ясно-сіра самота, мабуть, забирають тільки ч а с т и н у життя, але частина, що залишається, болять, ніби кукса після того, як відріжуть руку. Різниця незначна, і я ніколи не був такий певний цього, як тепер, цієї хвилини.

Коли вже я навчився вловлювати найменші відтінки почувань в очах людей, що швидко проходили повз мене, я часом помічав у них щось більше за самоту. Десять у глибині в них, мов далека тьмяна цяточка серед темної ночі, мріла т у г а.

Робота моя стала звичною: коли чверть на п'яту гості заходили до їдальні, всі таці із сніданками

стояли готові на великому столі посеред зали. Постійні впевнено підходили до нього, і кожен брав собі тацю, кочівники якусь мить вагалися, потім робили те саме — а далі всі розходилися по їдальні, до маленьких столиків, де мали змогу сидіти самі. Не встигав котрийсь намастити собі хліб, як я вже був біля нього з кавою і яйцем. Тепер уже ніщо не залишалося поза мою увагою. Я знов підходив до кожного, хто допивав каву, встигав відповідати на їхні короткі, сердиті запитання, нікому не доводилося порушувати тиші — стукати ложечкою об чашку або гукати мене.

Я встигав навіть помітити страх, що світився в їхніх очах: вони боялися глянути на гостей за найближчим столиком.

За вікном розлягалось море, темне або сіре в ранковому світлі. Туди можна було звернути погляд, там їхні очі не зустрічали нікого й нічого, там вони знаходили спокій.

До тієї миті, коли я казав:

— Пароплав відчалиє за п'ятнадцять хвилин.

Я навчився проказувати ці слова спокійно, тихо, а все ж здавалося, ніби гості тільки й чекали на них, щоб можна було квапливо підвестися, втекти від інших, від себе самих, до пароплава, до моря, до нічого.

Мабуть, це ясно-сірі гості були винні, що в мені за тисячі ночей проросли чудні думки. Принаймні це в них я ніби помітив іскорки світла, які свідчили, що за втомою і самотою все-таки ховалася туга.

Мабуть, я й сам надто довго дивився на море. Десь я чув, що, коли людина довго дивиться на якийсь один колір — наприклад, червоний, — то відразу після того сірий колір здається їй зеленим. Так було й зі мною, море викликало в мені різні видива.

За якийсь час я вже з радістю обмірковував те, що називав своїм дослідом. Стоячи біля буфету в їдальні і пильнуючи, котрий з гостей допиває каву, щоб налити йому вчасно другу чашку, я розважався тим, що уявляв собі, як вони зреагували б на мій дослід, коли б я його зараз провів, як зреагував би кожен окремий гість. Найдужче мене цікавили постійні, що знали заведений у їдальні порядок і раптом побачили б щось нове. Тоді я не мав сумніву, що теорія, на якій я будував свій дослід, виправдає себе на кочівниках; тому мене в першу чергу цікавили постійні.

Подумки я проводив дослід щоночі, бачив перед собою їдальню такою, якою вона буде тієї години. І дедалі більше впевнювався, що моя теорія дійсна і для постійних, навіть якщо звичка й зробила їх інертнішими.

Я надто довго дивився на море.

Уява моя розігралася, і в наступні ночі я почав шукати слабких місць у своїй теорії. Віддавна я машинально зробив висновок, що чорним гостям найважче буде зломити свій внутрішній опір проти нового, але чи це напевне так? Звичайно, вони ховалися за мурами, які здавались товщими й вищими, ніж мури інших, зате вони й дужче страждали від втоми за тими мурами і, як правду сказати, мабуть, розпачливо хотіли з кимось зблизитись. Ця розпачлива потреба стане ще відчутнішою, коли ззовні хтось виламає в мурі дірку. І навпаки, може вийти, що ясно-сірі, які і не так страждають, дужче злякаються, якщо хтось до них наблизиться. Віддадуть перевагу своїй самоті.

Може, цей дослід і далі тривав би тільки в моїх думках, коли б не нагодилась якась дитина. Тепер я цілком певний, що це той випадок, сам собою зовсім

незначний, спонукав мене провести свій дослід насправді, а не тільки в думках.

Якось до зали зайшло подружжя з дитиною, дівчиною років чотирьох чи п'яти. Я відразу помітив, що мати дівчинки належить до ясно-сірих, а батько посунувся далі — досяг уже темно-сірих. Я бачив, що він відповів дуже невдоволено, коли дружина звернулася до нього з кількома словами, він явно хотів, щоб ніхто його не чіпав. На дитину він не звертав уваги.

Дівчинка скоро посміливішала, зацікавлено оглянула мовчазних людей навколо, зсунулась із стільця й рушила до найближчого столика. Двічі мати встигала стримати її, тихо, сердито полаявши, але за третім разом дитина таки вирвалася і подибала по їдальні.

Не встигла вона ступити й кілька кроків, як мати догнала її і схопила за руку. Почувся ляск, а потім тихе, пристойне побрязкування чашок, ножиків і виделок порушив жалібний, здивований дитячий плач. Батько нічого не сказав, але розлючено глянув на матір і на дитину.

Я підійшов до їхнього столика й запропонував кави, хоч і знав, що чашки в них ще не порожні. Більше я не міг нічого зробити. І чоловік, і жінка мовчки похитали головами і неприємно подивилися на мене й на кавник.

Потім вони пішли.

Я вважав, що цього б не сталося, якби я подавав сніданок по-новому — так, як потрібно для мого досліду. Ця сцена справила на мене глибоке враження, бо я тут рідко бачив малих дітей, а ще тому, що дівчинка й те, що вона пережила, стерло межі, які я провів між гістьми,— раптом усі дорослі повелися як чорні.

Другої ночі я зважився провести дослід. Це було тиждень тому.

Я стояв на своєму звичайному місці між буфетом і дверима й вітав гостей, коли вони заходили до їдальні. Випадково вони з'явилися майже всі разом, попереду один із постійних гостей.

Усе було влаштоване так, як я уявляв собі кожного вечора: посеред їдальні накритий великий стіл, а з маленьких столиків уздовж стіни з вікнами на море я навіть позабирав сіль і перець, щоб нікого не вводити в оману. Малі столики стояли порожні, а виделки й ножі були розкладені одні повз одні на великому столі й запрошували гостей до спільного сніданку. Їх було дванадцятеро, надто мало, щоб накривати весь стіл. Та я, щиро сказати, й не хотів накривати всього столу, бо тоді відстань між окремими місцями була б досить велика і гості все-таки могли б уявити, що вони самі, могли б знову втупити очі в скатерть, у чашку з кавою і спорудити навколо себе звичний мур.

Дванадцять стільців були розставлені півколом, у формі підкови, так тісно, що мали б викликати в гостей почуття близькості і єдності, яке зламало б їхню ізолюваність.

Постійний, що йшов першим, спинився — мені здавалося, що надовго, хоч насправді тільки на секунду чи на дві. Він ковзнув по мені поглядом і забув привітатися.

Потім він підійшов до столу. Я був певен, що він трохи повагається, перше ніж вибере місце, а тоді сяде скраю, щоб мати сусіда тільки з одного боку. Він поволі відсуне стільця, та коли вже сяде, то почне снідати так зосереджено, щоб той, хто опиниться поруч нього, зрозумів, що він заповнений тільки собою і сніданком. Ну й нехай, для початку добре й це. Однаково він не зможе спорудити мурів між усіма гістьми. Близькість інших розіб'є ті мури, йому доведеться зустрітися з кимось очима, доведеться

сказати найнезначніші, але благословенні слова про погоду — перший тендітний місток від однієї людини до іншої!

Тим часом постійний дійшов уже до столу і справді спинився біля крайнього місця, найближчого до дверей. Коли він узявся рукою за спинку стільця, мене пойняло поблажливе, радісне почуття, як доброго шахіста, що наперед знає безпорадні ходи свого слабого супротивника. Обличчя постійного гостя було замкнуте, ще похмуріше, як завжди, коли він окидав поглядом їдальню. Кочівники, що йшли за ним, і досі ще не досягли столу.

Раптом постійний нахилився, рішуче взяв ніж і виделку в ліву руку, а рахунок разом з тацею в праву. Тоді обернувся, поминув найближчих сусідів і попростував до маленького порожнього столика біля вікна, де він звичайно сидів.

Я взяв кавник і спантеличено подався за ним. Він, мабуть, чув, що я йду, але не обернувся, поки я не озвався до нього.

Тієї миті, коли він схопив свої виделку, ніж і рахунок, я раптом зрозумів, що люди не тільки самі споруджують навколо себе мури, але й майже не здатні до самостійного вибору, коли опиняються перед чимось новим і невідомим. А вже як тільки вони відчують твердий ґрунт під ногами, то найперше відгороджуються від інших.

Кочівники хотіли наслідувати приклад постійного: вони, звичайно, виходили з думки, що той не може помилитися.

Я говорив тихо, а все ж мені здавалося, що мої слова заглушили кроки навколо мене.

— Чи не були б ви, добродію, такі ласкаві зайняти місце біля великого столу?..

Постійний обернувся, сердито глянув на мене і тільки й сказав:

— Навіщо?

— Накрито великий стіл.

Коли я ввічливим порухом показав йому на великий стіл, кроки навколо стихли і всі почали прислухатися до розмови. Постійний заявив:

— Я волю сидіти за тим столиком, де звик.

Він повернувся й пішов далі.

Якби я був сказав: «Дуже прошу вас сісти до великого столу, щоб мені було зручніше обслуговувати»,— дослід, може, скінчився б інакше. Кочівники, мабуть, сіли б коло великого столу, і тоді постійний теж повернувся б назад — звичайно, дуже неохоче, сердито, але відчуваючи, що він виставить себе на сміх, коли сяде сам-один окремо. Мені треба було апелювати до їхнього почуття практичності.

Але я розгубився, усвідомивши, що перевищив свої повноваження, і сказав:

— Напевне, всім буде приємніше сидіти разом за великим столом.

Постійний дійшов до свого столика, поскладав на нього те, що захопив із собою, потім обернувся до мене.

— Мені здається, що ви не так зрозуміли свої обов'язки,— сказав він, ледь підвищивши голос. Слова його прозвучали серед тиші чітко й холодно.— Тут накривали маленькі столики ще до того, як з'явилися ви. І я думаю, що гості краще знають, чого їм хочеться.... без вашої поради.

Він пройшов повз мене і забрав також чашку, що лишилася на великому столі. Коли я проводив його поглядом, то помітив, що кочівники й досі вагаються. Якесь подружжя зважилося перше, забрало ножі, виделки й таці і примостилося за окремим столиком під вікном. За ним рушили всі інші — дедалі швидше, відчувши, що вони тепер мають вільний вибір.

Я почав наливати каву й розносити яйця. І вперше вийшло так, що гості гукали мене або нетерпляче стукали ложечками об чашки — я був схвильований і не міг стежити одночасно за всіма. Тієї ночі ніхто мені не подякував, навіть не кивнув головою. А може, мені тільки так здалося?

Я знервовано бігав від буфету до столиків, тому не зразу помітив, що великий стіл не зовсім порожній. Там сиділо двоє гостей, і вони не гукали мене. Вони прийшли останні, мабуть, після моєї розмови з постійним гостем, і сіли там, де стояли таці. Місця їхні виявилися досить далеко одне від одного.

Наливаючи їм кави, я побачив, що це якісь молоді жінка й чоловік. Вони також не подякували мені, але саме тієї миті всміхнулися одне одному через стіл.

Я відразу здогадався, хто це. Вони були не одружені й мали окремі кімнати. Та коли я о четвертій годині постукав до кімнати чоловіка — раз і, трохи почекавши, вдруге,— звідти довго ніхто не озивався, а потім мені відповів сонний жіночий голос. Коли ж я постукав до тієї кімнати, де мала спати жінка, то взагалі ніхто не озвався. Я постукав до неї тільки раз, задля годиться.

В залі панувала тиша, поки я не сказав:

— Пароплав відчалює за чверть години.

Тоді загуркотіли стільці. Ніхто з гостей не кивнув мені, коли я біля дверей бажав їм щасливої дороги. А може, це мені так здалося.

Ось чути гудок пароплава знадвору, з темряви. Я не жалкую, що зважився покинути службу, хоч шеф просив мене лишитися і ніяк не міг зрозуміти, чому я так раптово їду. Я тільки сказав йому, що люди тяжко хворі і я мушу їм допомогти.

Мине багато часу — якщо він мені відпущений — і я, мабуть, вернуся назад, годуватиму горобців.

І якщо я коли зважуся глянути на людей пильнішим оком, то тільки завдяки тим двом молодим гостям, жінці й чоловікові, що вийшли з зали останні й зовсім не поспішали.

Вони також не кивнули мені на прощання, коли я побажав їм щасливої дороги, але всміхнулися одне одному і знов узялися за руки після довгої розлуки за столом.

Інґвалл Свінсос

ІСТОРІЯ З КАБАНОМ

Ларс, крім хатини, не мав ніяких достатків. Три чи чотири моли¹ стрімкого глинястого узбіччя, яким щовесни між камінням стікала каламутна сіра вода,— оце й усе було його поле. На маленькій рівній місцині вгорі стояла похилена від ненастанних вітрів хатина і ще малесенька стайня, збудована колись для корови. Але корова там ніколи не стояла. Корова коштувала великих грошей, а крім того, три моли неродючої землі її не прогодували б. Та й пасти її ніде було.

Але хоч який убогий був Ларс, а все ж таки мав один скарб: дружину, таку добру й лагідну, що вона вся аж світилася. А ще мав п'ятеро дітей — вони з'являлися на світ так швидко одне за одним, що люди не переставали дивуватися. Справді, різниця у віковій між ними не досягала навіть року. Сусіди були спантеличені цим порушенням природного порядку й ритму і часто казали:

— Як так і далі піде, то вони скоро наплодять повну хату дітей!

Ларс і Уліна мали ще одну, особливу рису — обоє були понад усяку міру щедрі. Вони від щирого серця роздавали навіть те, що їм самим було вкрай потрібне. Добрі люди кепкували з них позаочі.

— Бачили ви таких дурних! — казали вони, коли сутужної осені Ларс віддавав комусь сіно.— Наче їм

¹ Мол — міра площі в Норвегії, що дорівнює 1000 м².

у хаті зайві були б кілька крон! Ні, так вони ніколи не вилізуть із злиднів.

— Ті Ларс і Уліна надто добрі для цього світу,— зауважив один хитрун.— Їх треба переселити на іншу планету!

До їхньої хатини не раз закрадався голод, особливо в тяжкі воєнні роки. Харч міг роздобути хіба той, хто мав товстий гаманець, а Ларс не напхав би його грішми навіть тоді, якби був іншої вдачі.

І якраз думка про кращу їжу спонукала Ларса однієї воєнної весни взятися до діла: він заходився переробляти стайню, де мала стояти корова, на саж для кабана. Однаково будівля вже є, то чому б у ній не тримати щось живе? Про корову не було й мови, ми знаємо чому. А кури — то таке чортове насіння, що скрізь лізе і скрізь паскудить. Ларс про них і чути не хотів. Зате порося не виходитиме з сажа, поки його не заб'ють, і клопоту з ним ніякого не буде. Та й прогодувати його легше, влітку в хаті завжди знайдеться трохи помиїв, і так не зоглядишся, як за шість-сім місяців буде кабан.

Одного вечора, отримавши платню за роботу в лісі, Ларс пішов купувати порося. Заплатив він за нього шістдесят крон. Воно було невеличке, десь таке, як добрий кіт. Але яке гарне! Уліна теж була такої думки. Порося посадили в ящик і поставили серед хати. Там воно мало стояти цілих дві доби, поки звикне. Діти не могли натішитись такою дивовижею. Вони гладили порося, пробували взяти його на руки, і воно кувікало на всю хату.

— Ану геть, чортенята! — відганяв дітей Ларс.— Так можна й задушити порося. Не чіпайте його!

Літо минуло, як завжди минає літо. Коли настала осінь з похмурими днями й темними ночами, по поросяті стало видно, що принаймні влітку йому добре жилося. Воно поглядшало, набрало ваги. Це вже був

великий кабан, у ньому ніхто не впізнав би того схожого на kota поросяти, яким його принесли весною.

— Сто кілограмів за шість місяців,— діловито сказав Ларс.

Він вдячно згадав про лушпиння з картоплі та скоринки з хліба, які носив кабанові від сусідів. Носив? Ну як сказати. І так, і ні. Спочатку носив. А потім уже сусідки й самі не лінувались приносити лушпиння й недоїдки. Зайде котрась і швидше до хліва. Почуває кабанця і не може нахвалитися ним: як він гарно росте, який ситенький. Ларс пишався своїм кабаном. Борошна не було звідки багато взяти, а все ж кабан мав такий вигляд, наче його годували в мирний час.

Сусідки заводили мову про м'ясо, коли приносили їжу кабанові. Просто біда, що ніде не можна купити шматок м'яса. А без нього, звичайно, в хаті всі голодні. Вони кивали головою і самі себе лаяли, що не здогадалися й собі купити порося. Щось би знайшлося йому дати, казали вони і кидали швидкий погляд на Ларса та Уліну. Бо лишаються всякі недоїдки, додавали вони і знов поглядали на них.

Уліна відчувала, що означають ті погляди. І Ларс теж відчував. Вони презирились, і Уліна казала:

— Ми ось спробували вгодувати кабана, та й бачите, щось виходить. Дамо й вам шматок м'яса, коли заб'ємо його.

Ларс підтакував дружині: звичайно, і їм перепаде шматок, адже вони приносили їсти кабанові.

Жінки все-таки ніяковіли, відмагалися, всі казали майже те саме: мовляв, хіба про це мова! Вони ж не тому приносять кабанові їжу... просто йдуть повз хату, то чому й не взяти лушпиння, якщо воно є.

Настав час забивати кабана — одного холодного дня в листопаді, коли вже не було мух. Різник об'язав кабанові мотузкою рило. Розлігся страшний, протяглий крик і луною покотився далеко навкруги. Прире-

чена на смерть жертва, яку тягли на мотузці, перева-
лилася через поріг і знов протягло закричала перед
ешафотом, що чекав її надворі.

В чистому повітрі пролунав різкий постріл, і шести-
місячний кабан звалився додолу з чорним обсмаленим
кільцем навколо маленької дірочки в голові. Принесли
гарячої води, і скоро вже він, чистий, вимитий, лежав
на лавці.

Коли забивають кабана, то біля нього багато мо-
роки. Ларс того дня не пішов на роботу в ліс. Уліна
давно вже приготувалася до цієї події: роздобула
дрібчастої солі й позичила бодню на сало.

Різник почав розбирати кабана.

— Гарний кабанець,— сказав він.— Десять кілограмів
сто буде, а може, й трохи більше.

— Так,— мовив Ларс.— Тепер ми довго матимемо
що їсти.

Протягом дня в сінях, де вони розбирали кабана,
побувало багато людей. Заглядали сусідки — не всі
разом, а по одній. Вони стояли, ховаючи від холоду
руки під фартух, і дивилися на їхню роботу.

— Добрий кабан,— хвалили вони й пильно оглядали
м'ясо, стежили за руками різника, що вправно оруду-
вав ножем.

Він відділив лопатки, окости, порібрину, підчере-
вину.

— Як ти хочеш, Ларсе,— спитав різник,— зняти сало
з підчеревини, чи хай буде разом?

— Роби так, як завжди робиш,— відповів Ларс, а
сам подумав, що ані м'яса, ані сала не стане менше
від того, як воно буде порізане.

Ларс був веселий, як ніколи. Буде й у них свято!
Він швидко, хитро підморгував сусідкам і шепотів:

— Приходьте ввечері!

В голосі його бриніла щедрість, і сусідки вдоволено
відходили, переконані, що вони чекали не дарма.

Настав вечір, почало смеркати, і Уліні вже не видно було оббирати надворі сало з кишок. Вона взяла ночви до сіней, де горіло світло й було складене м'ясо.

Різник щойно пішов. Наостанці він ще раз глянув на шинку так ласо, що Ларсові стало незручно.

— Може, й ти хочеш покуштувати м'яса? — спитав він.

Різник залюбки покуштував би, але ж йому вже заплатили.

— Та нічого,— мовив Ларс і відрізав чималий шмат порібрини.— Ти цілий день стояв на холоді, намерзся, то заробив і додачі.

Ну, якщо Ларс такий добрий, то хай шматочок відріже. Різник аж трохи зніяковів, взявши в руки добрий шмат м'яса.

Коли вже зовсім стемніло, почали з'являтися сусідки — одна за одною, ніби знали, котрій черга йти. Тільки дві прибігли разом — Еліна і Берта. Берта знайшла, як вийти з незручного становища: покликала Уліну на кілька слів у сіни, мала до неї справу. Вона була незвичайно врочиста, а йшлося тільки про гурток, до якого вони з Уліною хотіли разом записатися. Але того вечора Берта не пішла записуватись у гурток, а від Уліни рушила просто додому, несучи під пахвою пакунок.

Еліна також довго не сиділа. І також отримала від Уліни пакунок у сінях, перше ніж попрощатися. На ці два пакунки пішло чимало порібрини.

— Своє м'ясо ми лишимо тут до завтра, нехай захолоне,— сказав Ларс і сів пити каву.

Тієї хвилини з'явилася Аслеуг — вона найчастіше приносила кабанові їжі і до того ж найкращої. Ларс узяв ножа й хотів їй теж відрізати порібрини. Але побачив, що шматок уже невеликий, і подумав, що не

годиться давати Аслеуг менше, ніж іншим. Він відклав ножа й загорпув їй усе те, що лишилося від першої половини.

— Та ні, Ларсе, це забагато,— мовила Аслеуг, зважуючи пакунок у руці.

Вона відразу ж пішла — сказала, що не хоче досидіти, поки зовсім стемніє, забувши про те, що вже кілька годин було темно, хоч в око стрель.

А потім прийшла Гурі, і Марі, і Гру, і ще Метта. Їм мала дістатися друга половина порібрини. А вона ж тушкована така смачна. Ларс тихо порадився в кухні з дружиною і вирішив, що одріже кожній по шматку підчеревини. Хотів хоч трохи порібрини залишити собі.

Ларс різав у сінях м'ясо, а сусідки пильно стежили за ним очима. І ще чотири пакунки один за одним помандрували в темряву.

— Але ж це забагато! — щоразу чути було коло порога.

І постаті за дверима зникали, тільки пакунки біліли в пітьмі.

Ларс з Уліною стояли в сінях і задумливо дивились одне на одного. Від кабана мало що залишилося. Ларс порухував на пальцях:

— Начебто ми всім дали — Марі, Еліні, Берті, Гру, Метті, Гурі й Аслеуг. Та ще й різникові.— Він спробував усміхнутися до дружини.— Ну, а те, що лишилося, вже наше!

Але його усмішка була якась силувана, непевна, ніби він щось зробив не гаразд. Але ж Уліна також була з ним, заспокоїв він себе і глянув на лопатки й окости, шмат порібрини й залишок підчеревини.

І раптом Уліна похопилась.

— А Сіверт і Єнсіна? Їм же теж треба щось дати. Вони самі не прийдуть по м'ясо,— мовила вона, згадавши про свого брата й Ларсову сестру.

— Правда,— погодився Ларс.— Треба подумати, що їм дати.— Він розпачливо подивився на дружину.— Пошлемо завтра до них хлопців і дамо їм по лопатці. Нічого, й нам ще два окости залишаться.

Ларс і Уліна зайшли до кімнати. Був уже пізній вечір. Ларс глянув на годинника й позіхнув.

— Пора лягати, стара,— мовив він, згадавши, що завтра йому йти на роботу.

Так скінчився день, коли вони забивали кабана.

ДУДНИК ЛІСОВИЙ

Ви напевне бачили дудник лісовий, але, мабуть, не знаєте, що я маю на увазі. Не скрізь уживають цю назву для рослини, що по-науковому зветься *angelica silvestris*. Вона має схоже на бамбук стебло з жовтим кошиком угорі. Росте переважно на мокрих місцях, біля струмків і канав. Її ніхто не збирає, принаймні я не чув, щоб вона була на щось придатна,— на їжу худобі, на ліки абощо.

Сьогодні мені трапився чудовий кущ лісового дудника, з високим порожнистим стовбуром, з якого добре робити пукавку. І я, літній уже чоловік, мимоволі сягнув рукою до кишені по ножа, щоб зрізати його. Але не зрізав, тільки задивився на нього, міркуючи, що він викликає в моїй пам'яті. І раптом на мене налинули спогади про далеке дитинство, про мого найближчого приятеля Фредріка. Найкращого серед нас стрільця з пукавки, найкращого футболіста. Багато в чому він переважав нас усіх. Якось старші хлопці — трое чи навіть четверо,— вирішили налупцювати його за те, що він обігрував їх на футбольному полі: нерівному шматку луки, який ми наймали в одного господаря. Але, як завжди бувало, Фредрік

і тут вийшов переможцем, і хлопцям довелося дати йому спокій.

А проте Фредрік не був ватажком. І тепер, дивлячись на цей буйний кущ лісового дудника, я, здається, зрозумів, чому так вийшло. Мабуть, для того щоб бути ватажком, потрібна впевненість у собі, а Фредрік одного дня, за якихось кілька хвилин, втратив її назавжди. Він розповів мені про той випадок,— нас тоді єднала така щира дружба, яка буває тільки в хлопців. Рідко траплялося, щоб ми не бачились цілий день.

Та подія сталася однієї неділі влітку. Але спершу дозвольте мені розповісти дещо про Фредріків дім та про його батьків. Він був одинак і з'явився на світ, коли батьки були вже немолоді. Здавалося б, це мало дуже втішити батьків. І вони справді раділи. Але їхня радість прибрала дивного напрямку. Вони обоє почали вчашати на зібрання релігійної секти. Адже вони так хотіли, щоб бог дав їм дитину, хлопця. І тепер, коли в них таки народилася дитина, та ще й син, їхня вдячність не мала меж. Вони без кінця виявляли ту вдячність — молитвою, побожним співом і своєю поведінкою на зібраннях секти, що відбувалися в різних місцях. Я дивлюся, як дудник хилиться від легенького вітру, що грається тонким срібним березовим віттям унизу біля купальні, і немов бачу їх перед собою. Їм часом доводилось їздити на ті зібрання досить далеко, щоб показати свою вдячність. Вони брали на себе надто великі обов'язки, бо вважали, що сподобились у бога особливої ласки, яка була в усіх перед очима. І відповідно до цього виховували сина. Він мав бути не такий, як інші хлопці! Мав остерігатися гріхів та всякої розпусти. Алілуя! Старого, тобто Фредрікового батька, вважали в селі жорстокою, лихою людиною. Він був неспривітний, замкнутий. Пам'ятаю, як однієї сутужної весни він прийшов купити до нас картоплі. Мій батько щиросердо віддав усе, що в нас

лишилося, і не захотів брати грошей. Фредріків батько глянув на нього, взяв мішок і піпов, навіть не подякувавши.

Так, тоді була неділя. Фредрік пішов погуляти й вернувся додому саме в той час, коли батьки відпочивали після обіду. Дома в них панували такі суворі звичаї, що хлопець відчинив двері дуже обережно і зайшов до хати, паче злодій у чужу комору. Батьки завжди відпочивали на горищі, але тієї неділі лягли в світлиці. Фредрік не знав того і, щоб не грукати на кухні, над якою була кімната на горищі, відчинив двері до світлиці й зайшов туди. Але батьки якраз не спали! Фредрік вибіг надвір, мов ошпарений, з розпачу помчав у ліс і сидів там майже до самого вечора. Та колись треба було вертатися додому, і Фредрік, так само обережно, як опівдні, коли думав, що батьки сплять, зайшов до кухні, ніби не мав права туди заходити. Батько сидів на стільці, мати ходила з кутка в куток і плакала. Не встиг Фредрік зачинити двері, як батько підвівся, схопив його за плече й потяг у дровітню.

— Я тебе навчу, як підглядати за своїми батьками! — закричав він і стяг з сина штани. Тоді знайшов палицю й заходився лупцювати його.

Лють ніби відібрала в нього розум, він бив хлопця, поки той не звалився додолу. А потім ще довго лаявся і проклинав свого нащадка, за якого так ревно дякував богам.

Фредрік розповів мені про все це, коли ми збирали чорниці.

— Тато каже, що я попаду в пекло,— скаржився він.— Але ж хіба то я грішив у кімнаті? То він з мамою, і я побачив їх ненароком. Чого ж тоді я маю попасти в пекло? Ти можеш мені пояснити, Ейнаре?

Ні, я не міг йому нічого пояснити, але ми того дня

довго говорили про гріх і про пекло, хоч сонце так гарно мерехтіло на листі дерев і на кущах вересу. І не дійшли до чогось певного, за що можна було б триматися. Бо до нас додому також вчашали проповідники з чорною текою під пахвою і чорною книжкою, на якій був вибитий жовтий хрест. Вони завжди говорили про гріх і погубу, а ми, діти, аж мліли зі страху.

Так, ми часто робили з дудника пукавки, як наставало літо. Зрізували ножиками найдовші стеблини з таким отвором, щоб у нього щільно зайшла ягода горобини і потім можна було нагнітити повітря. Кулі з горобини летіли дуже далеко, і ми мали неабияку розвагу: залягали в траві далеченько від дороги і стріляли в шахтарів, що поверталися з роботи. Інколи нас викривали, але здебільшого нам щастило. Не один шахтар зіскакував з велосипеда й хапався за щоку. Може, його вкусила оса? Шахтарі сердито лаялися, розтирала вдарене місце, сідали на велосипеди і їхали далі. А ми пригинали голови в мох і весело сміялися.

Фредрік рідко коли не влучав, він був чудовий стрілець.

Вітер дужчає, і дудник хилиться від його подуву, ніби хоче мені щось розповісти. Але я й так усе згадав. Та й що може знати молодий дудник про літо, яке було майже сорок років тому? А я був свідком того, що тоді сталося.

Літо було дощове, і дудник лісовий гнався вгору наввипередки з лозами біля купальні. В ньому, так само як і в лозах, добре було перевдягатися перед купанням і після нього. Того дня я сидів у заростях дудника й підглядав за Фредріком. За ним і за Тюрід, у яку він був закоханий. Усі ми поводитись досить наївно. Ми того дня купалися двічі або й тричі: полегимо трохи на траві і зпов ліземо в річку. Вода

була тепла, майже така сама, як і повітря. Потім наші товариші пішли додому обідати — в родинях шахтарів обідали о третій годині. А в мене вдома і в сусідського Оле, як і в усіх селян, обідали о дванадцятій. Фредрікові й Тюрід також треба було йти додому, але вони не захотіли. Ми з Оле вдали, начебто йдемо разом з усіма, а самі сховалися в кущах, щоб подивитися на закоханих. Нам було страшенно цікаво — в чому ж полягає те кохання?

Нічого особливого ми не побачили. Фредрік і Тюрід трохи полежали на березі в купальниках, як і ми, тоді обнялися і, весело розмовляючи, подалися в кущі. Там вони почали тулитися одне до одного щоками — це мало означати поцілунки. Сонце щедро осявало все своїм промінням, внизу під навислим берегом хлюпотів струмок. На поверхні з'явився водяний щур і поплив проти течії. Ми б залюбки були його вбили, але не могли навіть поворухнутися через Фредріка й Тюрід.

Раптом на дорозі з'явився якийсь чоловік. Низький, але широкоплечий. Ми його зразу впізнали. То був Фредріків батько. Хлопцеві суворо наказано з'являтися вчасно, а він не прийшов. Старий так рвучко звернув з дороги на греблю, ніби його хто смикнув за мотузку. Лють аж бризкала з нього. Здавалося, ніби він тягнув когось за собою — чи то господа бога, чи диявола. І ось він уже стояв над закоханими, які сиділи в кущах. Я й досі бачу перед собою ту картину так виразно, як оцеї куц дудника. Старий схопив сина, шарпонував до себе і люто, огидно вилаявся. Так, він сипав найтяжчими прокльонами, ми з Оле можемо засвідчити це хоч зараз, якщо хтось не вірить. І це той, хто ходив на зібрання секти і так ревно молився! Старий просто осатанів — він кричав, проклинав сина і турляв його кулаком до дороги. Дівчина, голосячи, помчала додому.

У селі багато говорили про ту історію з Фредріком та його батьком. Одні казали, що молодь надто розпустилася, ховається десь по кущах і робить казнощю. Інші не бачили в цьому нічого страшного. Але всі сходились на тому, що Фредріків батько виявився ще більшим нелюдом, ніж його досі вважали. Фредрік після того випадку зліг, і багато хто пропонував заявити на старого ленсманові. Та врешті Фредрік видужав, і все якось минулося. Фредрік був блідий, кволий і одного разу, коли ми ганяли м'яча, зомлів без якоїсь особливої причини. Це викликало нову хвилю ненависті до його батька, і першого ж суботнього вечора після цього випадку двоє сільських заводіак пішли до них додому, щоб поговорити зі старим. Вони довго гупали в двері, але ніхто їм не відчинив. Ми, хлопці, стояли на вулиці й від щирого серця бажали, щоб вони вбили старого.

Фредріка після того наче хто підмінив. Коли він знов почав виходити до товаришів, то був якийсь похмурий, несміливий. Не зважувавсь нікому глянути у вічі й відвертався, коли хтось дивився на нього. І тільки як по-справжньому захоплювався грою, то знов робився такий, як раніше. Я помітив ще одне: він зразу ж переставав гратися, коли до нас приєднувалась якась дівчина. Він тоді кидав усе і йшов додому.

Якось ми пішли з ним до лісу. День був такий, як сьогодні. А що означає час? Його просто вигадали люди. Може, все, що відбувається, нікуди не зникає, може, воно видиме, тільки наші очі не помічають його? Фредрік, як завжди, почав виливати мені свою душу. Ми були ближчі, ніж брати. Брат від брата майже завжди криється з своїми потаємними дум-

ками, а ми відверто розповідали один одному геть усе, хоч який він став тепер несміливий.

— Тато й мама кажуть, що я неодмінно попаду в пекло, коли робитиму це,— почав Фредрік. Він жував стеблину і дивився кудись у порожнечу перед собою.— І хоч я запевняю їх, що не робив цього там, біля греблі, вони однаково так ставляться до мене, ніби я хтозна-як завинив. Тато каже, що думати й робити — це те саме і що тільки його поява не дала мені здійснити свій задум. А мама каже, що це такий великий гріх, якому нема відпущення! Що бог відвернеться від мене, байдуже, чи я зроблю той гріх, чи тільки подумаю його зробити! А ще вони кажуть, що в розпусних хлопців, коли вони одружаться, діти будуть каліками.— Фредрік замовк, тільки й далі завзято жував стеблину й дивився невидючими очима кудись повз мене.— Я пообіцяв їм триматися осторонь від дівчат,— знов спроквола озвався він.— І попросив, щоб вони мені вибачили. Але все дарма... Навіть бога я дарма просив! Мені здавалося, ніби я звертаюся до порожнечі.— Фредрік глянув на мене якимось незнайомим мені, напруженим поглядом.— А ми ж з Тюрід нічого поганого не зробили.

Він упав на землю й гірко заплакав. Я хвилину постояв над ним, тоді ліг поряд і теж почав плакати. Бо в себе вдома я також чув, що для людини немає гіршого лиха, як потрапити до пекла. Там тільки плач і мука на віки вічні.

Але я думав: чим же все-таки Фредрік завинив?

Він немов прочитав мої думки і сказав крізь сльози:

— Я знаю, що я не зробив нічого поганого! А однаково почуваю себе так, наче вчинив гріх! Ти можеш це зрозуміти, Ейнаре?

Він підвівся й сів, втупивши очі поперед себе. І більше нічого не сказав.

Минали роки, Фредрік став високим, дужим і вродливим юнаком. Дівчата завжди згадували про нього, коли, за своїм звичаєм, заводили мову про хлопців. Але Фредрік ніколи не бував серед молоді, ходив здебільшого сам, і коли біля нього збиралося більше, як два-три хлопці, відразу залишав їх, наче мав якусь нагальну справу. Ми довідалися, що батьки почали брати його з собою на молитовні зібрання. Я сам кілька разів бачив, як вони разом їхали туди, Фредрік — на новому блискучому велосипеді, якого йому подарували на день конфірмації, а батьки — на своїх деренчливих, старих велосипедах. Усього лише кілька разів — Фредріка, звичайно, ті моління не зацікавили. Він признався мені, чим усе скінчилося: батько хотів втовкмачити синові в голову мудрість, яку проповідували на тих зібраннях, а той відмовився туди ходити. Тепер Фредрік шкодував, що не послухав батька, той напевне вважав його відмову ще одною запорукою майбутньої пекельної карі. А все-таки Фредрік після цього трохи пожвавішав. Та ось захворіла його мати, і він знов перестав показуватись на вулиці.

Через те ми дуже здивувалися, коли пішла чутка, що Фредрік знайшов собі, як у нас кажуть, «любку». Його кохана не належала до нашого гурту, вона була з іншого села, і ми знали її тільки з вигляду. Хоч ні, знали й ще дещо: її вважали трохи легковажною і безсоромною. Таку славу вона мала серед хлопців. Зрештою, така вона й була: зухвала, весела, глузлива. Але дуже гарна. Ми всі дивувалися: як вона ладнала з Фредріком? Вони ходили десь своїми стежками, та все-таки чутки про них кружляли по людях.

На біду, вона мала ще одну ваду: не вміла тримати язика за зубами. Крім того, в неї вже був досвід, вона гуляла з хлопцями ще до Фредріка. Вийшло на

люди те, про що їй краще було мовчати: Фредрік, мовляв, не чоловік. Запалиться, а далі не йде. Він тільки здається дорослим, а насправді ще дитина.

Фредрік прийшов до мене — я знав, що він прийде. І почав виливати свої жалі.

— Вона хоче мене,— сказав він,— і я хочу її. Але мені здається, ніби за мною хтось стежить! — Він пильно дивився на мене й казав далі: — Я немов чую материні слова, вона ніби стоїть поряд і каже: «Як хочеш, то йди на вулицю, Фредріку, але не забувай, я бачу все, що ти робиш, бо я просила господа не спускати тебе з ока, хоч би де ти був!» — Він пронизував мене своїм дивним поглядом.— А тато завжди каже, як я йду кудись: «Пам'ятай, що господь дивиться на тебе, Фредріку!» Ти такого не відчуваєш, коли буваєш з дівчиною, Ейнаре? — Він не зводив з мене очей.

— Ні, Фредріку, не відчуваю,— відповів я.

Фредрік пішов від мене; більше ми про це не говорили. Його палаючий погляд ще довго після того обпікав мені серце.

Хтось пробалакався — адже багато людей вважають, що зроблять послугу приниженому, коли розкажуть, як його принизили. Одне слово, Фредрік довідався, що про нього сказала дівчина. Цього разу він уже не прийшов до мене — я дізнався про все від когось іншого. Ми, хлопці, ухвалили, що ніхто з нас не запрошуватиме її до танцю і що ми налупцюємо того, хто порушить цю ухвалу. Всі дотримувалися слова, я ніби й досі бачу нещасну дівчину, яка суботніми вечорами підпирала стіни в тій хаті, де збиралася молодь. А раніше вона не простоювала жодного танцю. Вона була найвродливіша серед дівчат. Така гарна, що хлопці навіть билися за неї.

Але той, задля кого ми все це зробили, тримався осторонь від нас. Ми почали розшукувати про нього: батьки сказали, що він хворий. Ми не бачили його тижнями, а потім настав день, коли й вони його не побачили, ті, хто так оберігав Фредріка. Він десь пішов зранку й не вернувся до вечора. Мабуть, у їхню непохитну віру мимоволі закралася тривога, хоч які вони були прості й наївні люди. В кожному разі, смерком вони почали ходити від двору до двору, від хати до хати й питати про сина, свого одинака. Чи ніхто не бачив Фредріка? Ні, не бачив ніхто. Налякані, вони вже не ходили, а бігали по селу з тим самим запитанням — адже син був їхнім єдиним скарбом. Люди заспокоювали їх: мовляв, Фредрік уже дорослий і ніде не дінеться. Проте старий і його дружина все бігали й питали:

— Чи ви не бачили Фредріка, нашого сина?

Так вони нічого й не довідались і пізно ввечері зібрали людей на пошуки. Ми, Фредрікові товариші, також приєднались до них — це був наш обов'язок. Але ми не знайшли Фредріка, хоч прошукали цілу ніч. Під ранок загадку відгадали троє шахтарів, що саме поверталися зі зміни.

Вони просто натрапили дорогою на Фредріка. Хлопець повісився в горах, у старій клуні.

Так батьки знайшли свого сина. Того, якого вони випросили в бога, що почув їхню молитву.

Більше про це можна було б і не говорити — кінець історії вже відомий. А все ж мені здається, що треба додати кілька слів про те, які наслідки мав Фредріків гріх. Своєю смертю він вивів батька на ширшу дорогу. Той суворий праведник кинув ходити на зібрання секти, майже перестав дотримуватись посту, почав встривати у бійки і не раз діставав доброї прочуханки. Люди й раніше його не любили, а після синов'ї смерті

й поготів. До нього не було милосердя ні на землі, ні на небі. Дружина його, як і раніше, шукала розради на молитовних зібраннях. І за це їй добре перепадало від чоловіка, коли він був п'яний.

Дудник лісовий, рослина з чудовою назвою *angelica silvestris*, хилиться ще нижче, бо вітер усе дужчає, а я стою і думаю про минуле. Гарна рослина, з неї виходять добрі пукавки. Такі, як робили ми з Фредріком. Такі, якими ми стріляли в шахтарів, навіть у тих, що знайшли Фредріка в клуні. Купальня внизу піді мною знов заростає, стає звичайним струмком при долині. І в ньому пливе проти течії водяний щур. Нехай собі пливе.

ПАСТОРСЬКА ДОРОГА

Я дуже любив сидіти в хаті. Мене просто обсіпало морозом від думки, що доведеться вийти надвір. Зате мій брат з ранку до пізнього вечора гасав надворі, його було важко затигти в хату. А я б хоч і цілий день сидів собі й малював. З папером було сутужно. У мене був тільки сірий обгортковий папір з крамнички. Та й він бував або пожмаканий, або подертий, але я розгладжував його і різав на картки. Добре було малювати на торбинах з-під борошна: вони були подвійні й великі. Кожного тижня ми купували шість кілограмів житнього борошна, коли мати мала пекти хліб. А ще кращі були торбинки з-під кави — з такого гладенького паперу. Зверху на ньому не можна було малювати, але зсередини він був білий і такий гарний, що кращого я ніколи й не бачив. З олівцем також було не просто, я діставав його тільки на короткий час, позичав у сестри, яка ходила до вищої народної школи. Але спершу я мусив їй заспівати за олівець. Найчастіше я співав: «Я бідний хлопець з Єльмстада, а тато орендар...» Єльмстад — це маєток, у якому ми орендували шмат землі з хатою і в якому мій тато працював. Я співав на весь голос. Але їй було цього мало.

— Голосніше! — казала вона, піднімаючи олівець вгору.

Я аж синів, так натужувався.

Та врешті вона давала мені олівець, я сідав на ослінчик, підгинав під себе ноги й починав малювати. Коли не було паперу, я малював на шматках кори

або на полінах дров. А раз навіть спробував на підлозі, але тільки раз. Та одного дня я не зміг ворухнути ногами, коли хотів злізти з ослінчика, і мати злякалася. Після того я кілька днів пролежав у постелі, але лікаря ми не покликали. Ніхто ж не знав, чи треба його кликати,— адже я знов володав ногами.

«Згадаєш молодість свою, і щоки маком зацвітуть...» — співається в одній давній пісні. А ще кажуть: мандрувати стежками молодості. В мене була тільки одна стежка — Пасторська дорога. То була наша дорога, її зробили колись давно для пастора, який правив у двох церквах, і ті, хто її прокладав, вважали, що пастор повинен ходити тільки рівною дорогою. Тому Пасторська дорога така рівна і стрімка. Станеш, було, вгорі на Месрбаку і аж голову пригинаш, щоб не зачепити за Великий Віз на небі. А в темному смерековому лісі коло хижі для пастухів здається, ніби сам злий дух чигає на тебе в хащах і бряжчить залізними кайданами. Та потім з'явилися інші дороги, громадські, що звивалися і обминали вершини, на них ніхто не думав ні про Великий Віз, ні про лісовика.

Але Пасторська дорога теж лишилася, і так повелося, що нею їздили всі ті, кому не треба було вертатися назад, хто мав тільки перебратися через гору. І, звичайно, їхній настрій підносився й опадав так само, як і дорога. Це були цигани, мандрівні крамарі, волоцюги і взагалі всілякі нероби. Вони відпочивали біля дороги, ночували під густим гіллям смerek і кожнісінького дня несли з собою Пасторською дорогою якусь пригоду чи пісню. Яка то була романтика! Ці люди полюбляли їздити Пасторською дорогою тому, що біля неї лежали тільки орендарські садиби; великі подвір'я з будинками на три входи, візочками на сталевих линвах, якими вивозили з стаєнь гній, були

далеко від дороги. В нас ці люди почували себе певніше, найбільше через це вони й їздили нашою дорогою. Тільки дві значніші особи не минали Пасторської дороги. Одною з них був пастор Свенсен з Велдре, якого ми дуже поважали. Почувши, що його візок торохтить згори по Кусвебаккену, ми поспішали надвір. А коли були надворі — ховалися до хати, поки він проїде. Ми навіть не виглядали у вікно, а просто стояли, не озиваючись жодним словом, поки пастор не віддалявся, поки не затихало торохтіння його візка. Не знаю, навіщо ми так робили, мабуть, таким способом виявляли свою пошану пасторові, що не гордував їздити нашою дорогою. А другий був лікар Бемер, що їздив білим конем. Його кабінет був у Геупдалі, але у вільний час він з власного бажання навідувався до тих, хто мешкав при Пасторській дорозі. Просто заходив до першого-ліпшого орендаря, сідав і розпитував, як йому живеться. Коли в хаті виявлялися хворі, він оглядав їх, а коли хворих не було, то просто сидів і розмовляв. Ми, діти, тим часом упадали коло його коня: давали йому віхті сіна і грудочки цукру. Лікар був для нас другим господом богом — ми почували себе спокійніше, коли він приходив.

— Треба поговорити з доктором Бемером, — казали люди, і не тільки тоді, коли потрібна була лікарська порада.

В саквояжі в нього були більші й менші щипці. Якщо не було потреби оглядати дорослих, доводилось роззявляти роти дітям. Тоді лікар брався за щипці. Він витягав зуба без уколів проти болю і втішав нас тим, що без них рана швидше загоїться, та й не болітиме так, як боліла б, коли б минула дія ліків. І ще була одна полегкість: доктор Бремен дозволяв нам кричати.

— Кричіть! — казав він.

І ми кричали щосили, поки він тягнув зуба.

Раз на рік ми й самі їздили Пасторською дорогою — вибиралися в Лієрбакк, де жила сестра нашої матері. Котроїсь неділі батько позичав у дворі коня й починалася наша велика подорож. Ми були такі вимиті й чисті, якими тільки матері щастило нас зробити. Сама вона вбиралася в чорну сукню і в білий очіпок, а батько вдягав чорні штани, камізьелку й капелюха.

Спершу ми проїздили повз садибу Кусвеа. Малі дівчатка висіли на тину й махали нам руками. Потім повз Любекк. Хата в тій садибі давно вже завалилася, але батько казав, що колись там жив музикант, якого звали Любеккським. Він, бувало, грав у Єльмстаді ще тоді, коли там був танцювальний майданчик. І в нього була дочка Ліса, дуже вродлива дівчина. Вона завжди ходила з батьком, носила йому скрипку. Коли батько грав, вона сідала поряд з ним і дивилася на свої згорнені на колінах руки. Любеккський сам склав одну польку і грав її так, що аж гуло. А коли випивав зайву чарку, то любив і поспівати.

— Ану, давай утнемо, Лісо,— казав він.

І Ліса підіймала руки з колін, затуляла ними обличчя й підспівувала:

— Таля-таля-таляля...

Далі ми проїздили Рюслейн. Там ми щороку бачили Матіаса Рюслейна. Від нього важко було почути якусь зрозумілу відповідь, та коли хто йшов дорогою, Матіас подавав руку. Люди тиснули йому руку, кланялись і йшли собі далі. Ніхто не боявся Матіаса, здавалося, що він так і повинен стояти при дорозі й подавати руку. Якось він був заслаб, і його родичі думали, що то цукриця. Вони вирішили, що Матіас помре. Коли їм уже здавалося, що кінець близько, його стара баба захотіла, щоб він помолився з нею.

- Хай буде царство твоє...— проказувала вопа.
- Хай буде царство моє...— казав за нею Матіас.
- Ти ж не так молишся! — мовила баба.
- Чому не так? Ви ж кажете «твоє»?

Стара Рюслейн багато років була спаралізована. Але знайшла собі роботу. Хоч вірте, хоч ні, а вона лежачи висиджувала курчат. Тримала яйця під пахвами. Я тоді думав, що вона їх сама й несе.

Ми їхали далі до Полсрюда, де мати спинялася на хвилину погомоніти з Марією. Вони дівчатами разом служили, і їм було що згадувати. Особливо вони любили згадувати той день, коли Марія виходила заміж. Мати моя саме заслабла, і не було кому обійти рано худобу. Тоді Марія прийшла й заявила:

— Я обходитиму за тебе худобу, поки ти оклигаєш.

— Таж сьогодні твоє весілля, Маріє!

— То ще й краще, як ця веремія затягнеться на день,— відповіла Марія.— Гості матимуть час проковтнути те, що поквапилися захвати до рота.

Так і сказала. Вона була гостра на язик. І нічого не боялася. Найбільше мене вражало тоді те, що вона перейшла поруччям Дальгеймський міст, коли по ньому прокладали залізницю. Але їхати через той міст також було цікаво, ми завжди стереглися, щоб у коня не відстєбнулися кляпи на очах. І завжди згадували давню історію про одну жінку, теж Марію, яку прозвали Знахаркою, бо вона лікувала людей і худобу. Якось вона їхала до одного господаря у Велдре через Дальгеймський міст. Раптом з-за повороту загуркотів поїзд, кінь, що був без кляпів, схарапудився, погоничеві пощастило зіскочити додола, а Марія перевернулася з возом і вбилася.

З моста ми бралися на стрімкий білий пагорб і поминали церкву у Велдре. Лишалися ще Делюстбакк, а за ним уже був і Лієрбакк. У Делюстбакку нас зу-

стрічали мої малі сестри, тітчині дівчатка. Вони разом підходили, разом спинялися, разом кланялися, а тоді вилазили на воза і їхали з нами решту дороги. А в Лієрбакку на великому камені перед порогом стояли тітка Ліса й дядько Матіас. І починався наш лієрбаккський день. Адже мати не часто мала нагоду погмоніти з своєю сестрою, почути новини про родичів. Батько й дядько Матіас також любили посидіти й поговорити про господарські справи. Не про свої, ні,— про справи тих господарів, у яких вони працювали. Щоправда, Матіас мав уже свою власну садибу, але раніше він теж орендував землю в Лієрбакку, а батько й далі був орендарем у Єльмстаді. Вони весь час казали ми. «Ми скоро докосимо сіно. Ми купили нову молотарку і ще купимо косарку». Вони хотіли додати собі трохи гідності, тому, коли в маєтку з'являлась якась нова машина, казали: «Ми її купили».

А ми, діти, бігали, гралися, згадували торішні розваги, не забували поглянути у віконце з повітки на хмари, що крізь нещільну зелену шибку здавалися зовсім чорними, і неодмінно покористуватися «нашим» ножем. То був звичайний столовий ніж, але такий з'їдений, що посеред вістря світилася дірка, і коли ми намащували ним масло на хліб, па ньому лишалися маленькі борозни. Для тих, хто не бачив нашого ножа, ці борозни були дивом. А ще нам було дуже цікаво, чи Анна навчилася нових пісень. Вона мала чорну книжечку з м'якими палітурками, в яку записувала пісні. Всі дівчата старших класів позаводили собі такі книжечки. Поки вони dorостали до конфірмації, то майже ціла книжечка була списана любовними піснями про Яльмара й Гульду, про Альфреда й Ему тощо. Анна співала нам: «Ми слухали всі, великі й малі». А ще співала про Стеньку Разіна.

Лієрбаккський день кінчався, нам треба було вер-

татися додому. Батько мусив зарані відвести в двір коня, щоб він устиг трохи відпочити перед цілотижневою працею. А мати повинна була ще подоїти корів.

— От ми й цього літа побували в Лієрбакку,— казала мати, лягаючи того вечора спати.

Після цього ми, бувало, цілі місяці не бачили чужих людей. Хіба що часом міг завітати мандрівний крамар або котрась сусідка заходила дорогою до крамниці. Деяким з них іти до крамниці було дуже далеко, тож і не вадило трішки відпочити.

— Погляди-но Клару,— казала мені тоді мати.— Сусідка пішла до крамниці, а як вертатиметься, я хочу пригостити її кавою.

У нас був звичай пригощати кавою кожного, хто заходив до хати. Матері, звичайно, не довго було запарити каву, але вона, як ми казали, ще й «сукала» до неї картопляники: змішувала варену картоплю з борошном, розкачувала те тісто в довгий валочок, різала його на шматки й пекла на плиті. Пекти вона не починала, поки гість не заходив до хати. Він міг трохи посидіти й погомоніти; коли на столі з'являлася кава з картопляниками, то це була певна ознака, що гостеві раді. Вважалося ганьбою і образою випустити когось із хати, не пригостивши кавою. Часом ми ласували й пиріжками. Ми не мали їх де пекти. Та інколи мати брала розчину, борошно, трохи цукру, а також, мабуть, яйце, йшла до сусідки і в неї пекла пиріжки. Нам здавалося, що так навіть цікавіше, ніж мати свою піч. Бо ми йшли разом з матір'ю, нам давали ті пиріжки, що підгоріли, а коли все було готове, сусідка ставила на стіл кавник, мати клала свіжі пиріжки, і не раз виходило так, що додому ми вже йшли впорожні.

Але справжнє феодальне право на Пасторську дорогу мали орендарські корови: вони могли ходити

скрізь, де хотіли. В контракті було твердо зазначено, що вони мають право пастися «понад дорогою»; мабуть, корови самі читали той контракт, бо знали, що звідти їх ніхто не має права прогнати. Корови з Пасторської дороги мали свою гідність. Це були не якісь там одномасті червономорді створіння, що ледве переставляють ноги, замітаючи вим'ям густу зелену траву, такі однакові, що їх і не відрізниш одну від одної. Ні, кожна з наших корів була яскравою особистістю; одна примітна тим, що доїлася тільки на три дійки, інша, наприклад, любила зелене мило. Наша корова мала саме таку прикмету: тільки-но котрась із жінок, що прала білизну й виварювала її в казані біля дороги, забувала мило, воно миттю зникало. Спільне в наших корів було те, що вони виїдали в сусідів свиняче пійло. Казан стояв на подвір'ї, на кам'яному підмурку, і десь серед тижня господиня цілий день варила в ньому свиням пійло; думаю, що той день для неї був не дуже веселий, навіть якщо світило сонце. Вона насипала в казан всілякого лушпиння, дрібно порубаного ялівцевого гілля, додавала зверху трохи кукурудзяного борошна і все те заливала водою. Потім довго варила, підкладаючи тріски й хмиз. Оце й було пійло для свиней. Коли хто з'являвся на дорозі, господиня казала:

— Ой не дивися на мене сьогодні, я саме варю свиням пійло. Треба було б запросити тебе до хати, але там таке робиться, що я боюся туди людей заводити. Коли вариш пійло, то в хаті завжди немає ладу.

Інші жінки добре її розуміли. Вони теж мали такий самий казан і, коли треба було, теж вистоювали біля нього цілий день.

Та коли пійло було готове, корови якимось дивом дізнавались, що там можна поживитися. Кожна йшла своєю стежкою, не поспішаючи, поволі, пристойно,

скубне траву тут, скубне там, а коли зустріне корову з іншої садиби, то чемно обмине її. Від усіх, хто ходив Пасторською дорогою, корови відрізнялися тільки тим, що, зустрівшись, не віталися одна з одною. Та вернімося до свинячого пійла. Корови наче розуміли, що вдома негарно красти. Ні, вони розважно йшли собі шукати казана трохи далі. А коли вже знаходили, то ще довго невинно паслися при дорозі, поки зважувались підійти до нього. Якщо тоді вдома хтось був, то коровам добре перепадало; вони тікали з подвір'я, аж гуло. Та коли там нікого не було, вони не відходили від казана, поки не допивали його. Всі, хто жив понад Пасторською дорогою, сушили собі голови, як уберегти від корів казани з свинячим пійлом. Ми пробували накривати їх, але корови скидали накривку, знали, як з нею впоратися, бо вже мали досвід. Крім того, ми завжди нарізували довгих дубців і ставили в сінях, щоб вони були напoxваті, коли з'явиться чиясь корова. Чого тільки ми не вигадували!

Такою була Пасторська дорога влітку. Взимку вона ставала куди непривітнішою. Як я був малий, її завжди пробивали сніговим плугом. Коли нею вже не можна було проїхати, батько запрягав у плуг Лесті, гніду кобилу, якою він завжди їздив у маєтку. Лесті тягла плуга, а батько сидів на ньому, щоб він глибше брав сніг. Далі пробивали дорогу Рюслейни своїм плугом, і завжди разом з синами. Вони були не такі бліді й хирляві, як я. Вони жваво, бадьоро тягли плуга, якого самі змайстрували. Всі раділи, що дорога була пробита, і коли за ніч знов намітало снігу, найперше думали про те, як зробити стежку.

Але ми їздили Пасторською дорогою навіть тоді, коли її геть замітало. Ми мали лижі, хай навіть не дуже гарні. Я пам'ятаю свої перші лижі — мені їх подарувала дочка наших родичів, бо їй купили нові.

Я так пишався тими лижками! То були дві тоненькі дощечки, два патики, як ми казали, з прибитими впоперек смужками шкіри, в які я міг засунути ноги. Якось я приїхав до родичів і лишив свої лижі перед хатою, а коли мав їхати додому, то виявилось, що Сюврін, господар, порубав їх на дрова. Він думав, що то просто дві поліняки. То таки й справді були пікчемні дощечки, але для мене — перші в житті лижі.

Коли я почав ходити до школи, мене часом підвозив молочар із Стольпстада. Я дуже любив під'їздити в ним, бо молочар завжди розповідав щось цікаве. Він їздив волами, отже, ми посувалися не дуже швидко, а як воли й зовсім спинялися, молочар вигукував: — Гей, зараз ми вас трохи розворушимо! — і лоскотав волів палицею.

Вони зіщулювались і якийсь час бігли підтюпцем.

— Ясна дорога в світ надій! — співав молочар. Або ще таке: — Що світло сонця для землі, те світло знань для нас!

Він розповідав довгі історії про великих римських та грецьких полководців, а коли віжки так заплутувалися, що треба було ставати й розплутувати їх, ми гралися в Олександра Великого, який мечем розрубав гордіїв вузол.

Орендарі майже завжди ходили Пасторською дорогою.

— Кружна дорога довга, далеко обминає гору, — казав батько. — Треба згаяти зайвих півгодини або й більше.

Тому він протоптував стежки навпростець: влітку ходив пасовиськом, бо тудою було найближче, коли ж випадало надто багато снігу, — то долиною повз Гансстуг. Але восени й весною там стояла вода, і він ходив через Гран. У навколишніх лісах було багато стежок і доріжок, що їх протоптали орендарі; врешті,

це було єдине, що залишалося після них на світі. Ті стежки далеко не вели, бо їх торували з єдиною метою: швидше вернутися ввечері з маєтку додому і встигнути до смерку щось зробити. Садків біля орендарських хат не було. Хіба зрідка можна було побачити в когось перед вікном зарослу мохом яблуню чи сумовитий кущ синього бузку, та й годі. Більше надворі нічого не росло. Зате в хатах було повно квіток. На всіх підвіконнях стояли вазони в коробках з-під риб'ячих котлет, обгорнених креповим папером. Папір міняли тричі на рік: перед різдвом, перед великоднем і восени. І завжди він був того самого кольору. Тих вазонів, мабуть, було так багато через дітей; принаймні відростків не можна було викидати, бо тоді в хаті не росли б діти.

— Цей відросток я взяла в Ганни три роки тому, а гляньте на нього тепер! Ганна дістала його в Брюнн-слікшені й потім дала мені навесні щепку, а її квітка взимку примерзла.

Люди розмовляли з своїми вазонами, тішилися ними, раділи кожному пуп'янкові. Та коли на Пасторській дорозі хтось помирав, то все було не так, як тепер, сусіди й приятелі померлого не дзвонили одне одному по телефону і не домовлялися їхати разом по вінки. Ні, це ми, діти, бігали від хати до хати й просили квіток. І скрізь, куди б ми не зайшли, господиня брала ножиці й обрізувала свої вазони. І так само, як вона раніше тішилась ними на підвіконні, тепер рада була віддати їх на вінок. Найкраще вміли плести вінки Клара й Улава, тому ми несли квітки до Ганстуга. Думаю, що ніхто не казав, котрі чиї квітки, смужка паперу, в який їх загортали, була достатньою візитною карточкою. І виходили гарні вінки. Влітку в них уплітали польові квітки. Але й зимові вінки були гарні, їх робили з щиро дарованих квіток, що яскріли на

тлі холодного гілля ялівцю і нагадували про добрі вчинки того, задля кого їх зрізано, хто вже відійшов із цього світу. Може, навіть краще, яскравіше нагадували, ніж пастор, коли наставляла його черга.

Але квітки перев'язували не тільки жалобними стрічками. Їх зрізували також на радість; коли якась дівчина, вже досить натанцювавшись, хотіла перейти до спокійнішого життя, доглядати худобу, хату, плиту і глечики з молоком, тоді не обходилося без мирта, а він ріс у Марії з Свебакка. Бо тільки вона вміла вирощувати мирт. Моя мати й інші жінки з Пасторської дороги не раз брали в неї щепки, але мирт не приймався. А в маленькій сірій Маріїній хатині ріс завжди вічнозелений мирт і просив усіх на весілля.

ПІДСОЛОДЖЕНЕ ПРИНИЖЕННЯ

— Це «Принцеса»? — питає менший брат.

Високо на узбіччі гори за містом, у тремтливому присмерку, стоять уже зовсім дорослий юнак та малий хлопчик і дивляться на пристань і на фіорд. Щоб вибратися так високо, вони звернули з вулиці і якийсь час спиналися твердими, мов камінь, злежаними за метами, притрушеними тоненьким шаром свіжого снігу. Доводилось вибивати каблуками ямки в сніговій корі, щоб знайти опору для ніг.

— Так,— відповідає старший.

Він пізнає її по звуку. Він пізнає всі пароплави по звуку.

Вони обидва в рукавицях. У плетених рукавицях з чорно-білим візерунком, теплих на мороз, але вітер продуває їх наскрізь, ніби вони зшиті з тоненької сітки. Крізь грубі рукавиці юнак відчуває, як брат у дитячому захваті стискає йому пальці. Малий шморгає носом, бо надворі пронизливий холод. Шістнадцять градусів морозу і завірюха.

Там, унизу, стоять пароплави. І ввечері вони співають свою власну, переможну пісню. Може, отримали якусь звістку? Юнак не знає.

Пароплави — єдині його друзі на світі. Він щовечора, рік у рік, приходиться поглянути, як вони прибувають. І ніколи не хоче бачити, як вони відчальюють і кудись пливуть. Пароплави — його друзі, ніхто не може відняти їх у нього, це його пароплави. Кожен пароплав, що причалює, стає для нього символом життя й пригоди, спробою відчути диво у хвилину прибуття.

Власне, пароплави, на які він ходить дивитися, не такі вже й гарні. Він звичайно стоїть посеред натовпу, в самій гущі, бо там, де найбільша тіснява, він почуває себе втягненим у вир життя і zarazом найпасивнішим, водночас і на видноті і загубленим, найближче і найдалі від тієї таємниці, що має відбутися. Бо ніде людину не опановує така глибока й повна самота, як серед гомінкої, метушливої юрби, що на повітій сутінком набережній чекає пароплава.

Коли він увечері кінчає шкільні завдання, то часом іде в кіно. Але найчастіше вирушає на набережну. Бо до їхнього міста весь час прибувають кораблі. Деякі з далекої дороги, і їм допомагають маленькі буксири, а деякі плавають тільки на другий бік ф'юрдун і забирають звідти селян, комівояжерів, скаутів, урядовців та городян, які їздили за місто. Інколи він спускається до набережної трамваєм. У нього є улюблене місце ззаду біля чорного гальмового колеса. Там він може стояти, впершись коліньми в ручку гальма, спиною до інших пасажирів, наодинці з самим собою: адже добре приготуватися подумки до зустрічі з кораблями. Та не раз він іде пішки, щоб заощадити двадцять ере. Коли всю родину утримує сама лише мати, то не дуже приємно просити в неї грошей.

Що вона була сказала після обіду в кухні, коли юнак стояв перед дзеркалом, яке висіло над умивальником, і голився, намагаючись не дуже порізатися? Що вона сказала, тримаючи праску і обернувши до нього свої вузькі, круглі плечі?

— У пані Буе сьогодні будуть самі дорослі, і мені здається, що не випадом брати Свейна. Чи ти вважаєш, що можна взяти?

Що ж, він добре розуміє матір, вона хоче вийти ввечері й побути зі своїми знайомими. Їй не часто трапляється така нагода.

Але далі вона сказала болючі, прикрі слова, що рі-
зонули йому серце, слова, яких він не може забути:
— Тобі однаково ввечері нікуди йти, то, може, по-
сидиш удома зі Свейном?

Так і сказала:

«Тобі однаково ввечері нікуди йти...»

Він відчуває, як із темряви на нього насувається
холод, і палко бажає лишитися наодинці з своєю без-
надійною самотою, але ж поряд стоїть брат, тупцяє і
стискає його руку.

— Ти чуєш, як вони гудуть? — каже Свейн, віддув-
ши вологу спідню губу.— А як воно робиться? Штур-
ман тягне за мотузку, це я бачив, але як воно гуде?

— Спробуй хоч раз спитати мене щось розумне,—
відповідає юнак.

Нянька, ось хто він. Так, нянька, не інакше. Такого
вечора, як цей, коли всі люди в цілому світі зустрі-
чаються, сповнені радощів і теплої приязні, коли
кожна простягнута рука знаходить іншу руку,
а душа іншу душу,— такого вечора він повинен бути
нянькою, такого вечора він може тільки стояти з своєю
невгасимою тугою на білій, твердій, мов камінь, сні-
говій кучугурі й дивитися вниз на свої пароплави.

— Чуєш того малого? — питає брат.— Чуєш, як він
гуде?

Он вони всі стоять там, його друзі-кораблі. Ніхто
їх не може відняти в нього. І раптом йому здається,
ніби він, незважаючи на відстань, знов опиняється
внизу, походжає туди й назад по набережній, чекаю-
чи пароплава, свого приятеля пароплава, чекаючи, аж
поки над морем западе вечірній присмерк.

Знов, як безліч разів досі, він відчуває під ногами
блискучі рейки залізниці для товарних поїздів і круглу
бруківку. Навіть коли набережна вкривається снігом,
він відчуває під ногами круглі камені.

Він згадує скрегіт вагонів та їхніх немащених

ресор, звуки вантажних кранів і вигуки матросів, пронизливі гудки машин і дзвінки велосипедів, гуркіт бочок, що котяться бруківкою, глухо вдаряючись об камені, ревіння худоби і брязкіт сплутаних ланцюгів, свист у повітрі швартових канатів і крик вічно смутних, ображених чайок.

Він знає всі крамнички на набережній, знає з вигляду всіх продавців та вантажників. Проте вони його не знають.

Але набережна — це не тільки те, що бачиш і чуєш, на що натикаєшся ногами. Він міг би бути сліпим і глухим, а однаково знав би, що це набережна. З запахів набережної, пристані й борту корабля, які завжди вловлює його ніс і які нагадують йому про його хлопчачу безнадійну самоту і про невимовне приниження, яке він відчуває серед гомінкої, метушливої юрби.

Влітку це запах солонуватої води, масляної солонуватої води з чудернацькими мінливими барвистими візерунками на поверхні, і запах розпарених на сонці крамничок набережної.

Узимку це запах снігу, риби, солоного морського вітру і здорової, іскристої пари з конячих ніздрів.

І завжди, кожної пори — дух дьогтю і риб'ячого жиру, ящиків з рибою й бочок з оселедцями, мішків з кавою і здохлих щурів, діжок з сиропом і ящиків з яблуками, меляси і толю, сирих телячих шкур і солоний, гнилуватий дух зіпрілих сувоїв сітки, смолястий запах стосів неґесаних дощок, сморід зіпсованої крові і гнилої капусти, і чудовий, гіркуватий аромат малинових саджанців, молодих яблунь і маленьких, гарних сріблястих ялинок, що стоять прихилені до стін крамничок з брилами землі, обмотаними в мішковину, ніби в них змерзли ноги.

Але над усіма цими запахами здіймається той, що виходить із середини кораблів. Боже мій, що то за хвилина, коли кок відчиняє камбуз! Тоді звідти ва-

люють теплі запахи корабля, дух солоного м'яса й сала, гороху, кави й вареного палтуса, печеної сайди й телятини, вареної картоплі й тушкованої квасолі, смаженої цибулі й вугілля з плити, спітнілих облич і густих помий, пригорілого брусничного киселю і щойно поставленого на вогонь сливового, дезинфекційної азотної солі і помийних відер, які спорожняють через борт. Це найчудовіший у світі дух, бо він такий теплий, такий по-живому теплий. І, перше ніж добратися до твоїх ніздрів, він долає палубу, залазить під теплу худобу, яку привіз пароплав, прослизає повз відчинені двері, пестить труби парового опалення під стелею, вбирає в себе запах застелених, м'ятих простирал і засмальцьованих плюшевих подушечок, людського тіла й одягу, завжди не дуже чистих туалетів, брудних шкарпеток і повних картонок на маленькій залізній підставці біля кожного ліжка, брудного робочого одягу і начищеної міді, пива й дешевого коньяку і гарячий запах мастила та вугільної пилюки від машин. І все це разом — найкращий, найдивовижніший у світі запах, бо він такий теплий, такий по-людському теплий. У ньому сховані долі тисяч людей. Якщо ти поет, тобі досить раз його вдихнути — дзвінку пісню про людей, що страждають, і про людей, що плачуть, про людей, які вигукують накази, і про людей, які скоряються наказам, про відважних і боягузливих, про людей, що не сплять, і про людей, що сплять, про людей, що працюють, і про людей, що порозлягалися на шезлонгах уздовж палуби, про людей, які не бояться морської хвороби, і про людей, які бояться її і яких доводиться прив'язувати до ліжок, про чоловіків і жінок, що обіймаються, голубляться, віддаються розпусті на вузьких ліжках.

І оскільки юнак любив той запах, втішався ним, то він терпляче очікував, щоб кок відчинив камбуз і щоб він його зміг хапнути.

— Чуєш? — каже Свейн. — Це знов «Принцеса». О, вона вміє загудіти!

Вони видовбують каблуками в твердому снігу нові ямки для ніг, щоб не примерзнути там, де стоять.

Люди завжди метушаться, коли причалує пароплав. Бо кожен намагається розрахувати так, щоб опинитися саме в тому місці, де стоятиме трап.

Дехто має забрати з пароплава привезений товар. Але більшість, переважна більшість чекають на когось, на когось свого — на батька, матір, чоловіка, дружину, сина чи дочку, на брата, на коханого, на приятеля. Вони стоять у присмерку, готові кинутись назустріч з усмішкою й ласкавим словом, стоять у вечірньому присмерку на набережній, під яскравими електричними ліхтарями, і чекають на того, кого можуть назвати своїм. Тільки до юнака ніхто не приїздить.

Пароплав поволі підпливає й пришвартовується. Поволі й важко. Машина дає задній хід. Гвинт утворює химерний, жадібний, схожий на ліжку вир у темній, зеленій, мов крига, слизькій воді. Майже біля самої її поверхні світяться теплим жовтавим блиском очі худоби. Море кладе свої мокрі, розпалені щоки на край набережної і зітхає.

Юнак рухається з натовпом людей, вони тягнуть його з собою, самотнього, безіменного, штовхають до трапа. Маючи досвід, він здебільшого розраховує добре. І ось на пароплаві починається рух, люди виходять зсередини.

Юнак стоїть, наче істота з іншої планети, і вдивляється в обличчя людей, поки вони, ціла галерея портретів, сходять трапом. Стара жінка з сивими косами і в чорному солом'яному капелюшку, проткнутому довгою шпилькою, чоловік у спортивній куртці й гольфах, із сонним хлопчиком на руках. А ось товста жінка в окулярах і в рудому шкіряному плащі, з напханою чимось плетеною сумкою. Ось дівчина з ру-

свими косами, блідими губами і маленькими сердитими очима. Ось кирпатий хлопець з великими зубами. Ось худий, згорблений рибалка у чорному засмальцьованому картузі. Ось жінка з айстрами. Знов хлопець, з рюкзаком і з бідомом. Ось жінка у форменому кашкеті, з гітарою. Ось сходять під руку дві веселі дівчини.

І поки вони йдуть повз юнака, поки ступають хистким трапом, намагаючись попасти ногами на східці, поки тиснуться до погнутого поруччя з цинкових трубок, юнака сповнює бездонний, мов прірва, смуток і розпач.

Ти не йдеш? Ти не йдеш з нами?

Дехто з пасажирів вражено дивиться в бліде, охоплене розпачем обличчя. Невже смуток і страх так виразно проступає в його очах?

Жінка з айстрами, минаючи його, всміхається. І в кишенях пальта юнак простягає руки до свіжих, барвистих, вологих квіток, які вона несе в руці, синіх, лілових, білих, червоних квіток. Але квітки призначені не йому. Вони для тієї жінки, що стоїть позад нього.

Молода дівчина з чорними косами, грайливими очима, червоними устами і рум'яним довгастим обличчям також усміхається, поминаючи його. І в кишенях пальта він простягає руки їй назустріч. Він хоче обняти її, ніжно пригорнути до себе, погладити по буйних косах, торкнутися пальцями ямки на потилиці. Отак він зустрів би її: серце до серця, уста до уст. Тільки той, хто прагне кохання, знає докладно, до найменших дрібниць, як відбувається зустріч чоловіка з жінкою. Але усмішка дівчини призначена не йому, а хлопцеві в пальті у дрібну клітку, що стоїть осторонь від натовпу, біля власної машини, спершись ногою на східець і тримаючи сигарету в кутику рота.

Рибалка в засмальцьованому картузі, сходячи трапом, простягає конверт. Лист? Й о м у л и с т? Лист, що

може відчинити двері, відчинити світ, лист з квітком і теплим словом? Такий лист? Бо ж далеко, далеко, за фіордом, за горами має бути інший світ, сонячний світ, де є дівчина, і приятель, і білий кораловий риф серед блакитної лагуни. Чи це такий лист?

— Он! — вигукує Свейн. — І он! Зелена! Бачиш? Лист призначений не йому. Він призначений продавцеві позад нього.

Йому ніколи не приходять листи.

Навколо юнака та його маленького брата вистрілюють у чорне нічне небо ракети, а з пароплавів лине хрипка новорічна серенада: «Пливіть, мої судна!»

— Уже дванадцята? — питає Свейн.

Юнак киває головою. Говорити він не може.

Отже, то зовсім не лист. Тільки зім'ята записка хімічним олівцем: «15 головок капусти». Капусти!

— Ну, з Новим роком! — каже Свейн і тисне брата за рукавицю. Тоді додає зніяковіло і гордо водночас: — Мама наказувала, щоб я не забув тебе привітати.

О, мати має підставу пишатися своїм меншим сином!

Так, це Новий рік. Новорічний вечір. Це така хвилина, коли по всьому світу в людських серцях запалюється дружба, кохання і надія, коли люди вловлюють подих неосяжного, позачасового світового простору, чують цокання долі на світовому годиннику і раптом осягають вічність, здригаючись від думки про те, що вони тільки мізерна, обмежена часточка цього світу. Такої хвилини потужні звукові хвилі церковних дзвонів сколихують келихи в руках, і люди розхлюпують шампанське на підлогу, такої хвилини вони притихають і суворо зважують свої вчинки, намагаючись знайти в них щось добре. Якби хто захотів, то цієї хвилини міг би взяти в них підписи, що вони ніколи не будуть брехати, красти, утискувати інших і провадити війни. Та ось чути чиясь кахикання, всі цілюються і, схвильовані, бажають одне одному щасливого

Нового року. Потім покаються і вихиляють прохолодний, пекучий подув земного обертання. Цієї хвилини люди стають друзями, очі в них більшають і світяться від тепла, від потисків рук, від почуття одностайності і від шампанського.

А згори, з великого, освітленого, просторого будинку пароплавства за спиною у хлопців, долинає тихий, ніжний дзенькіт, коли хтось обережно стукає пальцями по вінцях дорогого кришталевого келиха. Юнак ніколи не бачив кришталевого келиха, хіба що на вітринах. Він ніколи не пив з кришталевого келиха. Але добре знає, як він дзенькає. Цього вечора він чує той дзенькіт. Жоден інший звук на світі не нагадує так про людське тепло, достаток і приязнь, як дзенькіт кришталевого келиха.

Одна за одною сичать і тріскають ракети. А посередині над самою набережною пливе найбільша. Юнак бачить смугу світла, наче богиня метнула вогнистий спис. Він здіймається все вище й вище, досягає вершини дуги, глухо тріскає і розпадається на червоні, зелені, блакитні, жовті, фіолетові й срібні цятки, що, мов блискуче конфетті, поволі спадають у чорний фіорд. Сигналіть маленький інспекційний катер, потім зненацька замовкає, і западає тиша.

І, ніби прочитавши братові думки, маленький Свейн питає:

— Як ти гадаєш, хтось пробував сісти на ракету?

— Дурниці! — відповідає юнак.

Та коли згасають ракети, коли стихають дзвони й сирени, спалахує місто внизу. Світло летиться з тисяч будинків, з тисяч вікон, і за кожним вікном є люди. Веселі, охоплені святковим настроєм, привітні, вони сміються, танцюють, тримаються за руки. Там є вродливі молоді жінки з разками перлів на білих шиях і блискучими розпущеними косами. Їхні уста горять після поцілунків дужих, виголених чоловіків. Кохання

світиться з їхніх очей, кохання й тепло світиться з їхніх вікон. Тепло кохання тисяч людей, тисяч очей, тисяч сплених рук з тисяч освітлених вікон пливе до нього в холодну зимову ніч, мов килим-самоліт, чарівний килим із східних казок. Мов килим, у який повколювано тисячі голок.

— Ти що?.. Плачеш? — питає Свейн.

І, збентежений тим, що побачив, він з перебільшеним завзяттям ковзає по кучугурі.

— Дурниці! — каже юнак. — Це сніг.

Нічний холод залазить скрізь — в очі, в ніс, і юнак утирається рукавицею.

І раптом вони похоплюються, що справді дуже холодно. Вітер свистить у заметах на узбіччі гори, де вони стоять, витягаючи шиї і напружуючи зір, щоб краще бачити місто. Вони зводять коміри пальт, ховаючи щоки, і хукають у рукавиці. Потім бігом пускаються вниз. Під ногами в них рипить сніг. Небо над ними ясне, повітря навколо чисте. Світяться всі вікна у всіх будинках, з них долинають музика й сміх. В одному немає завісок, і юнак бачить, як під дивовижними китайськими ліхтариками танцюють люди в чудернацьких капелюхах. З вікна звисає тоненька паперова стрічка і має на вітрі. Мабуть, серпантин. І, ніби крадучи собі яблуко з самого дерева життя, юнак бреде снігом до стіни будинку, відриває паперову стрічку і стискає її в кулаці.

— Я такий радий, — каже Свейн.

— Чого це? — здивовано питає юнак, ображений і сердитий.

— Ти хіба не знаєш, що мама напевне лишила нам щось добре? І в нас також буде свято!

Юнак намагається стримати дивний, гіркий сміх, що рветься в нього з грудей. Посмутнілий Свейн дивиться на нього, нічого не розуміючи.

У передпокої стоїть велике дзеркало. Воно призначене для материних клієнток, але нічого з ним не станеться, коли юнак часом теж загляне в нього.

І раптом він холоне. Негарний темно-синій капелюх з обвислими крисами, бліде прищувате обличчя, порізане бритвою, дешеве строкате кашне,— хіба в цьому образі дев'ятнадцятирічного гімназиста він може знайти бодай найменшу точку опори для віри, мужності, волі, надії і розради? Він холоне від того, що побачив у дзеркалі, і від однієї думки — недоброї, крижаної думки, що знов закрадається в нього. Він радий, що матері немає вдома.

Бо як би вона сьогодні була вдома, то сказала б: «Сьогодні ти не довго гуляв у місті».

І йому тоді довелося б ще раз усвідомити, що він виходить до міста тільки для того, щоб самому, як палець, блукати вулицями, зазирати у великі, освітлені вітрини крамниць і в безмежній, страшній самотині стояти серед людського натовпу на набережній.

Або спитала б: «Тебе сьогодні нікуди не запросили?»

І тоді йому довелося б згадати тяжкі, нестерпні хвилини в гімназії, сповнені страшного, але стримуваного розпачу, коли товариші схиляли голови один до одного і стиха, довірливо домовлялися про новорічні зустрічі, про те, що вони одягнуть, що питимуть, котрих зведуть дівчат. Йому довелося б згадати про свою безнадію, про те, що в нього немає жодного товариша. І він, мабуть, збрехав би матері, сказав би, що його кудись запросили, а тоді до другої години ходив би по місту, але для себе, в своїй душі, йому довелося б скласти іншу відповідь, сповнену бездонного відчаю, чорного приниження і цілковитої зневіри в собі, відповідь, що могла звучати тільки так: «Ні, мамо, немає в цілому світі нікого, хто б запросив мене на сьогоднішній вечір».

І щоб не стояти там, щоб відірватися від прикрого образу суцільної безнадії, щоб знов спробувати знайти щілину чи виступ у гладенькій стіні світової байдужості, він розпачливим рухом зриває з шиї строкате кашне, наче воно його душить, і його гірка радість, що матері немає вдома і нікому змушувати його розпинатися на хресті самовикриття, ця гірка радість виливається у вигук, який котиться понурим, темнуватим передпокоєм:

— Свейне!

— Що? — долинає з кімнати.

Юнак кидається туди, навіть не скинувши пальта. Капелюх і шарф він шпурляє на столик у передпокої, який напевне колись стояв у кімнаті для курців.

Його брат, також ще в пальтечку і в чорній плетеній шапці, стоїть біля буфета і щось хрумкає.

— Дивись! — вигукує він з повним ротом: — Горіхи! І родзинки!

Чи юнакові не захотілося на мить бути ласкавішим до брата? Чи йому не закортіло на мить перекинути хисткий місток до тепла і блискучих, радісних очей маленького Свейна? Він уже не знає. Знає тільки, що родзинки, які йому простяг брат у мисочці, перевершили всяку міру! Всяку міру!

— Ти наче не радий маминим дарункам? — каже Свейн.

Що йому відповісти? Як десятирічному хлопчикові зрозуміти його смуток і його голод? Хлопчикові, який тішиться квижками про індіанців, якому досить іграшкової машини, щоб закричати з радощів, який просто у захваті від мисочки з родзинками! Що йому відповісти?

І враз він відчуває, як у ньому підіймається щось лихе, колюче. Підіймається проти його волі, ніби проривається гребля. Чого ж він хоче? Корабля, квітки, приятеля, дівчини, теплих кіс, листа про ласку,

дружбу й кохання. Винограду життя, тугого, повного, вкритого росою і пилком винограду життя,— цього він хоче? А йому дають сухі родзинки!

Наче втілення немудрого борсання, спраги, голоду, смутку і приниження його молодості, його нестерпної самоти, лежать у мисочці ті темні, зморщені, присохлі ягоди і дивляться на нього понурим, глузливим, липким поглядом. Підсолоджене приниження!

Він вириває у брата з рук мисочку і шпурляє її об стіну. Родзинки і голубі черепки сипляться під електричну швейну машину в кутку — сдине джерело прибутку в цій хаті.

Коли приголомшений Свейн, машинально жуючи далі, зводить на нього погляд, здається, що все розчарування світу скупчилось на цьому сірому дитячому личку. І, заплющивши очі, юнак з усієї сили хапає хлопчика за вуха.

Він вражено помічає, що хлопчик не плаче, і розплющує очі, щоб глянути на нього. В його долонях під м'якою вовняною шапкою горять братові вуха.

Хлопчик тримається. Приголомшення його дужче за біль. Але губи в нього сіпаються й тремтять і з рота випадає пожована родзинка, коли він каже:

— За що ти мене?.. Що я тобі зробив?

Що юнак може сказати? Йому самому боляче й неприємно. Та ще й малий по-дорослому, суворо додає:

— Мабуть, мама хотіла, щоб ми не так почали Новий рік.

Губи в нього витягаються з напруження, а сині дитячі очі поволі наповнюються слізьми. Хлопчик обертається й виходить.

Юнак не знає, скільки він уже стоїть у кухні. Може, хвилини п'ять, а може, годину. Стоїть непорушно, втупивши очі в газову плиту. На клейонці, підстеленій

під нею, намальовані блакитні квітки. Поряд стоїть кошик, у який кидають недопалені сірники.

Нарешті розпука в серці юнака влягається, повінь спадає, почуття лагіднішають.

У спальні темно. Малий Свейн лежить на одному з двох, зсунутих до купи ліжок. Друге материне.

— Ти спиш? — питає юнак.

Але йому відповідає тільки темрява й холод.

Він скрадається ближче і бачить брата. Свейн лежить там, де й завжди. Але навіть не мав сили роздягтися до кінця, з-під ковдри видно чорний светрик.

Юнак спиняється над ним, дивиться й слухає. Ось лежить хлопчик з прилиплим до лоба чубом, спокійно, рівно дихає в подушку. Але часом дух йому спирає, і він схлипує. Так звичайно сплять діти, які засинають плачучи.

Юнак хотів би попросити пробачення. Але хлопчик спить.

І юнак падає навколішки перед ліжком свого єдиного друга, єдиної в світі істоти, яку він може назвати своїм другом і яка пишатиметься цим. Тепер, серед темряви й тиші, він може це зробити, і він зрошує братову подушку нічними, самотніми слізьми.

Цієї ночі стається диво: кінчається старий рік і починається новий. Юнакова стиснута рука на плетеному покривалі розтуляється, і з неї, розкручуючись, випадає на підлогу паперова стрічка.

Червона, тоненька, коротка стрічка, маленький згорточок паперу, який для всіх людей на землі означає щось тепле й приємне, має своє власне значення, але особливе значення має для майже дорослого хлопця, що живе так далеко на півночі, де літо і близькі стосунки між людьми — виняток і де панує зима й самота.

Коре Голт

МІЙ БРАТ

Мати розповідала, що коли Едвард був малий, він сідав на камінь перед порогом і розмовляв з зірками. Переважно ці розмови з чимось вищим за нього відбувалися ввечері. Але часом і вранці, перше ніж батько з матір'ю встигали взутися, він тихенько скрадався надвір і сидів самотою на холодному камені, аж поки сизий холодний туман здіймався вгору і новий день запалював над деревами червоне тепло. Поступово дорослі підслухали, що він казав. І хоч мати ніде не проходила, і батько теж, однаково де-що з тих розмов дійшло до людей. Тому його почали вважати за дивака. Це стало його долею. А старі жінки з худими ногами і злісно стисненими губами здалека приходили до матері і віщували їй лихо: мовляв, вона повинна сама зрозуміти, що хлопець не виросте. Він давав імена зіркам! А проте він виріс.

— І досі живий! — казала мати гордо, але й трохи боязко, бо прийде новий день і все може статися на життєвому шляху.

Едвард був на десять років старший за мене. Для мене він був чарівником, який міг вернути все, що кануло в безвість,— черевика, якого не можна було знайти, рукавицю, що десь зникла, хоч, може, він сам найбільше й губив їх. Але й тоді, коли йшлося про щось важливе, значне, від нього можна було сподіватися підтримки й допомоги. Пам'ятаю один випадок. У ті роки в нашій хаті не дуже розкошували — то були тяжкі часи, коли над країною нависав густий, сірий туман безробіття. І ось тоді Едвард вичарував

склянку абрикосового варення. Де він його взяв, так ніхто й не дізнався — він до самої смерті носив цю таємницю з собою, як носять на шиї під сорочкою дукат. Але між нас ходила чутка, що він найнявся був вичищати гній до одного чоловіка, який зламав руку, погрозою домігся в нього завдатку, пішов до крамнички і здобув найбільший трофей, який можна було принести до бідного, повного голодних ротів, але все ж таки щасливого дому. Абрикоси були золотаві, немов сонячне світло. Вони сяяли в кришталевій склянці й робили з понеділка неділю. Вони обіцяли шість днів чудового життя, сірі будні обернулися в свято — і все завдяки його винахідливості. Пам'ятаю, я аж плакав з нетерпіння і без кінця питав матір:

— Ви думаєте, що нам справді можна буде покуштувати його?

— Я боюся навіть думати про таке,— відповідала вона.

Але ми покуштували варення.

І кроликів теж приніс він. Такий він був безмежно могутній. Найперше він почав майструвати клітку — і тоді на лобі в нього, мов захисна маска, з'явилася глибокодумна зморшка. Він відмахнувся від дорослих і ласкаво, але рішуче відвів убік мене, малого. Його роботу не повинні були бачити негідні. Він обіцяв одній старій жінці збити літні сідальця, сказав Едвард. Вигадувати слова він теж умів. Ті «літні сідальця» в нашій хаті стали крилатими словами. Бувало, тінь від ослінчика впаде на підлогу в кухні,— навіть узимку,— і ми вже вигукуємо, сміючись: «Літні сідальця!»

Нарешті він докінчив клітку. І одного вечора кудись пішов, пішов як злодій, хитрий, як злодій, тихий, як злодій, відважний і небезпечний, як буває тільки великий грабіжник, а все ж таки з ним пішли наші молитви й щирі побажання, що оточували його гслову,

ніби ореолом. Бо ми вгадували, що він щось задумав.

Вернувся він з двома кроликами. Потім ми довідалися, що він їх зовсім не вкрав. Він виміняв їх на старий велосипед, яким уже не можна було їздити, на дві непарні вовняні панчохи, про які мати вже забула, і ще доплатив шістдесят ере відкупного. Так я отримав кроликів. Він охрестив їх Ульсеном і пані Ульсен. Зайшовши до кухні, він сказав:

— На ганку сидить Ульсен.

— Що? — суворо й злякано спитала мати, схопила ганчірку і з вправністю, набутою протягом сорока років, блискавично шпурнула її за кухонний столик.— Який Ульсен?

— Ульсен і пані Ульсен... Вони сидять на ганку...

І справді вони сиділи там. Ось таким і повинен бути брат — всемогутнім, непереможним, справжнім героєм.

Він брав мене в ліс, коли я був малий, і показував мені все, що там жило і вмирало. Ми з ним цілими годинами могли стояти перед купою сміття і спостерігати, як у ній щось жило й ворушилося. А коли він не знав, як зветься та чи інша істота, то сам вигадував їй назву. Я й досі вживаю ті назви. Для мене це велика радість. Я видавав їх за діалектні, коли був у столиці. «Це зветься в нас капустищем. А це в наших краях звуть плазунцем...». А вчені-філологи хапали нотатника й олівця, щоб записати їх. Так його вдалі вигадки були збережені для нащадків, та й наш діалект збагатився ними.

Це він перший показав мені дятла. І пояснив, навіщо дятел стукає в дерево, і зробив так, що я побачив, яким дивом птах може триматися прямовисно на товстому стовбурі. З лисицею він спілкувався щодня, заєць говорив його голосом, чи, може, то він говорив заячим голосом. Познайомилися ми також з гадюкою. Ми довго стояли й дивилися на неї, коли він її вбив.

Але він не любив убивати. А одного дня ми збудували міст.

Вдома в нас свинячий хлів і пральня стояли одне від одного дуже близько. Ми знайшли кілька дощок і перекинули їх з даху на дах, дець метрів за три від землі. Ми підперли їх ялиновими дрючками, які принесли з лісу, коли стемніло. Спершу він думав прилаштувати до мосту поруччя, але потім ми одностайно вирішили, що справжньому чоловікові в джунглях більше личить ходити мостом без поруччя. І от він вирушив у дорогу. На голові в нього був тропічний шолом з материного літнього капелюшка, одягненого навиворіт, за поясом ніж у піхвах, прив'язаний до держака, а ще він мав на три доби харчів. Я стояв у кінці дошки й чекав. Піді мною хрюкали поросята. А над ним пливли хмари й світило сонце, під ним пінилася дика Амазонка, і йому загрожувала смертельна небезпека. Він таки полетів додолу.

Того разу він пролежав у ліжку три тижні. Він вихнув ногу в кісточці. Але за ті три тижні він навчив мене азбуки, і ми разом вирушили в подорож на пустельний острів Робінзона Крузо. Він був Робінзоном, а я — П'ятницею. Та часом він робив мені найбільшу честь, яку тільки можна зробити хороброму й рішучому, але ще молодому мандрівникові: він дозволяв мені бути Робінзоном. Я стояв, випроставшись, на ліжку, спираючись на хвору ногу,— як і все інше, його нога також була спільною,— і ми разом веслували й веслували через океан, поки не прийшов лікар і не зняв з ноги бинтів.

Потім він став дорослим юнаком. І почав гуляти з дівчатами. Ніколи не забуду незабгнено гіркого почуття, яке тоді поїняло мою душу: мене покинув, обдурих єдиний, від кого я ніколи не сподівався цього, той, кому я належав. Я вперше залишився сам на

пустельному острові. Робінзон поплив собі з іншим П'ятницею.

Але вночі він знов приходив. А однієї ночі я зустрів його: в самій сорочці — а був уже досвіток, і досить холодний,— я стояв, ковтаючи сльози, в дверях кухні, коли він вернувся.

— Я знаю, де ти був! — сказав я.

Він відповів, що я, мабуть, знаю більше за нього самого.

Я також підріс і подужчав. І ми почали потроху займатися боксом: він — прив'язавши одну руку за спиною, а другу звівши вгору, як списа, а я — вимахуючи обома кулаками, мов вітряк крильми, і влучаючи ними куди попало. Одного разу я влучив йому в око. Я був лютий на нього за те, що він ходив до дівчини. От і вгатив йому як слід. Під оком зробився синець.

— Я сам винен,— сказав він батькам, коли вони хотіли покарати мене.— Я підставив йому око.

Едвард збрехав. Але він цілий тиждень не міг піти до дівчини через синець, а за той час у нього з'явився суперник. І одного вечора він вернувся додому п'яний.

Я відразу помітив, що він не такий, як завжди. Крім мене, його ніхто не бачив. Я діяв з блискавичною швидкістю — зтяг його в комірчину за дверима. Там лежав різний старий мотлох, і туди ніхто не заглядав. І з кухні не було чути, коли там хтось розмовляв.

— Лежи тут,— суворо наказав я.

А сам пішов по молоко для кроликів, але поніс молоко не кроликам, а йому. Я знайшов також шматок сухого хліба. Та він не хотів їсти.

— Лежи тут! — ще раз наказав я.

Я знайшов мішок і підмостив йому під голову. Потім вибіг надвір і почав гукати його. Вернувшись до хати, я сказав батькам, що ніяк не збагну, де міг дітися Едвард. Батько хотів іти його шукати. Тоді я ще

раз збігав надвір і сказав батькові, що розмовляв з сусідськими хлопцями: Едвард, мабуть, найнявся зробити одну роботу, відвезти до міста сіно.

— Он що! То чому ж він нічого не сказав?

Тим часом Едвард спав у комірчині. Він нас не зрадив — ні тоді, ні потім.

Другого дня я йому заявив,— дуже суворо, бо він заслужив на це,— що він може собі гуляти з дівчиною, але хай піколи більше не напивається. Він пообіцяв мені й дотримав слова.

Та ось сталася подія, що цілком змінила плин його життя, і нашого також. Йому довелося вирушити в море. Він ніколи не мав бажання стати моряком, але вдома не можна було знайти роботи. З собою в дорогу він узяв стару матроську скриню нашого дідуся і шкарпетки, які сплела мати і які, звичайно, могли знадобитися в екваторіальну спеку, а я дав йому на пам'ять кролячу шкурку, з старого Ульсена. Він дуже втішився моїм подарунком, то сміявся, то плакав з радощів. І ось він поїхав.

Приходили листи. Я брав їх з собою до школи. Я ніколи не був у школі героєм, з багатьох причин,— але з моїми листами ніщо не могло зрівнятися. Я знов мав брата. Знов став більшим, бо він був великий, і дужчим, бо він був дужий. А вчитель, який часом читав ті листи, казав, що в них майже немає орфографічних помилок.

Через рік він повернувся. Тепер він був уже дорослий чоловік. Але дідусеву скриню він викинув у Ла-Манш, бо вона забирала на кораблі надто багато місця. Мати майже розсердилася. Та зате він привіз повний мішок гарних речей для неї і для нас усіх... А коли настав вечір, він сів на велосипед і поїхав до іншої дівчини, що чекала на нього. Так і мало бути. Мабуть, ніколи ми не були такі самотні, як того вечора, коли він поїхав.

Він одружився і знов вирушив у море.

А тоді вибухнула ця велика війна.

За день до від'їзду він прийшов до нас попрощатися. Цього разу він вирушав уже з власного дому, але машина їхала тією вулицею, де ми жили. Я тоді був у крамниці. Я почув, що наближається машина, простяг руку до великої шибки й почав махати нею. Я бачив, що й він махав рукою. Але чи помітив він мою руку? Я не знав. Я вернувся до прилавка і взяв те, по що прийшов: дві хлібини, зеленого мила найкращого гатунку і шпульку ниток. Господи боже. Отак вийшло.

Ночами я часто думав про нього. Я ніколи не бачив моря. Але тієї зими, коли він був у морі, а весь світ охопила пожежа, мені здавалося, що я пізнав море. Часом мене мучили тяжкі сні. Мене проймав холодний піт, простирала геть мокріли. Я бачив, як здіймалися хвилі, сірі й небезпечні, бачив корабель, який то піднісися вгору, то опадав. Час від часу до нас доходили маленькі конвертики Червоного Хреста, а в них листи з далекого моря. Їм доводилося мандрувати кружним шляхом, щоб потрапити до нас. Вони їхали через усю Швецію. В тих листах ніколи не було скарг.

Я часто думав: чи він бачив, що я махав йому рукою з вікна крамниці того дня, коли він від'їздив? Ця непевність найдужче мучила мене під час війни. Я переконував себе, що машина їхала поволі, а шибка була велика, і якщо він помітив руку, то... то повинен був пізнати й мою сорочку. А якщо ні? Може, він нічого не знав про те, що в нас робилося, і не знав найголовнішого: що я махав йому рукою?

Але він принаймні довідався, що в нього народився син. Ця звістка догнала його десь в Америці.

І його хлопчик, казали люди, схожий на мене. Я був приголомшений, коли вперше почув про це. Звичайно, люди казали так тому, що батька не було вдома,

вони не могли їх порівняти. А я був найближчим його родичем. Хлопчик ще був надто малий, щоб подарувати йому кролика. Та колись і ти станеш великим, доростеш до того, що тобі можна буде дати кролика, малий Беньяміне.

І ось одного разу прийшов пастор. Був літній день, ми побачили його біля хвіртки. Він до нас ніколи не заходив. Мабуть, щось сталося. Він зайшов і врочисто подав усім руку. Його попросили сісти, але він відмовився і сказав, що прийшов до нас сьогодні не з доброю новиною.

— Та певне, що не з доброю.

— Едвард загинув,— мовив пастор.

— Мабуть, що загинув,— відповіли ми.

Я подався разом з пастором до братової дружини. Він зайшов перший і повідомив її про Едвардову смерть. Потім зайшов я. Хлопчик спав. Він нічого не знав.

Так мало статися. Котрогось дня море виявляється дужчим за нас, а коли об берег б'ється війна, всі життя стають однаково маленькими.

Тепер, коли хлопчик підріс, ми часто ходимо до лісу й стежимо за всім, що там живе. Часом з нами вітається дятел, а якось ми зустріли лисицю. Цієї зустрічі хлопчик ніколи не забуде.

Одного разу ми спорудили міст між двома низенькими будівлями, що стояли близько одна біля одної. Коли я йшов мостом, хлопчик стояв скраю і гукав мені, щоб я не впав. А тоді почав просити:

— Дядьку, впадить!

Але я гордо перейшов міст, потім вернувся назад і переніс хлопчика. Після цього він розповідав, що то він переніс мене. Ну й нехай, я йому дозволив.

Скоро він матиме кролика.

А одного дня його мати отримала листа. Коли я прийшов до них, вони вже його прочитали і хлопчик був сам удома. Я здригнувся, побачивши конверт, бо це була його рука, це був лист від нього, він був наче присутній в кімнаті.

— Від тата,— гордо сказав хлопчик і простяг мені листа.

Я прочитав його.

Лист затримала воєнна цензура, і він тільки тепер дійшов до адресата — тепер, коли минули роки й дні після смерті того, хто його писав. Була в конверті й записочка синові. Там було написано: «Передай вітання дядькові і скажи, що я бачив, як він махав мені рукою».

Сульвейг Крістов

РАЙСЬКА РИБИНА

Ми жили під загрозою виселення, як казав Гикавий. То було досить прикре становище, але й зрозуміле, бо ні в самому місті, ні в його околицях не лишилося другого такого закутка, як Репен. Увесь він складався з кількох старих, готових від найменшого струсу завалитися халуп, що тулились біля мосту. Міст теж був такий старий, що жоден механічний транспорт не зважувався проїхати по ньому. Свого часу його збудували для коней і людей. Зате він вимальовувався на тлі неба чудовою дугою, нітрохи не схожою на нові, пласкі, мудро збудовані мости. Нам було тяжко з багатьох причин, але ми тим не переймалися. Широчінь річки відділяла нас від метушливого життя великого міста, ми вдихали запах ріденького ялинового ліска, що виріс на місці колишньої паперової фабрики, а влітку на наших грядках квітли сокирки, люпин і півонія. Ми почували себе винятковими людьми, вибранцями. Гірко було усвідомлювати, що місто хоче нас поглинути, та поки це настане, ми всі переселимося в якесь інше місце. Ніхто з нас навіть не міг собі уявити, яке б воно мало бути. Бо жодне місце в світі не могло зрівнятися з тим, де ми жили.

Дивні події почалися останнього літа. Ми ще тоді не знали, що воно буде останнє. І коли ті дивні події відбулися, ми й гадки не мали, що вони змінять нас і навчать бути обережними. Такими обережними, що відтоді ми довго вагаємось, перше ніж ступити крок по непевних дорогах життя.

Але поки все те сталося...

Ось Гикавий і Філософ сидять над річкою і ловлять рибу. Вони сидять там завжди — вранці, вдень, увечері. І майже не дивляться на поплавці, що погойдуються на жовтій воді. Ніхто ніколи не бачив, щоб вони зловили якусь рибину. Гикавий — веселий балакун, а Філософ скупий на слова. Зате він має, як каже Гикавий, «школу», тобто освіту. Ми любимо вживати слова в трохи іншому значенні, ніж вони мали. Це робило їх яскравішими й соковитішими. Філософ користався словами в особливий спосіб, не так, як усі, бо хотів, щоб люди дивувалися й замислювалися над тим, що він казав. Та коли вже він в окремих випадках говорив твердо й зрозуміло, слова його мали таку саму вагу, як слова всевишнього.

Була ще там двадцятирічна Ерна, що працювала в пекарні по той бік річки, не дуже вродлива, але мила, рожевощока дівчина. Вона щедро дарувала нам черстві булки з пекарні. Ми їх клали на якийсь час у піч, і вони ставали як свіжі. Крім того, вона дбайливо доглядала старого батька. Він завжди був так гарно вбраний, що ми прозивали його консулом.

Був також учень Антон, що мешкав в Аманди, матері розбишакуватих близнюків. Антон кохав Анні. Ми всі знали про це, Анні також. І вона заохочувала те бентежне, несміливе кохання з зухвальством, на яке тільки може спромогтися серце п'ятнадцятирічної дівчини.

Увечері, коли світляні реклами по той бік річки починають лизати небо жовтими й червоними язиками, Аманда, скінчивши роботу, поволі вертається мостом додому. Руки в неї червоні й потріскані від прання. Вона сідає біля Гикавого й розтирає поги.

— Якби я могла хоч на трохи захворіти,— каже вона.— Лягти в лікарню й кілька днів відпочити. Я ж кожнісінької п'ятниці плачу внески в лікарняну касу.

— Посоромилась би казати таке,— відповідає Гикавий.

— Тільки на легеньку хворобу,— благально мовить Аманда.— На два-три дні.

— Дякуй творцеві, що дав тобі здоров'я,— суворо каже Гикавий.

Аманда лише зітхає. Бо її чекає ще найгірша частина дня. Їй треба вертатися до своїх близнюків і до нових видатків. Ніхто не знав, скільки їй коштували протягом року розбиті лампочки, шибки й поштові скриньки. Зате всі знали, що близнюки гірші, ніж завірюхи, урагани й циклони, ми не зважувались нічого їм казати. Тільки радили Аманді, щоб вона спіймала одного й вимолотила ним другого. Часом вона так і робила. Але це нітрохи не допомагало.

Аж ось з'являється й Фріда, спотикаючись на старих дошках мосту у своїх викривлених лакованих черевичках на високих каблуках. Вона тільки починає свій робочий день, чи, вірніше, робочу ніч. Але треба їй поставити в заслугу те, що вона ніколи не займається своїм ремеслом на нашому боці річки. Часом вона має цигарки, якими нас частує.

Фріда зупиняється, безтурботним порухом поправляє капелюшок і каже Аманді:

— Яка ти стомлена, бідолахо.

— Чесна праця завжди стомлює людину,— відповідає Аманда.— Але де тобі знати це...

Цього невеличкого уколу Аманді якраз вистачає, щоб вона могла встати й піти додому.

— Ропуха,— байдуже мовить Фріда.

Жив також серед нас один чоловік, якого ми звали Артилеристом. Бо коли він прибув до нас, то зняв з кузні стару таблицю, а замість неї повісив плакат з написом «Ательє». Звідти й пішло його прізвисько. Він малював картини на мішковині й накривках від картонних коробок. Час від часу він ішов у місто з за-

пакованою картиною. Надвечір він вертався з нею додому. Але бувало, що він вертався і без картини. Продавав її, а може, десь лишав, щоб справити на нас враження. Ми не знали його і навіть трохи побоювались. Він проходив, пильно дивлячись на нас чорними, шаленими очима, наче хотів щось сказати, але передумав. І вже аж як опинявся на мості, до нього вертався дар мови.

— Річка як життя, пливе собі та й пливе! — вигукував він.— А життя як річка, гнила клоака, повна здохлих щурів і вживаних презервативів. Джерело було чисте, і море чисте, а річка... Ви думаєте, що в ній може щось жити? Де там... Ви ніколи не вловите жодної рибини...

І гатив кулаком по поруччю.

Ми дивувалися, чому Гикавий нічого не відповість йому, та він тільки мовчки спльовував. Може, його стримував Філософ, бо той сидів з таким виглядом, наче знав якусь таємну причину зухвалих наклепів Артилериста на нашу річку.

Весна того року почалася чудово. Ерна знайшла собі коханого і була така рада й щаслива, що помилялась і приносила нам зовсім свіжі булки. Врешті довелося нам самим сказати їй про ту помилку. Та виявилось, що ми тепер такі булки й мали отримувати — Ерна брала їх у пекарні в рахунок своєї платні.

— Я хочу бути доброю,— мовила вона, дивлячись на нас довгим, променистим поглядом.

Вони зустрічалися на мосту. Приходили кожне з свого боку й посередині зустрічалися. Чудова була картина. Потім, міцно обнявшись, вони йшли в місто.

Коханий її був гарний.

— Як молодий бог уранці,— казала Аманда.

На голові в нього був ніби шолом з білявого, кучерявого волосся, шкіра смаглява, а сорочка біла, як сніг. Крім того, сорочка була розхристана під шиєю.

Так, саме та розхристана під шиєю біла сорочка була винна, що в серцях старих і молодих жінок у Репені забриніла чудесна мелодія.

На Анні це подіяло жахливо. Вона теж знайшла собі коханого з того берега, хлопця з велосипедом, що розвозив товар. Вона запишалась і всім хвалилася, що хлопець має також мандоліну. Звичайно, ми заздрили на її хлопця з мандоліною, але що робилося з Антоном! Він з розпачу сох на очах. Ми пробували втішати його, але нічого не помагало. Тоді до нього взялася Фріда й добре вилаяла.

— Так тобі й треба, щоб не ходив, як сновида, і не туманив собі голови мріями! — сердито казала вона. — Жінки не для того живуть на світі, щоб чоловіки про них мріяли... Жінка хоче, щоб чоловік її взяв і міцно тримав. А ти що робив, питаю я тебе, чим думав? Тепер можеш собі мріяти про бідну Анні. Що ж тій Анні було робити? Дивитися, як ти зітхаєш? От і маєш те, що заслужив!

Антон замкнувся в собі.

Літо було суцільним пасмом квіток, спеки і мух. Ерна приходила до Репена зі свіжими кренделями. Вона мала під час літньої відпустки поїхати до моря, відвідати батьків свого Альфа. Батьків вона боялася, але моря... Вона мріяла про море, про велике, прохолодне, солоне море. Сяйво її кохання опромінювало нас усіх.

Гикавий перший побачив, до чого йдеться.

— Вона занадто пунктуальна, — сказав він. — Не можна бути такою пунктуальною. Хлопець має чекати, а не дівчина.

Хіба наша Ерна була пунктуальна?

— Аж занадто...

— То скажи ж їй це, — стривожено насіли ми на нього.

— Я сказав. Але вона нічого не чує і нічого не бачить.

Після цього ми почали пильніше приглядатися до того, що діялося на мосту. Все було так, як казав Гикавий. Ерна часом довго чекала на хлопця. Щораз довше й довше. Але він приходив. І хіба ж вони не планували невдовзі разом поїхати до моря?

Одного дня він не прийшов. Тяжка, прикра мовчанка пригнітила Репен.

Більше він не приходив. Ерна стояла на мосту багато днів, та хлопець у білій сорочці не з'являвся до неї на побачення. Ми так чітко пам'ятали ту білу сорочку, що нам здавалося: треба добре захотіти, і ми її вичаруємо для Ерни. Та ба! Дарма здавалося.

Ми могли зробити тільки одне — лишити її в спокої. Зате Анні зробила щось інше: порвала зі своїм хлопцем. Через солідарність з Ерною чи з лояльності до Репена? Ми не знали напевне, але знов любили Анні.

Може, й для Антона тепер розвидниться світ? Та ні, Антон, поминаючи Анні, відвертав голову. Втратив віру в неї.

Літо постаріло і зробилося мляве, безсиле. Одного такого млявого дня Артилерист подався в місто з картиною. А надвечір вернувся з нею назад. Він спинився на мосту. Постаць його була наче вирізьблена на тлі полум'яного неба.

— Річка пливе собі та й пливе! — вигукнув він.— Річка як життя, така сама отруєна, як і воно. Я не можу довше жити серед здохлої риби. Я хочу до моря...

Він перехилився через поруччя і кинувся в річку. Все це відбулося зненацька, ми не повірили власним очам. Тільки Гикавий з Філософом не розгубилися, вони діяли так швидко і вправно, наче віддавна готувалися до цього випадку. Вони поклали вудки між прибережним камінням так, щоб поплавки трималися на воді, потім майже вповзли в маленький човник.

Філософ схопив весла, а Гикавий — довгу очепу. Голова Артилериста кілька разів з'являлася на поверхні, та коли Гикавий з Філософом допливли до неї, зникла. Філософ кружляв човном навколо того місця, а Гикавий намацував очепю потопельника в каламутній воді. За котримось разом вони спіймали його і втягли в човен. Фріда здогадалася зразу ж послати Антона по швидку допомогу. Поки човен підплив до берега, Антон уже вернувся. Гикавий показав великим пальцем на дно човна.

— Готовий,— тихо мовив він.

Вони винесли Артилериста на берег, і ми й самі побачили, що він мертвий. Анні голосно захлипала й кинулась на груди Антонові. І Антон теж виявився не сильнішим за Анні, він обняв її і сказав, щоб вона не дивилася на небіжчика.

Він лежав на березі річки такий самотній, занедбаний. Старенький шарфик згубився у воді, і з-під оксамитової куртки виглядали худі груди. Та найгірший вигляд мали його черевики. В них не було споду, і брудні підшви мертвих ніг немов оскаржували нас.

Ми не помічали раніше його безмежних злиднів.

Може, він намагався приховати їх від нас тим дивовижним полум'ям, яким горів за життя. Але тепер його чорні, шалені очі погасли, і він був безборонний перед нами, безборонний перед правдою. Ми стояли над ним, і нас мучив сором.

Приїхала швидка допомога. Двоє санітарів з ношами й лікар. Поліцай біг мостом. Лікар схилився над мертвим, похитав головою і дав знак санітарам. Ті обережно покладали його на ноші і прикрили ковдрою.

Он яке воно, милосердя.

— Чи тут є хто з його родичів? — спитав поліцай.

Нова хвиля сорому. Ми нічого не знали про небіжчика, а тим більше про його родичів. І хіба не ми повинні були замінити йому родину? Сором...

Раптом Ерна ступила крок наперед:

— Я була з ним заручена, пане поліцай.

— Ну, то їдьмо з нами,— сказав той.

— Дякую,— твердим голосом відповіла Ерна.

Санітари взяли ноші. Ерна йшла з одного боку, лікар і поліцай з другого. Так вони перейшли міст, і ми почули, як машина поїхала.

— Але ж вона не була з ним заручена,— мовила Анні.

— Однаково це гарний вчинок,— сказала Фріда.— Принаймні вона тепер зможе провести його в останню дорогу.

Так, то був гарний вчинок. Ерна була добра, з нас усіх вона найкраще знала, що таке горе й мука.

— І згадайте,— вела далі Фріда,— вони обоє хотіли до моря.

А й справді, виходить, між ними був якийсь зв'язок.

— Так помер батько її дитини,— мовила Аманда.

Дитини? Нас ніби вколело це слово. Та, глянувши на Аманду, ми раптом збагнули, що в Ерні справді буде дитина. Як ми досі цього не помічали? Адже було багато всіляких ознак. Ну, а коли так, то ясна річ, що мертвий наречений був набагато кращим батьком, ніж живий звідник. Ми не були певні, що Ерна мала це на думці, бо вона була доброю дівчиною. Та якщо мала, то ми вже повинні були подбати про те, щоб ані найменше зерно сумніву не вкоренилося в Репені.

Над річкою западав вечір.

— Ніколи ми з ним не розмовляли,— похмуро сказав Гикавий.

Нас вразило, що навіть він почував себе винним. Тільки Анні була надто молода, щоб носити такий тягар.

— Він казав, що річка пливе,— мовила вона.— І це правда. А ще казав, що ви ніколи не зловите жодної

рибини, і це також правда. То про що ж ми мали з ним розмовляти, як він завжди казав те, що є?

В її логіці було щось підступно заспокійливе. Виходило, що Артилерист сам був винен у своїй самотності і в своїй біді, бо казав тільки правду.

Тієї миті Гикавий крикнув і підбіг до води. Вудка його вигнулась над річкою дугою, а поплавець щось тягло в глибину. Гикавий схопив вудку і витяг на берег рибину.

Бо то справді була рибина.

Срібляста рибина з ясними, блакитними поплавцями, синясто-чорною головою і золотими обідками навколо очей. Ніхто з нас не бачив ще такої гарної рибини. І те, що таке незвичайне створіння плавало в брудній, смердючій річці, треба було вважати за диво. То була не макрель.

І не струг, не окунь...

І тоді Антон сказав, що, на його думку, це райська рибина. Бо ж є райські птахи, то, напевне, є і райська риба. Він тепер обіймав Анні, в голосі його бриніли нові, владні нотки, а в тому, що він казав, був якийсь сенс. Рибина билася об землю блакитним хвостом.

— Думаю, що тобі треба зварити з неї юшку,— мовила Фріда.

Аманда зареготала й сказала, що ніколи ще не чула, щоб хтось варив юшку з такої риби. Таку рибину треба спекти на свіжому маслі...

— Ні,— заперечив Антон,— ти повинен зробити з неї опудало. Такої рибини немає навіть у зоопарку.

Це, звичайно, була добра думка, проте Гикавий, здавалося, ніяк не міг зважитись.

Тоді взяв слово Філософ.

— Це твоя рибина,— сказав він Гикавому.— І ти можеш зробити з нею, що хочеш. Але я не радив би тобі ані варити з неї юшку, ані пекти її, ані робити опудало. Такого не роблять... з душею.

З душею?

Слово це ніби на крилах запурхало між нами.

З душею... З душею...

— Ця рибина — душа Артилериста,— вів далі Філософ.— Ми ж чули, він сам сказав, що хоче до моря. Чи ви можете якось інакше пояснити появу рибини?

Ми подумали й переконалися, що інакше не можемо пояснити її появу. А крім того, це ж промовляв Філософ. Тож ми лише мовчки кивали головами.

— Він зачепився за гачок, щоб попрощатися з нами,— врочистим голосом сказав Філософ.— Тепер ми помирилися з ним.

Помирилися? О, як добре!

Та чи не легше було б усвідомлювати нам, що ми не зовсім помирилися, день у день з почуттям сорому визнавати за собою крихту провини, аніж жити з страхливим переконанням, що на світі бувають дива?

Гикавий узяв рибину в руку й запитливо глянув на Філософа. Той усміхнувся:

— Це твоя рибина.

Враз на обличчі Гикавого з'явився рішучий вираз. Він обернувся і вкинув рибину в річку. Рибина описала мерехтливу, сріблясту дугу на тлі неба і зникла під водою.

— Він помахав нам рукою,— побожно мовила Анні.

Ми довго стояли над річкою. І довго нам здавалося, що ми проводжаємо душу Артилериста в її подорожі до моря.

СКРИНЯ

Не так уже й давно в одній нурланнській бухті жило бездітне подружжя. Чоловіка звали Турвалдом, а жінку — Мартою. Вона була непривітна, скупа, всім невдоволена, і чоловік, скільки й жив з нею, не зазнав великих радощів. Найгіршою вона бувала в негоду.

Хтось, може, гадає, що бездітним людям легше, ніж іншим, витримувати скруту, коли в морі не ловиться риба. Але це тільки так здається. Турвалд так звик до невдач і до Мартиної верескливої лайки, що не хотів довго плавати в пошуках риби. Якщо вона негайно не ловилася на принаду, Турвалд відразу ж, нарікаючи на свою долю, вертався додому, сідав біля груби, згортав руки й нічого не хотів робити.

Дружина мала таку саму звичку. Коли торф відразу не займався, вона кидала підпалювати його й воліла мерзнути.

— Однаково колись помреш з холоду, то краще вже померти тепер,— бурчала вона й сердито сопіла.

— Еге ж, або колись помреш з голоду,— підхоплював Турвалд.— То так само можна померти й тепер.

Сусіди, що йшли повз хату і бачили їх у кухні крізь вікно, сміялися й казали:

— Турвалд з Мартою знов посідали вмирати. Цікаво, хто кого сьогодні пересидить?

А тим часом чоловік і жінка, сидячи в кухні, красочком ока стежили одне за одним. Ні він, ні вона не хотіли здаватися першим і вертатись до остогидлого життя. Спливала година за годиною, вони сиділи тихо, як миші, не озиваючись одне до одного жодним сло-

вом. Та врешті природна потреба гнала Турвалда надвір. А коли він знов вертався до хати, Марта кілька разів злісно блимала на нього очима і нарешті не витримувала:

— Ти був у коморі і їв сушену рибу, негіднику!

Ні, не так просто було вмерти, життя не хотіло їх відпускати, і трохи згодом Турвалд знов виходив у море. Але рибі весь час більше подобались сусідські неводи, і дарма було звинувачувати долю, що вона не однаково ласкава до всіх.

— Ти б спробував поплисти за відрогу, а не сидіти з принадою тільки на мілині,— радили сусіди.

— Не поможе,— відповідав Турвалд.— Кому вже не щастить, тому можна й з хати не виходити.

Та одного дня сталася незвичайна подія.

Це було в суботу, після обіду. Турвалд і Марта сиділи вже три години голодні в нетопленій хаті, палець об палець не вдаривши, і кипіли з гніву, що життя в них анітрохи не пригасло. Зненацька Турвалд згадав, що не витяг з води човна, а на морі почався приплив.

Він спустився до пристані і, коли брів мілиною, щоб витягти легенького нурланнського човна за межу припливу, то помітив неподалік якусь річ, що плавала серед віхтів морської трави. То була наче скриня, схожа на ту, що він бачив багато років тому у священника.

До Турвалда спершу закралася підозра. Чого б це скриня запливла до його пристані? Мабуть, доля хоче ще якимось способом пошити його в дурні, не інакше. Він уже хотів обернутися й почвалати додому, щоб далі чекати в хаті голодної смерті, але тієї миті йому спало на думку, що нічого не станеться, як він ще раз гляне на скриню. Чимось вона його вабила. То була якась таємниця, якась спокуса, якась... Він уже давно

не знав такого почуття, ще з часів своєї молодості.

У Турвалда аж вуха почервоніли. Він зсунув човна у воду, сів у нього і, відштовхуючись кілком, підплив до скрині.

Ні, то була незвичайна скриня, видно зразу. Зроблена з якогось невідомого Турвалдові дерева, а всі ріжки обковані залізом з дивовижним візерунком, що скидався на звірячі голови з людськими рисами. Дужки скрині мали форму величезних кулаків.

Турвалд перехилився через облявок і торкнувся одного кулака. Ух! Наче потиснув руку велетневі! Скриня занурювалась у воду якраз настільки, що над поверхнею виднівся замок. О господи! Турвалдові раптом аж гаряче стало від думки, що може лежати в тій скрині. Адже це не звичайна, буденна скриня, в якій сільське начальство тримає вдома всякий дріб'язок. У ній було щось від іншого світу, печать величезного багатства, справжньої старовини,— Турвалд бачив, що скриня довго лежала в морі, вона була вкрита зеленою пліснявою і густо обліплена блакитнуватими черепашками, що, може, походили з далеких узбереж. Замок був зроблений з кутої міді.

Скриня виявилася страшенно важкою. Він добре наморочився, поки підтяг свою знахідку на таке місце, щоб її не змило море. Скриня була замкнена і мала таку завбільшки шпарку на ключ, як його великий палець. Турвалдові вже почали ввижатися розкішні картини. Він спробував труснути скринею, щоб почути, чи, бува, не забряжчить щось усередині, але це було все одно, що труснути Торргатеном¹.

Бабраючись у воді, він помітив, що сусід вийшов з хати і звернув до пристані. Тому він заходився квапливо збирати водорості й накривати скриню.

Сусід спинився біля повітки і глузливо спитав:

¹ Торргатен — висока скеля, що стримить з моря поблизу острова Лека в Нурланні.

— Що це ти вистежуєш у повітрі?

Турвалд пропустив повз вуха його глузливий тон і відповів з робленою наївністю:

— А хіба не можна стояти й дивитися на виселок? Чи, може, це твоє приватне повітря?

Та коли сусід пішов, він посумирнішав і ґайнув до хати. Марта й далі сиділа біля холодної груби і лютувала.

— Ти знов ходив по сушену рибу! — визвірилась вона.

— На мілині лежить скриня,— сказав Турвалд, і очі його якось дивно заблищали.

— Яка ще там скриня?

— Я ніколи такої не бачив. Страшенно важка. І я міркую собі, чи в ній, бува, немає чогось цінного.

Марта аж кинулась:

— Тебе ж, думаю, ніхто не бачив?

Турвалд хитро всміхнувся. В цій хаті вже стільки років ніхто не сміявся, що кішка з несподіванки аж сховалася під грубу.

— Я накрив її водоростями. Ми не заноситимем її, поки не стемніє.

До самого вечора чоловік і жінка нудилися в кухні й чекали, поки смеркне. Турвалдові доводилося знов і знов описувати скриню, і після кожного такого опису вона ставала ще краща, ще дивовижніша. Марта навіть вирішила поки що не помирати з холоду, а присилувала себе піти до дровітні, принесла трісок і сухого торфу, і невдовзі в грубі запалахкотіло веселе полум'я, якого ця хата не бачила вже багато років.

— Нам не можна нічого розтринькувати,— мовив Турвалд.— Адже невідомо, чи в скрині щось є.

Але цього йому не варто було казати. Від його слів до них відразу вернувся понурий настрій. Кішка знов вилізла з-під груби,— їй, здавалося, відлягло від серця.

За хвилину Турвалд кашлянув і сказав:

— А все ж там повинне щось бути. Щось важке, як залізо. Його може вміститися багато в такій скрині.

Марта знов стрепенулася.

— Авжеж, у скрині щось є. А то навіщо ж вона? Хто б її тримав порожню? Маєш час іще помріяти, поки не стемніло.

Нарешті таки смеркло, хоч і дуже повільно. Турвалд підійшов до вікна й виглянув надвір.

— Добре, що я знайшов скриню не влітку, бо нам довелося б чекати аж до осені, щоб забрати її. Наш сусіда Педер має звичку стояти біля вікна й дивитися, хто що робить.

Невдовзі вони, пригинаючись до землі, прокралися на берег.

— Вона лежить за два метри праворуч від пристані,— схвильовано прошепотів Турвалд.— Ось тут.

Вони натужувались з півгодичи, поки занесли скриню до хати. Там вони обтерли її і поставили під стіною, на якій висіло гасло, що його Марта вишила, коли була молода: «Ощадь на всьому!» Потім замкнули двері й затулили вікна.

— Ну от, тепер принеси сокиру,— сказала Марта.

Турвалд подивився на скриню, почухав голову і невпевнено мовив:

— Гарна скриня і справді незвичайна.

— Так,— погодилася Марта.— Сокира в сінях.

— Мені тільки ось що спало на думку,— вів далі Турвалд.— Адже ми не зовсім певні, що там щось є, то, може, шкода псувати такий гарний замок.

Дружина недовірливо глянула на нього.

— Ти що, здурів? — крикнула вона.— Не будеш розбивати скрині?

Турвалд зніяковіло всміхнувся. Він став такий дивовижно несміливий, навіть схилив набік голову.

— А що, якби ми просто лишили її в хаті? Хай собі стоїть,— простодушно мовив він.

— І не відчиняли? — Марта аж рота роззявила.

— Так, тобто... якщо вона порожня, а ми її відчинимо, то побачимо, що вона порожня... хе-хе. А якщо не відчинимо, то не вадить, як вона й порожня, бо ми й далі віритимемо, що в ній щось є, хе-хе...

Турвалд аж упрів від тягаря своїх незвичайних думок. Марта все ще дивилася на нього, роззявивши рота.

— Ну, ти ж розумієш, що коли вона порожня і ми її відчинимо, то вже не зможемо замкнути і знов вірити, нібито в ній щось є.

Він похитав головою, здивований своїми власними словами. Так важко було вкласти в них те, що він мав на гадці.

Скриня лишилась неторканою, але Марта потай приглядалася до свого чоловіка, чи, бува, він не впав на міліні і не вдарився об щось головою того дня, коли знайшов скриню.

Проте для Турвалда життя відтоді дивовижно по-світлішало. Тепер він міг годинами сидіти з своєю принадою і не впадав у відчай, а щоразу, коли йому не щастило, втішав себе думкою про те, що лежало в скрині. Авжеж, мріям про ті багатства, про ті чудесні скарби, які ховала в собі скриня, не було кінця, і Турвалд так поринав у них, що тільки руки помічали, коли йшла риба. І дивно: йому почало щастити на морі. Наче риба сама тепер радо запливала в бухту перед його пристанню. Якось він привіз додому півчовна риби, а одного дня навіть спіймав десятикілограмового лосося.

Турвалд повіз продавати рибу і вернувся додому з борошном, крупою, цукром і родзинками, а також купив Марті синю хустку. Вечорами він сидів у кімнаті і квоктав коло скрині. Проте Марті це не дуже подобалося.

— Краще б пішов принести сухого торфу, ніж ви-

дивлятися на свого божка. Ніяк не збагну, що ти за людина. Чого ти не хочеш відчинити скрині?

Турвалд не відповідав. Адже Марта тільки істота з жіночим розумом, вона не рівня чудесній скрині, в ній уже немає ніякої краси, і думка про те, що в ній може ховатися, не збуджує солодких мрій.

Тим часом достаток зростав, Турвалд купив собі нового човна, нове рибальське спорядження і виношував плани збудувати нову хату. Але кожного вечора він просиджував годину біля скрині. Він навіть почав розмовляти з нею, просив у неї поради, питав про рибальські гачки, про погоду, про вітер і про всяку всячину. Марту це завжди дратувало, їй здавалося, що вона не може почути від чоловіка путнього слова, що він відповідає їй не до ладу.

— Нащо такий чоловік, можна одружитися з дрючком, однаково було б,— казала вона.

Врешті дійшло до того, що Марта зненавиділа скриню. Траплялося, що вона сердито штурхала її ногою, коли Турвалд був у морі, бризкала на неї солоною водою, а кілька разів навіть плюнула в замкову шпарку. Та нічого не допомагало. Турвалд ледве встигав роззутися, так йому кортіло посидіти біля клятенної скрині. Він купив тканину скатерть і накрив її. Марта скатерті ніколи не мала.

Якось навесні вона просто пішла в дровітню й принесла звідти сокиру та клинок. Турвалд був далеко в морі, його човен мрів маленькою цяточкою ген аж біля відрог.

Марта добре спітніла, поки витягла скриню на середину хати, але врешті таки домоглася свого й заходилась орудувати сокирою. Марта заганяла клинок у щілину, сідала на сокиру, щоб виламати замок, але дарма; він тріщав, рипів, проте не піддавався. Та Марта не відступала, вона почувала себе так, як святий Улав, що трощив поганських богів у Гудбранс-

далі. Нарешті замок відімкнувся. Марта відчинила віко й жадібно схилилась над скринєю.

Вона була порожня. Зовсім порожня. Марта мовчки тріумфувала. Вона залишила віко відчиненим і задоволено пішла до кухні зварити собі ковток кави.

Коли Турвалд вернувся додому й побачив, що скриня відчинена, йому наче відібрало мову. Він тільки ошелешено втупився в неї очима.

— Ось бачиш,— нещадно мовила Марта.— Звичайно, скриня порожня, хіба я не казала тобі?

Турвалд ошустився на стілець і враз ніби зсохся. Кілька днів він не озивався й словом.

— Де твоя риба? — питала Марта.

Відповіді не було.

— Ти б поплив на інше місце, якщо тут нічого не ловиться.

Турвалд і на це нічого не відповідав. Він цілими ночами сидів біля порожньої скрині, втупивши в неї погляд.

Того літа риба знов почала обминати його бухту. А коли настала осінь, вони з Мартою сиділи біля холодної груби і краєчком ока стежили одне за одним.

Одного дня, коли Турвалда не було вдома, повз хату їхав підводою крамар. Його зацікавила скриня, і Марта продала її за п'ять крон. Потім дійшла чутка, що крамареві не пощастило з нею. Ідучи, він відчинив віко, та раптом налетів вітер і захряснув його. Кінь, наляканий стуком, схарапудився. Крамар упав на узбіччя гори й скрутив собі в'язи, а його крам розлетівся на всі боки. Тільки скрині нічого не сталося, вона покотилася схилом униз і спинилась аж на самому березі.

З першим весняним припливом море забрало її і понесло геть. Тепер вона плаває світами і може прибитися до берега де завгодно.

БІРТА ІЗ СВЕЙГЕНЕСА

Бірта із Свейгенеса прокинулась раніше, ніж звичайно, хоч це був найтемніший день року. Взимку вона лежала до шостої години, та сьогодні їй було ніколи. Наближались різдвяні свята, і вона мала піти до міста з Сігваллом, своїм малим онуком, який поки що спав біля неї на ліжку. Дорога вела горами і в порожні забирала дві години. Але сьогодні вони мали ношу — по в'язці соломи, яку хотіли продати в місті людям на ліжка. Бірта розраховувала, що їм доведеться йти цілих три години.

Навколо неї чути було різні звуки: кашель, хрпіння, в кухні щось гризла миша. Але не вони збудили Бірту, до них вона звикла, чула їх навіть крізь сон. Ці звуки весь час сповнювали її серце гіркотою, бо нагадували про те, що дім її підупав і що вона вже сама не здатна його втримувати. Найгірше було взимку, коли корови ревли голодні біля порожніх ясел і коли з фіорду подимав південно-західний вітер і торхтів нещільно прибитими дошками старої хати. Але це була не та гіркота, від якої людина занепадає духом. Це був її звичайний настрій, такий природний, як удари серця. Її старе, худе тіло до краю вимучила подагра, але серце було здорове. Часто, лежачи вночі без сну, Бірта розважалася тим, що слухала, як стукає серце, ніби то був її давній приятель, на якого вона могла покластися.

Взагалі вона не мала на кого покластися. Вся її родина — десятирічний Сігвалл та двоє дівчаток, одній чотири, а другій шість років. І ще Тунетта, неві-

стка, що спала в другій кімнаті. То вона кашляла надсадним кашлем. У грудях у неї булькало і так свистіло, як свище вітер, коли задимає в щілину.

Бірта лежала під теплою ковдрою, і біль шпигав її в лівому клубі і в ступні. «Хай би вже краще в правому»,— сердито подумала вона. Вона знала, що як тільки встане й почне рухатись, найгірше минеться, та все ж і далі лежала, обдумувала, що треба зробити, поки вони підуть з дому, і втішалася теплом під ковдрою, бо тіло її зігрівалося десь аж під ранок. У хаті стояв крижаний холод, вона востаннє підклала в грубу дров увечері, десь біля восьмої години.

Бірта думала, що робитимуть дівчатка, поки вона вернеться з міста. «Хай сидять на ліжку в матері. Тунетта не має сили встати й затопити грубу. Та й не захоче»,— думала Бірта, прислухаючись до ненастанного кашлю невістки.

Скоцюрбившись, Бірта вилізла з-під ковдри й почала одягатися. Це були найгірші хвилини дня. Рухатись вона мусила поволі, бо як тільки нахилилася, в клубі і в спині так шпигало, що хоч сядь та й плач. Найважче було натягти панчохи, та коли вже вони були на ногах, біль трохи стихав, переходив у тупу кольку.

З кімнати до кухні треба було перейти кілька кроків, а там уже лежали приготовлені звечора шматок сухої кори і в'язочка хмизу. Не встигла Бірта піднести сірника, як під чорним залізним казанком спалахнуло полум'я. Від його тьмяного відблиску на шибках заграли морозяні квітки. Коли Бірта зішкрябала нігтем паморозь, то побачила надворі ясне небо. Вітру зовсім не було. Вона боялася, щоб погода не зіпсувалась, бо тоді вони б не перейшли горами з в'язками на спині.

Тунетта жалібно застогнала, і Бірта поспішила назад до кімнати. Треба втихомирити її, щоб не збудила дітей. Вони спали на материному ліжку, у неї в но-

гах, біля самої стіни. Бірта поправила на них ковдру і обернулася до Тунетти, яка ледь підвелася, опираючись на край ліжка. Її бліде, сухотне обличчя, обрамлене чорними косами, геть змарніло. Очі дивилися повз Бірту і в тьмяному світлі, що пробивалося з кухні, здавалися неприродно великими.

— Чого ти хочеш? — пошепки спитала Бірта. Тоді взяла сорочку і прикрила Тунетті ноги, що лишилися голі, коли вона натягла ковдру на дитя.

Тунетта відвернула голову, коли помітила, що Бірта дивиться на неї. Рука її шукала наосліп біблію, що завжди лежала на стільці коло ліжка.

— Хай лежить,— суворо мовила Бірта,— однаково ти не зможеш читати, поки не розвидниться.

Тунетта слухняно відсмикнула руку й лишила її поверх ковдри, ніби щось відкинула від себе. Бірта пильніше приглянулася до невістки: з ліжка на неї дивилися смерть і страх, і це на мить позбавило її впевненості. Бірта бачила, що Тунетта догоряє, але вважала, що помре вона аж під весну. Вона знала сухоти і знала, як вони виявляють себе. Найстарша дівчинка померла восени, а три роки тому сухоти забрали її сина з цього самого ліжка, де тепер лежить Тунетта. Бірта бачила, як він марнів, тиждень за тижнем, бачила, як із його дужого тіла хвороба висмоктувала силу, аж поки врешті лишилося тільки волосся й очі. Син не здавався до останку. Кашляв, але борюся. А Тунетта не бореться. Просто піддалася й чекає смерті. Між іншим, Бірта заборонила їй молитися вголос, щоб вона не лякала дівчаток. «Чи вона часом не згасне, поки мене не буде? — подумала Бірта.— Не годилося б, щоб при цьому були самі діти». Вона крадькома стежила за Тунеттою. Ні, в неї ще немає того колючого, нестерпного погляду, який буває в хворих перед самим кінцем.

— Як тобі сьогодні? — запитала Бірта.

— Думаю, що скоро бог прибере мене,— жалібно відповіла Тунетта.— Я скоро вмиру.

Останнє слово вона сказала так тихо, що Бірта ледве почула його.

— Дурниці,—суворо мовила Бірта.— Ти не вмреш...— Вона хотіла додати «так швидко», але стрималася, натомість спитала: — Ти голодна?

— Голодна! — відповіла Тунетта майже докірливо. Вона повернулася так рвучко, що той порух ніяк не в'язався з її кволим голосом.— А хіба у вас є щось їсти? Може, щось тепле?

Бірти відлягло від серця. Поки Тунетта хоче їсти, ще немає небезпеки.

— Я щось зварю, перше ніж ми підемо з дому.

Бірта сказала це спокійним, байдужим голосом, ніби в неї була повна комора їжі. «Бо це таки ще не найбільша скрута,— думала вона в кухні.— У нас є картопля, одна суха рибина, трохи крупи, солі і п'ять коржів».

Вона вирішила взяти один корж сьогодні. Вправними пальцями вона почистила кілька холодних варених картоплин, потовкла їх ложкою на дні казанка, налила туди трохи теплої води, тоді покоришила півкоржа, розколотила все те й поставила на плиту.

Потім пішла до кімнати і збудила Сігвалла. Він зразу прокинувся.

— Що, підемо? — спитав він сонно і, поки вона дійшла до дверей, уже встав.

— Авжеж, підемо,— відповіла вона бадьоро.

Сігвалл був її єдиним помічником, єдиною опорою, і вона завжди ставилась до нього ласкаво. Решта всі рідко бачили від неї ласку.

Вийшовши в присінок, Бірта зняла з кілочка ліхтар і потрусила ним, щоб почути, скільки лишилося гасу. Вона хвилинку нерішуче постояла з сірниками в руці, тоді повісила ліхтар назад. Він їй буде потрібний у го-

рах. Бірта сподівалася, що гасу вистачить, поки розвидниться. А худобу можна обійти й навпомацки.

Надворі вона стала і вдихнула холодного повітря. В грудях посвіжішало, зразу полегшало. Крижаний гніт, що давив її в хаті, ніби рукою зняло. Небо було ясне, а внизу, від фіорду, доходив легенький запах моря і водоростей. Мабуть, стояв штиль, а то чути було б неугавний гуркіт прибою. Садиба лежала над самим гирлом фіорду і так високо, що люди з берега називали їх сусідами господа бога. Коли у фіорд запливав хтось чужий, вони показували пальцем на стрімку, високу кручу: «Он там живе Бірта із Свейгенеса, вона повдовіла, ще не мавши тридцяти років...»

Колись вона трохи пишалася, що люди кажуть так про неї, кажуть з пошаною, бо вона сама давала собі раду, нікому не стала тягарем. Тепер їй було байдуже. Відколи помер син і вони не могли користуватися човном, вона з ними не зустрічалася. Бувало, цілими місяцями нікого не бачила.

Коли Бірта відчинила двері до стайні, телиця встала, а вівці стиха забекали в темряві.

— Зараз, зараз,— промурмотіла вона, ніби розмовляла з дітьми.

Вона завжди радо заходила до стайні. Тільки як часом ранньої весни в них було обмаль паші, їй не хотілось туди заходити. Але тепер у них сіна досить — більше, ніж треба, подумала Бірта, навпомацки пробираючись повз порожнє стійло, де раніше стояла корова. Вони втратили її влітку, саме перед тим, як мали привести з гірського пасовиська. Бірта з Сігваллом шукали її кілька днів, поки знайшли, і то ворони показали їм дорогу. Корова посковзнулась і впала в провалля, майже на дно фіорду. Місце було таке стрімке й неприступне, що Сігвалл навіть не міг злізти туди й забрати нашійника. Там вона й досі лежить, те, що від неї лишилося. Цілу осінь біля того місця

літали ворони й показувались лисиці, нагадуючи їй про пещастя. Ставши над проваллям і побачивши, як огидні птахи жирують на розпухлому трупі, Бірта мало не зомліла. На якусь мить їй здалося, що тепер усе пропало. Сігвалл плакав, їй також сльози пекли очі, але вона їх якось стримала. Вона знала, що плач не допоможе. Почнеш плакати, побиватися, тоді важко буде на цьому скінчити. Можна впасти додолу і здатися.

Тяжко. Щоразу, йдучи повз порожнє стійло, вона думала про це, але не занепадала духом, не байдужіла й не опускала рук. Її поймала лють, коли вона дивилася на вільний ланцюг біля ясел. Тоді вона полегшувала душу мовчазними прокльонами, вдаючи, що має на думці коров'ячий пашийник. Мовляв, такий добрий нашійник і лежить у яру без діла!

Певне ж, вона вірила в бога, дякувала йому за їжу, за здоров'я і щовечора просила в нього того, що вміщалося в межах вірогідного. Проте вона знала, що не варто докучати йому даремним проханням: він бо не міг вдихнути життя в коров'ячий труп! Тому вона й лаялась, хоч лаятись було безглуздо. Це була її своєрідна мовчазна угода з богом, привілей, яким вона завжди користувалася, бо відчувала, що він їй допомагав тоді, коли вона не мала більше ніякої допомоги.

Бірта шурхотіла в темряві, обережно ділячи сіно телиці і вівцям по маленькому оберемочку. Вона не давала зайвого, хоч і мала багато сіна. Може, комусь із берега не стане паші в березні чи в квітні і їй пощастить продати якусь в'язку. «Хай котрийсь поспробує, чи легко видряпуватись аж під хмари!» — зловтішно думала вона. Ось і солома, яку вони з Сігваллом понесуть до міста продавати. Не такий це вже й скарб, не щось особливе, а все ж вони підуть до міста не голіруч. Протягом минулих років їй доводилось ошадити солому на підстилку, а тепер корови немає,

то можна трохи й продати її. Це сповнювало Бірту почуттям, що майбутнє її не зовсім безпросвітне.

Їх ще не обсіли найбільші злидні, але вже відчувалася скрута. Бірта знов заходилася перераховувати все, що мала в хаті: картопля, трохи оселедців... На крайній випадок вони продадуть вівцю. Коли Тунетта помре, мабуть, таки доведеться продати вівцю, бо на похорон треба грошей. Десь на далекому невиразному обрії майбутнього приниження мріла остання гірка надія — вона попросить допомоги. В касі для бідних! Не встигла зринати така думка, як Бірта відразу відкидала її. Про це ще не може бути мови, взагалі не може бути мови!

Вона зачерпнула відром води з діжки, яку наливала звечора, щоб вода встигла нагрітися, і понесла телиці. В лютому вона має отелитися. Поки телиця пила воду, Бірта відчувала, як у ній скидалося теля. Вона гладила її і щось мурмотіла. Слабенькі поштовхи ненародженого теляти були для неї тією надією, за яку вона чіплялася в своїй скруті.

Хоч би з телицею не сталося ніякого лиха!

Вони приготували в'язки звечора; велику для неї і малу для Сігвалла. Вона трохи вагалася, накладаючи солону: може, дитині буде надто тяжко нести її таку довгу дорогу? Але Сігвалл стояв поряд і наполягав, що він також не хоче йти впорожні. І Бірта здалася. Її не треба було довго вмовляти. Якось, може, донесе, а йому буде тільки краще, як він змалку звикне до ноші.

Бірта, зігнувшись під в'язкою, обережно ступала вузькою стежкою, яку протоптали вівці і яка серед вересу ледь вирізнялася темною стрічкою. Ліхтаря вона тримала збоку, щоб він присвічував і Сігваллові позад неї. Вона чула його прискорений віддих. Часом хлопчина відставав, і тоді Бірта спинялася й чекала, поки він знов наздоганяв її.

Бірта знала кожен камінь і кожне дерево вздовж стежки, ніщо тут не могло її здивувати. А все ж якось тривожно було йти стежкою зі світлом. Обабіч білили вкриті памороззю пучки трави; скелі й кущі ялівцю кидали темні тіні на кручі з другого боку струмка, а внизу між камінням дивовижно яскріла блакитна крига, коли на неї падало світло. Добре, що з нею був Сігвалл, що вона йшла не сама.

Єдине, чого вона боялася,— це лишитись самій. Все вона могла витримати: тяжку працю, голод, холод. Вона вешталася з ранку до вечора і знала, що завжди якось перебуде день. Аби тільки коло неї хтось дихав, аби вона була комусь потрібна, мала про кого піклуватися.

Тепер вона йшла попереду і знала стежку, знала, куди ставити ногу. Вона ходила цією стежкою ще з батьком, малою дівчиною, такою, як тепер Сігвалл; чим більше вона старіла, тим виразніше зринав у неї в пам'яті той спогад. Потім вона ходила нею з своїм чоловіком, коли вони вибиралися до міста або в гори по вівці. Він завжди йшов попереду. Їй згадалася одна така подорож перед різдвяними святами багато років тому. Їм довелося йти горами, бо над фіордом бурхав вітер, згадалося також, що вони тоді несли з собою м'ясо з цілого теляти, половину вівці, дві бербениці масла, в кожній більше як по сім фунтів. Усе це ніс чоловік, такого носія треба було пошукати. Сама вона несла на спині три пакки вовни. Царю небесний, яке все те було легке і якою благословенно важкою була їхня ноша, коли вони верталися додому: борошно, крупа, кава, цукор. Вони купили цукру! Щось ще в них було, Бірта довго не могла згадати, як воно зветься. Та за хвилину таки згадала: інжир! Вони купили інжиру і навіть дорогою не втрималися й покуштували його. Бірта пам'ятала, який він на смак,

бо завжди любила солодощі. А чоловік кепкував з неї, казав, що інжир йому нагадує тютюнову жуйку.

Тепер усіх їх немає, повмирали, вона про них майже забула. Не забула тільки старшого сина, який пішов у сиру землю три роки тому. В них було п'ятеро дітей, троє хлопців і дві дівчини. Тяжко їм стало, коли чоловік загинув на морі. Він повіз вітрильником порожні діжки до Геугесунна, та так і не вернувся. Люди розповідали, що діжки потім ще довго плавали вздовж узбережжя. Далі вмирали її діти, вона бачила їхню смерть своїми очима й вірила, що вони померли. Але ніяк не могла повірити, що помер її чоловік. Вона все ще уявляла його таким, як бачила востаннє,— втіленням сили. Він міг винести мішок борошна з берега на гору, жодного разу не відпочивши. Він страх як любив носити. З роками саме це найбільше їй згадувалося. Інколи також зринало в пам'яті те, що вони разом пережили, ночі чи літні вечори в полі. Коли тепер вона думала про ті часи, то не могла уявити, що то було її тіло, яке так постаріло, зате пам'ятала й досі ту могутню силу, що струмувала від чоловіка і здавалася їй дивом.

І ось вона йшла з хлопчиком. І раділа, що має його, що за кілька років він стане дорослим. Це втретє в житті біля неї був чоловік, той, хто допоможе, перебере на себе тягар відповідальності.

«Аби тільки його вберегти»,— подумала Бірта, коли вони сіли відпочити. Вона скрутила ліхтаря, щоб не палити дарма гасу, і їх оточила майже пітьма. Вони розмовляли півголосом, хоч знали, що ніхто їх не чує.

— Ви думаєте, що ми продамо солому? — спитав Сігвалл щонайменше вдесьте.

— Авжеж, продамо,— відповіла вона.— Всі порядні люди купують солому перед святами.

— А скільки ми за неї вторгуємо?

— Важко сказати,— невпевнено відповіла вона.— Я не знаю, яка цього року на соломі ціна.

Вона думала просити крону за свою в'язку і п'ятдесят ере за Сігваллову. Мабуть, це найбільша ціна, і вона ладна була трохи спустити. Але принаймні крону за обидві в'язки вона вторгує. Вона піде до купця, якому колись усе продавала, до того, що мав вітрильник, на якому втонув її чоловік. Старий купець помер, але торгівлю перебрав син, і він знає Бірту.

Сігвалл допитувався, що вони куплять. Про це вони вже також говорили, докладно все зважили. Гасу, бо-рошна, може, трохи рису. А цукру? Ні, цукру не куплять. Вона ж у душі добре розуміла, що за дві в'язки соломи багато не вторгуєш, хоч би яка добра була та солома.

Бірта крадькома глянула на Сігвалла. «Аби тільки його вберегти»,— знов подумала вона і обтрусилася йому з плеча соломі, просто, щоб доторкнутися до нього й переконатися, що він є. Всі її тривожні думки кружляли навколо одного — аби не лишитися самій. Бірта трохи запишалася, що сиділа тут разом із Сігваллом. Коли люди довідаються, що вона, стара баба, подумала нести соломі горами, то напевне скажуть: «Ну й Бірта!» Вона стиха всміхнулася сама до себе:

— І ти молодець, Сігвалле!

— Ви думаєте, що мама помре? — Голос у хлопчика трохи тремтів.

— Всі ми помremo.

— Але чи скоро помре?

Бірта розуміла, що хлопчикові треба відповісти правду.

— Думаю, що трохи ще проживе. Якщо не здасться. Якби вона не молилася стільки, ті молитви забирають у неї силу.

— Хіба не треба молитися? — спитав Сігвалл, захищаючи матір.

— Навіщо ж молитися про те, чого однаково не буде,— рішуче сказала Бірта. А тоді пояснила свої слова трохи врочистіше: — Якщо бог так захотів... Але нам пора йти.

Бірта нахилилася, щоб звестись на ноги, потім обережно підкрутила ліхтаря. Вони рушили стежкою, і тіні знов захиталися вгору і вниз. Вони йшли вздовж струмка і добралися до мочара. Крига була така прозора, що вони бачили на дні кожную стеблину й кожен прутик. Тріщини білими стрічками губилися в темряві. Коли Бірта стукнула об кригу підбором, з дна піднявся намул і вода скаламутилася.

— Думаєте, вона витримає? — спитав Сігвалл.

Вони вже про це говорили дорогою. Якщо крига виявиться не досить міцною, доведеться обходити мочар. А це зайві півгодини часу.

— Принеси камінь!

Сігвалл знайшов камінь, такий завбільшки як голова. Бірта підняла його, щосили кинула ним об кригу, і відразу навколо каменя, що застряг у дірці, на всі боки розбіглося безліч білих тріщин. Вона відсунула камінь, поміряла пальцями товщину криги і промурмотіла:

— Витримає.

Вони були щасливі, все їм сьогодні сприяло.

— Витримає,— і собі сказав Сігвалл.

Вони зв'язали докупи в'язки й почали сунути їх кригою поперед себе. Їм було так легко, що вони презиралися і всміхались. Солома, ковзаючи по гладенькій поверхні, шелестіла, наче вітер у листі. Їхній шлях позначали загублені соломинки, а коли вони підіймали ліхтар над кригою, то бачили коріння дерев на дні. Невдовзі в'язки торкнулися берега з другого боку мочара, і їм довелося знову брати їх на плечі.

Бірта помітила, що чим далі вона відходить від дому, тим меншає в неї сили. Ноги й спина боліли, мотузка муляла плечі. «Я старію,— гірко думала вона,— старію і стаю немічна!» В глибині її душі здійсалося обурення. «Навіщо я мордююся з пошею? — бурчала вона.— На якого дідька несу цю клятенну солому?»

Ці думки опанували її тільки на мить, вона зразу відігнала їх від себе. Це була недозволена слабкість. Адже вона йде своїми ногами, може переставляти їх одну за одною й помалу посуватися вперед. А подагра? Бірта вже не відчувала її. Властиво, це ж непогана заміна: вночі, коли вона лежить, її мучить подагра. А тепер подагри не чути, зате все тіло болить з утоми. «Краще йти, аніж лежати»,— думала вона.

Гірше було з Сігваллом. Бірта пустила його наперед, щоб міряти швидкість по ньому. Проте хлопчина дибав поволі, часом спотикався у вересі, падав і борсався, аж поки Бірта підводила його.

— Може, відкинемо трохи соломи? — спитала вона.

— Ні,— відповів він і стиснув губи.

Личко його здавалося таким маленьким у холодному зимовому світлі. Вони давно вже лишили ліхтар. Тепер на південному обрії над горами висіло сонце, навкруги було тихо, ніщо не ворушилося. Здалеку долинали удари сокири. Мабуть, з Тітланна, садиби, що лежала приблизно на півдорозі до міста. Вони мали перейти через неї, іншої, обхідної стежки не було.

Тітланн віддавна ворогував із Свейгенесом. Коли Бірта йшла повз Тітланн, господарі ховалися, поки вона не перейде. Вони соромились, бо Бірта раз застукала Свена, господаря садиби, коли той крав її сіно. Тепер Бірті було соромно йти через його подвір'я з соломою.

— Ми поминемо хату й не будемо спинятися,— півголосом мовила вона Сігваллові.

Та хлопець стомився, і, коли вони дійшли до містка на подвір'ї, довелося спинитись. Свен рубав перед ганком дрова. Побачивши їх, він крутнувся так, наче хотів сховатися, але стримався, засунув руки за пояс на штанях і поволі рушив до них. «Ніби ворон до стерва»,— подумала Бірта. Обличчя в нього заросло білявою, сивуватою щетиною, маленьких примружених очей майже не було видно. Коли Бірта глянула на нього, він обернувся до кухонних дверей, ніби чекав, що звідти хтось вийде.

Свен дивився на в'язки й на Сігвалла і весь час звертався тільки до нього.

— А, це ти, Сігвалле? І куди ти йдеш?

— Ми йдемо до міста продавати соломі,— відповів Сігвалл.

— Соломі? — здавалося, Свен не вірив власним вухам.— Ви продаватимете соломі?

— Нам треба щось купити,— відповіла Бірта,— і ми не хотіли йти до міста впорожні.

Вона знала, що тепер Свен може здогадатися, як скрутно їм живеться.

— І ви взяли соломі? — мовив він недовірливо і знов позирнув на кухонні двері, ніби хотів, щоб їх ще хтось побачив.— Нести взимку соломі горами? Невже в Свейгенесі такі злидні? — В голосі його бриніло вдавене співчуття.

— Це краще, ніж нести влітку сіно!

Вони швидко глянули одне на одного, і обоє почервоніли. Бірта з люті, а Свен із сорому. Але він повів далі таким самим тоном:

— А Тунетта чому не пішла?

— Хіба не однаково? Вона порасться в хаті.

— Кажуть, що вона лежить?

— Хто це каже?

— Люди.— Він кілька разів зітхнув, потім додав, ніби зласкавився над ними: — Кажуть, що вона ді-

стала сухоти, але, може, це й неправда.— Не почувши відповіді, він нахилився і обчистив тріскою кізяк з дерев'яного черевика.— Авжеж, коли в хату завітають сухоти, то вона швидко підупадає.

Бірта не могла йому нічого на це сказати. Вона обводила поглядом подвір'я, і все, що там було, принижувало її, немов удар батоном: велика купа дров, суха риба, розвішена попід стіною клуні, замащені кров'ю козли, на яких щось різали до свят. На ганку вона помітила дві туші. Все вони мали, і хоч Свен цього не казав, Бірта розуміла, що саме тому він зважився стати перед нею, розпитувати її і нагадувати про її злидні й горе. Зі стайні озвалася корова.

— Корова реве,— сказала Бірта, щоб знов узяти над Свеном гору.— Якщо тобі не ставатиме сіна, то я завжди зможу відпустити якийсь шіппунд! ¹

Дарма було казати, він відповів тим самим співчутливим тоном:

— Так, я чув, що у вас пропала корова.

— Але скоро телиця отелиться,— мовив Сігвалл.

— Не раніше, як у лютому. Я бачив, коли ви гонили її до бугая.— Свен знов подивився на Сігвалла.— Отже, ви й молока не маєте. Так, зразу видно.

— Що ти плетеш? — гостро спитала Бірта.

— Те, що хлопець не п'є молока, он який він блідий. Може, вертаючись додому, зайдете й вип'єте по склянці?

— Я пам'ятатиму про це, якщо нам буде треба!

Бірта підвелася, але Сігвалл і далі сидів серед містка.

— Ти голодний? — раптом спитав Свен.— Бо я можу сказати їні, хай щось приготує.

Сігвалл глянув на бабусю. Вона застигла на місці,

¹ Ш і п п у н д — старовинна норвезька міра ваги, дорівнює 159 кг.

обличчя її нічого не промовляло, але він і сам знав, що має відповісти.

— Я не голодний.

Вперше Свенова впевненість похитнулася, на обличчі в нього з'явився сердитий вираз. Коли Бірта з Сігваллом рушили далі, він пішов слідом за ними.

— Не розумію, як ти можеш бути такою жорстокою, Бірто,— мовив він.— Не дозволяти хлопцеві попоїсти! Змушувати його, щоб він ніс солому!

— Це мій хлопець і моя солома, а ти краще заткни свою пельку! — просичала вона з-за в'язки.

Свен ішов за ними через усе подвір'я. Потім спинився і ще щось вигукнув навздогінці. Вони квапились якнайдалі відійти від нього. З подвір'я вела вже дорога, тож вони могли йти поряд. «І дорогу мають»,— подумала Бірта. Незабаром вони опинилися на галявині, де стояла вкрита дерном хижка, і поклали в'язки на землю. Бірта тремтіла з люті й напруження. Свен образив її, вирішив, що має право безкарно її лаяти. «Невже всі люди так на нас дивляться?» — злякано подумала вона. Такий самий страх поймав її тоді, коли вона, лежачи вночі, відчувала, як до хати неблаганно закрадається холод. «Оце й є злидні»,— подумала Бірта. Йй захотілось погрітись.

Вона назбирала віхтик сухої трави і оберемок хмизу. Тоненькі березові гіллячки зовсім не диміли, а полум'я в яскравому сонячному світлі майже не було видно. За якийсь час від багаття лишилася тільки купка жару. Бірта дістала зі спідньої кишені кілька холодних картоплин і півкоржа. Вони почали жувати його, поки картопля пеклася в жару. Тоді витягли гарячу картоплю, що взялася брунатою шкіркою, і зїли з коржем. З рота в них ішла пара.

— Добре, що я нагадала йому про сіно,— мовила Бірта.— Я певна, що він його не забув!

— А він справді крав сіно? — спитав Сігвалл.

— Крав. А тепер ще й спробував принизити нас, бо він розуміє, що ми...— Бірта не сказала: «в скруті». Не хотіла вимовляти цього слова вголос, щоб не накликати біди.— Спробував принизити нас,— ще раз мовила вона.

— Розкажіть мені, як він крав сіно,— сонно промурмотів Сігвалл. Він уже чув цю історію, але вона була така цікава.

— Нехай потім, зараз нам треба йти.

Проте Бірта й далі сиділа. Тіло її якось обважніло, в голові паморочилося, в очах мерехтіло. А може, це просто повітря тремтіло проти сонця над гарячим жаром. Бірта простягла руки до жару, і колюче тепло відігнало від неї сон. Це ті самі руки, що були й тоді, коли вона підстерігала й ловила Свена на своєму сінокоші. За два дні до того не стало кількох копичок, вона певна була, бо порохувала їх звечора. І здогадувалася, хто їх міг узяти. Вона помітила в при- смерку постать, що рухалася лукою, обережно, наче тінь, скрадалася від однієї до другої копички і пробувала сіно. Тоді розстелила віжки й почала накладати його. Бірта почекала, поки Свен зав'яже в'язку й покладе на горбик, щоб легше було її взяти на плечі, і аж потім підійшла до нього. Вона була зовсім близько, коли він помітив її. Ніколи, поки й житиме, не забуде Бірта того випадку. «Ходімо до хати»,— сказала тоді вона й пішла попереду сінокосом, а потім подвір'ям; він ішов слідом, мов пес. «Що ти хочеш зробити? — спитав він.— Я не збагну, нащо я тобі?» Він мало не плакав. «Повечеряєш»,— відповіла вона й зайшла до кухні. Він подався за нею і слухняно сів на ослін. Вона викладала на стіл масло, коржі, молоко, сир — тепер їй аж не віриться, що все те було тоді в неї в хаті. «Що ти задумала? Я не можу їсти твою їжу!» Свен заплакав. «Іж!» — наказала вона й сіла навпроти нього до столу. Бірта пам'ятала, як тремтіли

в нього руки, коли він брав коржа. «Намасти!» — звеліла вона й показала на масло. Він жував, ковтав, коли вона дивилася на нього, та як тільки відводила погляд — переставав їсти.

Звичайно, після того вони розмовляли, коли зустрічалися, але Свен завжди блудив очима й дивився кудись убік. А тепер він дивився просто на неї, так, запропонував їй молока й хліба, щоб поглузувати з неї. Він ніколи б не зважився на це, якби вона була молодша, чи якби жив її син, чи якби вона несла до міста масло й телятину.

Раніше його ненависть підбадьорювала Бірту, нагадувала їй про ту щасливу пору, коли вона була молода й дужа, коли їй добре жилося. А тепер, коли вона побачила перед собою його облудну пику, її поїняв страх. «Кочуся донизу»,— подумала вона з гіркою безпорадністю. Вона втупила очі в свої руки над жаром і спробувала згадати, як тремтіли в Свена руки, коли він брав її хліб. Але дарма, вона бачила тільки свої старечі руки.

«Добре, що я йому нагадала про те сіно»,— знов подумала Бірта. Сігвалл заснув, їй трохи шкода було, що вона відмовилася від молока й хліба, які їм запропонував Свен. «Та хіба я могла зробити інакше?»— виправдувалася вона перед собою. Вона ж бо знала, що потім базикав би Свен... «Вони були такі зголоднілі, що нам довелось їх трохи нагодувати». Яка б слава тоді пішла про них із Сігваллом? Такого люди ніколи не забувають.

— Ну, та я ще не помираю, хай йому біс! — пробурмотіла вона і збудила Сігвалла.

Він зразу почав вимахувати руками, щоб зігрітися. Вони пішли далі.

Був полудень, коли вони добралися до міста. Бірта вже не пишалася тим, що змогла перейти гори. З кожним кроком вона все дужче відчувала, який жалюгід-

ний вигляд вони мають із в'язками на плечах. Були хвилини, коли їй здавалося, що вона не витримає. І тільки думка про облудну Свенову посмішку змушувала її йти далі. Сігвалл був такий стомлений, що насилу підводився, коли вони відпочивали. Він плакав, скаржився, що мотузка муляє йому в плечі, їй боляче було дивитися на його тоненькі ніжки, що дибали поперед неї. Вони добралися до вулиці, що вела в центр міста. З обох боків лежали багаті садиби з великими сінокосами, що зеленіли на сонці там, де розтанув іній. Подекуди видно було посірілі стернища. Бірта не пам'ятала, щоб тут були такі великі господарства, і тепер, дивлячись на просторі клуні, уявляла собі, що вони повні соломи. «Ім можна відвести все з клуні просто на базар»,— безпорадно подумала вона, помітивши віхті соломи на вулиці. Дійшовши до повороту, вона й справді побачила спереду воза з соломою. І так високо навантаженого, що ззаду видно було тільки ноги коня. Зверху на соломі лежав, погойдуючись, господар воза.

Сігвалл також побачив воза й пристав.

— Бачите? — захлипав він.

— Це не така, як наша,— відповіла Бірта й підштовхнула хлопця, щоб він ішов далі.

Вона не боялася, що їй буде важко продати солому. Раніше, коли вони з сином вибиралися до міста човном, то часто брали з собою дві в'язки соломи й завжди її продавали. Сторгувавшись з купцем за все, що в них було, син казав йому так, ніби то була найзвичайніша в світі річ: «А ще ми маємо в човні дві в'язки соломи!» І купець завжди відповідав: «Давай її сюди, нам треба соломи на ліжка». Або, якщо він уже купив соломи в когось іншого: «Запеси її до повітки, ми заплатимо й за неї».

Тепер Бірта мала на продаж тільки ці дві в'язки соломи. Вона помітила, що на них звертали увагу,

коли вони йшли містом. Люди обминали їх, щоб не набратися соломи. Якась жінка з повними руками пакунків зачепилася за Сігваллову в'язку, коли вони йшли вузьким проходом. Вона почала обтрушуватись і крикнула їм услід: «Ото свині!» Коли їм треба було минути воза, вони тулились до муру й чекали, поки дорога звільниться.

— Тримайся за мною! — гукнула Бірта Сігваллові; вона боялася, що хлопець загубиться.

Нарешті вони прийшли до купця. Він жив неподалік від моря. За будинком, між крампицею і повіткою, на березі було велике подвір'я; там вони й скинули свої в'язки. На подвір'ї стояло стільки коней і підвід, що ним важко було пробратися. Бірта побачила, що в повітці якісь хлопці розбивали порожні ящики, а літній чоловік носив дощечки й стружку до багаття, що горіло на березі.

— Не смітіть тут! — крикнув він, побачивши Бірту з хлопцем. Він підійшов ближче, глянув на в'язки й помацав соломі.— Не стійте тут,— сказав він уже лагідніше,— краще йдіть кудись в інше місце.

— Ми хочемо її продати,— мовив Сігвалл.

Він був такий захеканий, що насилу говорив.

— Продати? — перепитав чоловік і глянув на задні двері крамниці.— Хіба вони замовляли соломі?

— Ми раніше завжди продавали її тут,— мовила Бірта.— Їм же треба соломи до свят?

— Не думаю, що їм треба соломи,— сказав чоловік. Він узяв в'язки й відніс їх у куток подвір'я.

Коли Бірта з Сігваллом були вже біля хвіртки, він гукнув їм навздогінці:

— Хай полежать чверть години, але ні хвилини більше, а то я спалю їх!

— Попробуй тільки! — пробурмотіла Бірта, але так, щоб він не почув.

Бірта втратила певність, почувала себе якоюсь жалюгідною. Солома так налипла до одягу, що її не можна було всю обтрусити, і Бірта остерігалася, щоб когось не торкнутися, коли вони з Сігваллом зайшли до крамниці. Якби був живий старий купець, думала Бірта, то він неодмінно підійшов би до них, спитав би, що нового в Свейгенесі. А тепер торгівлю перебрав на себе його син. Може, він її не знає? Це був худий, метушливий чоловік. Він весь час бігав від прилавка до своєї контори за крамницею і назад, голосно розмовляв з продавцями і з покупцями, бажав їм веселих свят, запрошував заходити. Бірта помітила, що, розмовляючи з іншими покупцями, купець кілька разів ковзнув по ній поглядом: він її не впізнав.

Сігвалл стояв осторонь і вражено дивився на товари. Сама Бірта не мала часу дивитися на них, вона знала, чого їй треба. Знала також, що має на продаж. «Солому»,— з соромом подумала вона і пильно глянула на Сігвалла. Хлопчик розгубився в переповненій крамниці. Бірта згадала, як колись була тут з чоловіком, тоді, коли він поплав вітрильником. Вони оглядали все й наповнювали кошик продуктами, які вона мала забрати додому. «Запишіть це в рахунок моєї платні!» — казав він щоразу, як Бірта вибирала щось нове. Коли потім їй видали платню, то з неї лишилося всього кілька ере. Купець хотів щось додати. «Я візьму тільки те, що мені належить!» — сказала вона трохи згорда, бо їй стало відомо, що вітрильник був дуже старий і з міста ніхто не хотів плавати на ньому, тож купцеві довелося шукати людей на узбережжі фйорду. Раніше згадка про це додавала їй завзяття, почуття своєї сили. А тепер відбирала останню відвагу. «Ось я тут стою, де не повинна б стояти, ми мали б сидіти вдома, якось би обійшлися без того, що купимо». А все ж таки вона сказала, що принесла на продаж, коли до неї дійшла черга.

— Солому? — засміявся купець.— Авжеж, видно й так, що ви продасте.

Люди, що стояли біля них, озирнулися й почали всміхатися. Купець також сміявся.

— Хіба ви мене не впізнали? — спитала вона вдовоно бадьорим голосом.

— Чого ж, упізнав, ви...

— Із Свейгенеса,— мовила Бірта й засоромилась; у неї було таке почуття, ніби вона сама себе продавала.

— Звичайно, із Свейгенеса, як же б я забув! Гарна у вас там погода над фіордом? — неуважно спитав він, бо в двері саме зайшов новий покупець.

— Гарна,— відповіла Бірта; вона не хотіла признаватися, що йшла з Сігваллом горами.— Нам однаково треба було до міста, то ми взяли дві в'язки соломи.

— Ну так,— мовив купець.— То що ж вам сьогодні зважити? Цукру, борошна, крупи?..

Він перераховував свій товар, бо вона не відповідала. Та нарешті їй довелося сказати:

— Побачу, скільки ви заплатите за солому.— Вона намагалася говорити весело, як раніше, коли сперечалася з купцем за ціну: адже торгівля є торгівля. Але помітила, що не змогла оволодіти своїм голосом.— Вона лежить надворі, може, підете глянути? Добра солома.

— За солому потім, але що ви ще привезли? — Він почав перераховувати: — Готурів? Іх, мабуть, багато над фіордом. Вовну, омарів? У нас скоро скінчатся омари!

Бірта похитала головою:

— Ні, крім цієї соломи, в нас нічого немає.

— Думāju, що нам її не треба,— мовив купець.— Хвилиночку!..

Бірта вирішила, що купець хоче ще щось спитати її, але він рушив назустріч чоловікові, який саме зайшов до крамниці, і вони приязно подали один одному руку.

— Ходімо сюди,—мовив купець і потяг гостя до своєї контори.

Крізь засклені двері Бірта побачила, що він налив йому чарку, яка стояла на столі.

Бірта довго чекала, хвилюючись, що чверть години вже напевне минуло. Нарешті купець вийшов і, побачивши, що вона й досі не пішла, крикнув на неї:

— Нам не треба соломи! — Та зразу ж полагіднішав і вже жартівливо гукнув їй навздогінці: — Спитайте того, що навпроти, якщо він не надто запанів, щоб спати на соломі!

В крамниці почувся сміх, і Бірті захотілось відповісти, що він сам надто запанів. Але ця відповідь їй спала на думку пізно, коли вони вже були за дверима.

Бірта відчувала, що її образили, була сердита і вилила свій гнів на літнього чоловіка, який нахвалявся на подвір'ї спалити її соломі. Він саме підіймав в'язку з землі.

— Ану не чіпайте!

— Та чого ви,— розважно сказав чоловік і накрутив віхтик соломи на руку. Тоді додав: — Мені також треба соломи. Що ви за неї хочете?

— Побачу, що ви даватимете,— відповіла Бірта трохи лагідніше.

Цей покупець її мало цікавив, бо вона чула, що бідні люди просять соломи по дворах у місті.

— Двадцять ере,—сказав чоловік і всунув руку до кишені, щоб показати, що ладен зразу ж заплатити.

Потім Бірта шкодувала, що не поторгувалася з ним, бо він принаймні назвав їй свою ціну. Але вона ще була сердита після того, що сталося в крамниці.

— Ми не віддаємо соломи за безцінь,— відповіла вона і взяла в'язку на плечі.

Вони скинули в'язку на порозі будинку, що виходив вікнами на площу. З другого боку вона побачила великий віз соломи, мабуть, той, що трапився їм дорогою. Отже, не тільки вони продають солому, подумала Бірта, і їй трохи відлягло від серця.

— Поческай тут,— суворо звеліла вона Сігваллові, хоч могла й не казати цього, бо хлопець був такий стомлений, що сів на порозі з в'язкою на спині.

Гнів її вщух, у базарному натовпі не було коли дослухатися до своїх почуттів. Усі щось продавали: картоплю, рибу, омарів, овечі шкурки, в одному місці жінка сиділа з ялинками й мітлами. «Ми також могли зробити кілька мітел,— подумала Бірта.— Другого року наріжемо й собі гілля!» Але ця думка зовсім позбавила її мужності. «Ми найубогіші з усіх»,— гірко визнала вона, пробираючись базаром поміж усіма цими речами.

Бірта підійшла до саней з соломою і стала позад якоїсь жінки, що чекала своєї черги. Чоловік, що продавав солому, саме набивав нею великий мішок, якого тримали дівчина й хлопець. Бадьорій, рожевощокий, він випинався перед молодими дівчатами.

— Першокласна солома! — вигукував він.— З гарантією, що в ній немає бліх!

Бірта хотіла спитати про ціну, але якась жінка випредила її.

— Сім ере мішок,— відповів чоловік.

— Торік ви брали тільки по п'ять,— невдоволено мовила жінка.

— Якщо хочете торішньої соломи, то йдіть до інших! — Чоловік засміявся й оглянувся навколо, щоб його похвалили за влучну відповідь.

Бірта зовсім занепала духом. Вона рушила площею назад до Сігвалла. Сім ере за мішок! Та це ж менше

як половина того, що вона сподівалася виторгувати! Її поймав великий жаль на того чоловіка. Він проїхав учетверо меншу відстань, ніж вона, та ще й лежав собі на возі, якого тягли коні. Тепер сам наторгує купу грошей, а її лишить ні з чим, збивши ціну!

Доведеться їй з хлопцем іти попід будинками, вона не хоче віддавати соломи за безцінь.

Коли вона підійшла до Сігвалла, біля нього стояв поліцай. Хлопець злякано дивився на нього.

— Тут не можна стояти,— мовив поліцай.— Ви загороджуєте людям прохід.

— Ми зараз підемо,— квапливо відповіла Бірта; це вперше в житті з нею розмовляв поліцай.

— І не смітіть тут! — гукнув їм навздогінці поліцай.

Вони проходили кілька годин і все ще не продали соломи. В'язки вони поклали в парку, а самі дзвонили попід дверима в людей. Бірти тут не знали, а вона знала тільки, що в цьому кварталі живуть пани, і розраховувала, що в них більше грошей. Крім того, тут їй навряд чи трапився б хтось знайомий з узбережжя. Вона не хотіла, щоб про неї балакали люди. Але що з того, як тутешнім людям не треба було соломи, вони мали матраци, а Бірта досі цього не знала. «Їм не треба й мене»,— думала вона, коли в дверях з'явилися нові обличчя, чужі обличчя, що непорозуміло дивилися на неї, підняті з післяобіднього сну. В одному будинку господині потрібна була солома, вона саме хотіла йти на базар і зраділа, що їй принесуть солому до хати. Вона погодилась заплатити стільки, як Бірта просила: по сім ере за мішок. «Це стільки, як на базарі»,— сказала Бірта; коли таке було, що вона називала ціну! Але потім, як Бірта з Сігваллом вернулися, господиня сказала, що дасть тільки по п'ять ере. Вона послалала служницю на базар дізнатися про ціну, поки Бірта з Сігваллом ходили до парку по солому. Бірта обурилася: адже вона чула на

власні вуха, яка ціна, а тепер виходило, що вона брехала. Врешті вона погодилася віддати їй по п'ять, але тоді розсердилась господиня.

— Чого це я маю стояти їй сперечатися за гнилу солому! — пирхнула вона їй захряснула двері.

Довелося їм знов нести в'язки в парк.

Бірта жалкувала, що зразу не погодилась, бо коли вони через хвилину йшли повз базар, чоловік стояв на снях і пропонував солому задарма. В нього залишилося її мало, і він саме гукав якійсь жінці, що проходила повз нього:

— Заберіть собі солому, щоб я не віз її назад!

Коли вони знов прийшли до парку, біля соломи стояв поліцай, цього разу вже сердитий.

— Чого ви тут насмічуєте мені, забирайтеся геть!

— А ми скоро підемо додому? — жалібним голосом спитав Сігвалл, коли вони взяли на плечі в'язки.

— Ще трохи походимо, може, десь продамо.

Вона злякалася власного голосу. Їй страшно було згадувати про дорогу додому. Тепер вона вже не думала про те, що купить, хотіла тільки десь діти соломі, позбутися ноші.

— Отак воно й є,— пробурмотіла Бірта, й сама не знаючи до пуття, що вона хотіла цим сказати.

Не знала вона також до пуття, куди йшла, тільки дивилася, щоб Сігвалл не відставав від неї. «Навіщо я мордююся з ношею?» — думала вона, дивлячись собі під ноги. Це питання раз по раз настирливо зринало в її голові, але їй від нього не було гірко, тільки страшно. «Навіщо я мордююся з ношею? — знов думала вона.— Чи варто так мучитися?» Бірта намагалася думати про те, як тут ходив колись її чоловік, молодий і дужий. Досі вона завжди уявляла його таким, як бачила востаннє. Але ж тепер і він був би старий, думала Бірта, такий самий безсилий, як і вона. Він помер, а вона й далі носила свою ношу, все

носила, а навіщо? Щоразу, коли в думці зринало оте «навіщо», Бірту поймав страх. Раніше, коли, бувало, вона стомлювалася так, як тепер, це питання теж наверталось їй на думку, але вона відганяла його від себе, бо в глибині душі знала, що відповідь повела б за собою одне бажання: лягти й чекати кінця, як Тунетта. Тепер Бірті теж хотілося лягти, це було б так добре. А взагалі, що добре? Як подумасш, то ніщо не добре. Може, й правду казала Тунетта вчора ввечері: «Я так хочу вже все скінчити, життя нічого не варте». Коли Бірта дорікнула їй, що вона каже таке при дітях, Тунетта крикнула: «Це правда!» Бірта теж знала, що це правда, але така правда лякала її дужче, ніж отрута, тому вона не хотіла й чути про неї. Вона не питала, чи життя чогось варте, вона тільки знала, що коли це правда, то нащо жити? А думки все снувалися в голові; про загиблу корову в проваллі, про всіх тих, що померли, про Сігвалла, що тихо схлипував позад неї. Бірта намагалася думати про все те гарне, що її тішило, про те, що має Сігвалла. Може, це задля нього вона вирушила до міста? Ні, не задля нього, вона знала. Колись йому також доведеться поставити собі те саме питання, що ставить вона: «Навіщо я мордююся з ношею?» — «Треба зберегти його», — трохи згодом подумала Бірта. Але ж вона не має сили нічого зберегти. Може, він і виросте, та хіба від того що зміниться? Кожен прожитий рік, кожен крок наблизатиме його до тієї правди, якої вона завжди так боялася, ніби наближалася до провалля, де лежала корова.

— Ми скоро підемо додому? — знов плаксивим голо-
сом спитав ззаду хлопчик.

— Скоро, — відповіла вона, — ми вже йдемо, немає на що чекати!

Побачивши, яка полегкість проступила в нього на обличчі, Бірта збагнула, що вона сказала.

— А що ми зробимо з соломою? — жваво запитав він.

— Отож-бо й є. Що ми зробимо з соломою?

Не могли ж вони лишити її на тротуарі. Бірта згадала про чоловіка, який пропонував їй двадцять ере. Може, він і тепер її купить? І, ще не усвідомивши, що вона каже, почула свої слова:

— Ще трохи попитаємо.

І ось вони знов пішли містом. Було вже пізно, вулиці лежали в тіні, крамниці потроху порожніли, на брукові тільки зрідка чути було торохтіння коліс.

— Ходи ж, хеди!— гукала Бірта на Сігвалла, що все відставав.

Коли вони зайшли на подвір'я крамниці, з дверей повітки виглянув якийсь хлопець. Більше там нікого не було видно.

— А де він?— запитала Бірта.

— Хто?

— Той чоловік, що тут був, старий. Він хотів купити солому.

— Це, мабуть, Емануель,— почувся з повітки чийсь голос.

То був сам купець. Протягом дня Бірта бачила його кілька разів, коли минала крамницю. Він дивився на них крізь вікно. Тепер він вийшов з повітки з ліхтарем у руці.

— Емануель уже пішов,— мовив він і глянув на в'язки.— Ви їх не продали?

— Як бачите.

— На це є рада,— мовив купець і підійшов до хлопця, що стояв у дверях повітки.

Він щось пошепки сказав йому, і хлопець кивнув головою. Бірта здогадалася, що говорили вони про них і про солому, бо купець покликав її з Сігваллом до крамниці.

— Що вам треба? — запитав він, коли вони зайшли.

У крамниці й досі були люди. Бірта побачила, що це здебільшого покупці з міста.

— Не говоріть про солому, я питаю, що вам треба?

Бірти на мить здалося, що купець чимось нагадує Свена,— отак той стояв на своєму подвір'ї. Але вона відмахнулася від цієї думки. Вона вже майже забула, що хотіла купити, але все-таки почала перераховувати, ніби в запамороченні:

— Борошна, трохи крупи.— Вона згадувала, що їй ще потрібно.

Купець голосно називав за нею кожну річ.

— Так, різдво буває раз на рік,— мовив він, загортаючи товар.

«Це ж надто багато,— подумала Бірта,— більше, ніж варта солома».

— Візьміть на додачу ще мотузки,— сказала вона, коли купець доклав до пакунків торбинку з інжиром. Вона не просила інжиру.

— А навіщо вони мені? — засміявся він.

— То дуже добрі мотузки,— мовила Бірта: їй здавалося, що ті продукти коштують більше, ніж солома.— Гладенькі, сплетені з ялівцевої кори.— Вона згадала, як мотузка муляла руки.

— Ну, то принесіть свої мотузки, поки я все приготую!

Купець розмовляв голосно, ніби хотів, щоб усі його чули. Бірта знов згадала Свена. Чогось вона тут не розуміла.

Хлопець надворі саме ніс солому до багаття, коли Бірта й Сігвалл вийшли з крамниці.

— Що ти робиш? — крикнула вона, підбігла до нього і вчепилась у в'язку.

Хлопець витріщився на неї, не відпускаючи в'язки.

— Мені наказано спалити солому.

«Може, хай палить? — подумала Бірта.— Яке мені тепер діло, я отримаю те, що хотіла купити!» Та ось

вона почала пов'язувати одне з одним, уявила собі купця, що тепер стояв і пакував їй продукти. Згадала його обличчя, згадала, яким тоном він звелів їй принести мотузки. «Він хотів, щоб я побачила, що йому не треба соломи!» Бірта глянула на багаття, потім на свою солому. Аж тепер їй упало в око, які ці в'язки малі, а надто Сігваллова. Вони несли їх довгу дорогу, і ось їх мають спалити, а вона вернеться додому, мов стара жебрачка, з торбиною харчів, які їй не належали. Її душила лють, не за себе чи Сігвалла, а за солому. Вона засунула руки в солому і крикнула:

— Не руш! Попробуй тільки спалити її!

Потім, коли вони взяли в'язки на плечі й рушили на вулицю, Бірта збагнула, як безглуздо вона повелася, але вже було пізно кається.

— А продукти? — вигукнув позад них купець. Він вибіг аж на східці.

«Ми викинемо в'язки за містом»,— тупо думала Бірта, коли вони минали площу. Вона згадала про торбинку з інжиром. Їй страшно було озватися до Сігвалла. Але він не пхикав, не дивився на неї докірливим поглядом, він був радий, що вони вже нарешті йдуть додому.

Біля них спинилася підвода. То був чоловік, що продавав солому. Він сидів, звівши з полудрабка ноги.

— Що, не продали соломи? Погане діло!

Бірта відчула, що чоловік справді співчував їм, у його голосі не було глуму. Тому, коли він запропонував підвезти їх, подякувала й поклала в'язки на підводу.

— Можна просто викинути її тут,— мовив чоловік, уже їдучи. Час від часу він знов показував: — Погано, що ви її не здихались.

Він був у доброму гуморі, видно, випив чарку.

Доїхавши до бічної вулички, куди йому треба було звертати, чоловік спинився й відніс солому в неве-

личку каменярю. Тоді витяг з кишені торбину з жовтим цукром, нанизаним грудочками на шворку. Коли він хотів дати грудочку Сігваллові, за шнурочком витягся весь цукор з торбинки.

— Беріть усю цю музику! — сказав чоловік і махнув батогом. — А солома хай лежить! — гукнув він, трохи відїхавши. — До весни зогніє!

Але Бірта не захотіла лишати так солону. Вона дістала зі спідньої кишені сірники й підпалила її. Солома горіла добре, і вони постояли хвилину спинами до полум'я, щоб погрітися; вони були спітнілі й трохи змерзли, їдучи на возі. Сігвалл вдоволено смоктав цукор. Бірта й собі взяла грудочку. Дивно, вона не сподівалася, що з таким смаком з'їсть цукор, їй аж полегшало від нього. Тепер, з самими мотузками, їм було так легко йти.

— Ми, певне, встигнемо додому, поки смеркне, — сказала Бірта, щоб підбадьорити Сігвалла.

Надворі ще був білий день, гарна, тиха зимова погода. Оглядаючись, вони бачили великий стовп диму, що здіймався в небо від багаття, де горіла солома. Вони бачили той дим навіть тоді, як були вже в горах і поминули Тітланн.

— Це наш дим, — сказав Сігвалл і зітхнув. — Його, напевне, бачить ціле місто.

— Так, гарно горить, — вдоволено мовила Бірта. Вона раділа, що пройшла вже через Тітланн.

Свен сховався до хати, коли побачив їх, а вона дістала з торбинки грудочку цукру й дала Сігваллові саме тоді, як вони проходили повз вікна. «Ось я знов іду цією дорогою, і не востаннє», — подумала Бірта. Вона спробувала згадати, що з нею було в місті, але все те ніби якось віддалилося, навіть ті думки, що налягали на неї, коли вони ходили вулицями. Від таких думок краще утримуватись, вони ні до чого не ведуть. Тепер вона мала на гадці тільки те, що треба

було зробити. Треба принести оселедці, що лежать на березі, в повітці коло човна, їх ще можна їсти. Бірта знов почала рахувати, що вони мали: картоплю, трохи коржів... якось тягтимуть. У лютому отелиться телиця і буде молоко. Аби тільки Тунетта дожила до того часу, тоді можна було б продати теля і зберегти вівцю; грошей за теля вистачило б на похорон, якби ще продати один шіппунд сіна.

Коли вони дійшли до мочара, вже майже смеркло, але й у темряві вони бачили подекуди на кризі погублені соломини. Бірта підняла одну й почала жувати, щоб не кортіло взяти цукру. Цукор! Не впорожні вони прийдуть додому. Наче вернулися давні часи. Вони забрали схованого між камінням ліхтаря. В ньому ще лишилося трохи гасу. Але не було потреби світити його: дорогу вони знали, а на небі сяяли зірки.

ДІВЧИНА В ЧЕРВОНИХ КАПЦЯХ

Я спробую записати все точнісінько так, як воно було. Ніхто мене не звинувачує, навіть Еллен, а все-таки я відчуваю, що мушу перейти через усе це, щоб рушити далі. Щось у мені самому, щось гарне й погане, вимагає, щоб я це зробив. Ніби каже мені, що вийде гірше, коли я не послухаюся.

П'ятнадцятого травня Еллен узяла малого Бюстера й поїхала до Бергена погостювати тиждень у батьків. Її сестра мала виходити заміж, а скоро після весілля тесть хотів відсвяткувати своє п'ятдесятиріччя. Я залюбки поїхав би з нею, але ж мусив ходити на роботу. Ми не звикли розлучатися з Еллен, принаймні на такий довгий час.

Я провів її на вокзал. Еллен трохи заплакала. Вона стояла з Бюстером на руках біля вікна купе й махала мені рукою. Я тримався, але визнаю, що був не в дуже гарному настрої, коли зайшов з'їсти свій перший обід солом'яного вдівця до кав'ярні, в якій ми завжди харчувалися, ще як були заручені.

Я сів за той столик, де звичайно сидів у наші «далекі дні»,— відтоді минуло більше як чотири роки,— коли це до зали зайшла дівчина в червоних капцях. Так, мені вони здалися капцями: Еллен теж мала такі черевички з тоненької шкіри на пласкій підшві й посила їх у хаті. Власне, вони найбільше скидалися на балетні черевички без шнурків.

Саме через ці червоні капці я й звернув увагу на дівчину, тільки-но вона зайшла. Надворі сіявся дощ і було ще так холодно, що я носив пальто й черевики

на грубому каучуку. А дівчина була простоволоса, без парасольки, нічим не захищена від дощу, в самому тільки темно-зеленому трикотажному плащику й коротенькому жакетику з такої самої тканини. Під жакетиком на ній була біла кофта, а на шиї величезний червоний шарф.

Але найдужче впадало в око те, що вона була незвичайно маленька на зріст. Не така, як показують у цирку, але принаймні настільки низька, що мала б ходити в тих важких незграбних дерев'янках, які радо носять маленькі жінки, щоб здаватися вищими. Вона ж зробила саме навпаки. Я сприйняв це як ознаку характеру.

Зрештою, вона вся була незвичайна. Волосся вона збивала у високий старомодний кок, такий, як ми бачимо на портретах елегантних красунь з кінця минулого й початку нашого сторіччя. Його було так багато й воно здавалося таким важким, що я навіть подумав, чи дівчина часом не підклала чогось під нього. Крім того, воно було дивного кольору — не біляве й не темпе, а якесь і те й те разом. Та ще й мінилося золотими й бронзовими тілями.

Наскільки я розумівся на людях, вона мала ще одну особливість: дивовижну волю. Кожен її порух свідчив про цю рису її вдачі. Пам'ятаю, я подумав: «Ну, це така воля, що приборкає хоч якого норвистого чоловіка!»

Та потім я дійшов висновку, що дівчина неодружена. Якийсь час я думав, по яких саме ознаках ми впізнаємо, одружена жінка чи ні. Але так ні до чого й не додумався. Жінки поводяться однаково до одруження й після нього, а все ж є щось особливе, невловиме, по чому зразу пізнаєш неодружену. Та годі про це.

У кав'ярні недавно поставили автоматичний програвач: укинеш п'ятнадцять ере й почувеш модну пісню,

яку сам вибереш. Мабуть, котрась із офіціанток нестямно любила одну з таких пісень, бо я чув її кожнісінького разу. То була пісня з фільму — якийсь невтішний американець вив з сердечної муки на мотив похоронної мелодії:

Anastasia, tell me who you are!
Anastasia, from another star.

Може, на мене вплинули слова цієї пісні, але часом мені здавалося, що дівчина в червоних капцях також прилинула з іншої планети, така вона була незвичайна; а втім, люди скоро тільки й говоритимуть, що про міжпланетні подорожі та ракети. Поступово я добре познайомився з нею, я б навіть сказав, аж надто добре, а все ж я й тепер не маю ніякого уявлення, як її звати, що вона робить, де мешкає, скільки їй років, звідки вона прийшла чи що з нею сталося. Можете ви це зрозуміти?

Але буду говорити коротко. Коли сидиш у кав'ярні за столиком і раптом заїде людина, яка тебе зацікавить, ти мимоволі весь час позираєш на неї.

Мабуть, я так і робив, проте запевняю вас, що не мав нічого на думці. Дівчина їла й читала книжку, але кожного разу, позираючи на неї, я зустрічав її погляд. Боячись, щоб вона часом не подумала, що я залицяюся до неї, я перестав дивитися в її бік.

Зрештою, байдуже, як ми познайомилися, але це сталося швидко. Вона приходила до кав'ярні щодня в той самий час, і я також. Якось зала була повна, і вона попросила дозволу сісти біля мого столика. Вірте чи ні, але сам я ніколи не зважився б запропонувати їй це. Річ у тім, що я вже тоді почав більше думати про неї, ніж хотів би. Особливо ввечері, коли

¹ Анастазіє, скажи, хто ти,
Анастазіє з іншої планети! (Англ.)

був сам у квартирі. Я не знав, що заселена квартира може бути такою порожньою.

Коли дівчина запитала, чи можна сісти біля мене, я вирішив, що треба показати свою чемність і вихованість. Я встав, шанобливо вклонився і сказав:

— Дозвольте відрекомендуватися. Моє прізвище...

— Не треба! — перебила вона так різко, що сусіди обернулися в наш бік.

Я почервонів, як буряк, і замовк.

— Немає нічого страшного,— спокійно мовила дівчина, коли сіла до столу.— Мене якраз цікавить не ваше прізвище. А щось інше.

— Я не хотів вам набиватися,— сказав я якомога ображенішим голосом, бо мені здавалося, що з цього незначного випадку треба зробити цілий скандал.

— Набивайтеся,— засміялась вона,— тільки не накидайте мені прізвищ. Вони мене не цікавлять. А крім того, я вже маю для вас ім'я.

— Он як?

— Маю,— сказала вона.— Оскільки мені доводилося щодня сидіти й дивитися на вас, то я ж мусила якось вас називати.

— Але ж ви сказали, що...— почав я.

— Ну так. Мене не обходить, що записане у вашій метриці. Мене цікавить людина. Тому я й придумала вам ім'я. Це не важко, коли добре поміркувати.

— Можна мені спитати, яке?

— Тіміан,— відповіла дівчина.

— Тіміан?

— Так. Що, хіба не гарне? Але я зву вас просто Тімом. Скороченим ім'ям.

— Ну, тоді інша річ,— сказав я: мене почала розважати ця розмова.— Може, в подяку ви й мені дозволите дати вам ім'я?

— Шпарте.

— Нянечка,— сказав, не думаючи. Сам не знаю, звідки я взяв це слово.— Отже, скорочено — Няня.

— Хай буде,— мовила вона, і я побачив, що ім'я їй сподобалося. Очі в неї дивно заблищали.— Отже, я не помилилася.

— В чому?

— Спершу у вас був страшенно безглуздий вигляд, коли я не захотіла слухати, як ваше прізвище. Але тепер ви в згоді зі мною. Чудово.

Так усе й почалося. Коли ми пообідали, я запитав її, чи не пішла б вона в кіно. Але вона хотіла на концерт. Я також можу піти з нею, коли хочу. Вона має два квитки.

Я, звичайно, погодився. Коли ми дійшли до рогу Дротнінгенсгате, я сказав:

— Он наша контора!

Дівчина рвучко спинилася.

— Послухайте,— безцеремонно, майже сердито сказала вона.— Або давайте відразу домовимося, або киньмо все й розійдімося. Ні слова про імена, адреси й таке інше. Я не можу сказати, чому, але це тверда умова, якщо ми хочемо бути разом.

— Ультиматум? — спитав я і, здається, всміхнувся. Пригода ставала все цікавішою.

— Хай так,— сказала дівчина вже лагідніше.— Головне, щоб ви зрозуміли мене. Адже є багато інших тем. Можна поговорити про політику, мистецтво, релігію, людей, про виховання дітей, про кохання... Правда ж?

— Згоден,— сказав я.— Ні слова про анкетні дані!

Коли концерт закінчився і ми оплесками викликали музикантів на біс, дівчина раптом сказала:

— Мені треба йти. Дякую за вечір!

І не встиг я й слова сказати, як вона вийшла з ряду і зникла. Я навіть не пробував іти за нею. Однаково не наздогнав би її. Мені почало здаватися, що я ще

зроду не зустрічав такої дивної людини. Вона мене полонила, і я розумів, що треба бути обережним, щоб не зіпсувати наших стосунків.

Другого дня дівчина рушила просто до мене, хоч навколо були вільні столики. Я почував себе так, як відчуває учень балетної школи, коли починає танцювати.

— Можна? — запитала вона й засміялася.

Я був спантеличений.

Забув сказати, що дівчина була гарна. Очі в неї мінилися золотом і бронзою, так само дивовижно, як і волосся, і були великі, часом трохи сумні, з важкими довгими віями й чітким малюнком брів. Личко було сухорляве, трохи вилицювате, рот маленький, а тіло ніби виточене, таке тендітне, як у французьких порцелянових пастушок часів рококо.

— Як ся маєш?

Я був у препоганому настрої і сказав їй про це. Та оскільки я пообіцяв жодним словом не згадувати про особисте життя, то й не міг пояснити їй, що мене пригнічує. Зрештою, і не треба було нічого пояснювати. Вона вся засяяла і сказала:

— Чудово!

— Тобі так здається? — Як звичайно, я мало що розумів.— Мабуть, дарма просити в тебе пояснення, чому ти така рада, що в мене поганий настрій?

— Та я не тому рада,— мовила вона й задумалась.— Не зовсім тому. Послухай, що я тобі скажу, і я вже не жартую. Колись люди були людьми. Я оптимістка, вірю, що ми знов зможемо стати людьми. Це не означає повернення до кроманьйонця, зовсім ні. Я вірю, що людина йде вперед через усі перешкоди, які їй трапляються і траплятимуться на дорозі, і досягне досконалості, незважаючи на телебачення і стронцій-дев'яносто. Це не безнадійна справа, навіть як тобі здаватиметься, що ти йдеш сам. Навпаки. Окремі

люди міняли плин світової історії одним-єдиним засобом: своєю відданістю тому, в що вони вірили. Вони переборювали жаль до себе й доходили до справжньої людяності...

Не знаю, чи вона тоді справді все це сказала. Ми часто поверталися в розмовах до цієї теми, і я навчився висловлюватись так, як вона, хоч і не завжди до кінця розумів її думку.

Вона казала так багато дивного й нового для мене. Якби вона була звичайною собі гарненькою лялечкою, то між нами ніколи б ні до чого не дійшло. А так я просто п'янів від того, що вона казала, бо й сам розумів усе по-новому. Розумів, що в її словах є правда, хоч водночас і знав, що це не та правда, до якої я звик. Не те, що два по два дорівнює чотири. Шлях до неї вів не через логіку, а через інтуїцію. Вона суперечила узвичасним поглядам, це було, як казала дівчина, «справжнє в людині». Я ніби чув якийсь тихий голос, що підказував мені: так, це справжнє. Кінець кінцем, мене зовсім отруїла та маленька, дивовижна, динамічна істота.

Так, отруїла. Я уникав цього слова, поки ми були разом. Тоді я казав інакше, пишніше: «заполнила» чи «зачарувала», але тепер, коли все минуло й вона зникла, я відчуваю тодішній свій стан тільки як отруєння.

Після того концерту ми кожен вечір проводили разом. Довго гуляли по місту, розмовляли чи просто сиділи й мовчали. Одного разу вибиралися до театру, другого разу до церкви на відправу з музикою Баха. Або йшли слухати якусь дивну лекцію про африканські дикі племена чи про знеболювання пологів, і щовечора дівчина раптово, без попередження зникала.

— До завтра,— могла вона сказати посеред фрази, коли ми розмовляли про щось зовсім інше, стрибала в автобус чи в таксі, і я тільки її й бачив.

Я мав намір виконати одну роботу, ноки Еллен гостювала в батьків. Тепер про неї не могло бути й мови. Я так і написав Еллен. Мовляв, квартира без них здається мені такою порожньою і чужою. Але нічого не згадав про Няню. Не так легко було їй щось пояснити, могло б виникнути непорозуміння. Еллен відповіла мені, щоб я махнув рукою на роботу, глядів себе, виходив на люди й розважався. Тоді вона з чистим сумлінням залишиться в батьків надовше.

Перший час між нами не було фізичної близькості. Ми добре бачили, що в попелі тліє жар, але я чекав, щоб вона сама вирішила, що нам робити далі. Я просто виходив з того, що вона краще знає наше становище, і це сповнило мене дивовижним почуттям: якоїсь апатії і безвідповідальності. Мені здавалося, що моєї вини тут немає ніякої, і дивно — це почуття не покинуло мене й досі. Я був ніби горобцем, якого спіймала гадюка, або ще краще: трутнем, якого вбили, коли він став непотрібний матці.

Одного вечора ми сіли в трамвай, виїхали за місто й пішли кам'янистим узгір'ям у ліс. Там ми мовчки сіли на якусь купу дров. Пташки ще не поснули і щебетали, аж виляски йшли, навколо дзижчали якісь комахи. В повітрі аж гуло від усіх цих звуків.

Раптом дівчина сказала:

— Поцілуй мене!

Я послухався і на кілька секунд чи хвилин — не знаю, скільки це тривало,— забув про все на світі. Та раптом сталося щось несподіване й неприємне. Я почав плакати — тихо, обливаючись рясними слізьми, ніби довго душив у собі щось важке й погане. Водночас у моїй пам'яті зринула одна картина, незначна, забута подія. Це було ще в школі. Ми пішли в ліс на прогу-

лянку. Я ходив цілий день сам, але ні на мить не сумнівався, що знайду своїх товаришів. Нема чого боятися, думав я. Та ось вони знайшли мене самі. Я, звичайно, був стомлений, і вони дали мені чашку какао. І я повівся так само екзальтовано, як тепер: тихо залився рясними слізьми...

Я пригадую, які в неї були очі, коли вона підняла руку, взяла мене за чуба і притягла мою голову до своєї. Вони були великі, і в них світився триумф. Мабуть, я почав втрачати владу над собою, бо скоро вона зупинила мене:

— Ні.

Не сердито, не суворо, не манірно, а просто:

— Ні.

Отже, не було більше про що говорити.

Коли ми не поспішаючи поверталися назад, вона казала:

— Я живу в готелі. У великому, гарному номері. Хочеш пожити зі мною? Скоро ми розлучимось і більше ніколи не побачимось. Але нічого не питай і не пояснюй. Скажи «так» чи «ні»!

— Ти запишалася,— сказав я.

— Тепер ти не розумієш мене,— відповіла вона терпляче, як дитині.— Я мала на думці ось що: ти, може, й хотів би, але тобі щось не дозволяє. А що саме, я не хочу знати. Мені потрібен тільки факт: можеш ти чи ні. А не багатослів'я.

— І ти називаєш це справжнім у людині?

— Так, називаю і буду йому вірна. А тобі обіцяю ось що. Ти матимеш нагоду збагнути це справжнє і тоді зазнаєш чогось більшого, ніж можеш собі уявити й передбачити.

Ну от, багато про це немає чого розповідати. Я взяв тиждень із своєї відпустки. А коли він скінчився, дівчина зникла так само, як завжди зникала.

— Почекай тут хвилину,— сказала вона одного ранку перед магазином із парфюмерією.

Я думав, що вона хоче зайти до магазину, тому якийсь час стояв перед розкладкою і роздивлявся на книжки. Раптом мені здалося, що дівчина вже не вернеться. Я кинувся до магазину, але її там не було. Минуло кілька хвилин, поки я знайшов таксі. Коли я нарешті дістався до готелю, то почув, що вона вже сплатила свій рахунок і виїхала.

У порт'є лежав для мене лист, написаний на машинці. День тому вона позичала машинку в адміністратора, сказав порт'є. В листі стояло:

«Коханий Тіме!

Ти знаєш, що означає слово коханий, коли я його пишу. Але є ще одно слово, яке я хочу написати: дякую. Ти давав мені, а я брала. Дякую за те, що, я знаю, ти мені давав, і дякую за те, що, сподіваюся, ти дав мені. Він чи вона стане всім тим, чого ти і я не досягнемо, чого ми ніколи не могли почати посправжньому.

Ми більше не побачимось. Не шукай мене і не забувай, тоді ти зазнаєш того, що я тобі обіцяла, того, чого ніхто не може втиснути ні в які рамці. Я не могла б тобі цього дати, якби зробила інакше.

Н я н я.

P. S.

Покажи їй цього листа. Вона допоможе тобі, а ти їй. Те, що було, є і буде,— це вас двоє. Вам тільки треба перебороти жаль до себе і осягти справжнє. Я перейшла цей шлях. Тому з певністю скажу, що його можна осягти.

Т а с а м а».

Гуннар Буль Гуннерсен

ЛАСТІВКА В РУЦІ

Неділя. Сонячний ранок. Лірик, механік і тимчасовий безробітний походжають по підвір'ї, жуючи кожен свою стеблину. Вони розмовляють мало, бо досхочу набалакалися вночі, та ще й запиваючи балачку зельтерською. А сьогодні сонце світить надто яскраво для їхніх трохи підпухлих очей. Але скоро вони заходять у затінок за будівлю і там один із них — мабуть, лірик,— нахиляється і бере з трави ластовеня, нещасного малого юрика.

— Ластовеня,— каже він.

Механік і безробітний випльовують кожен свою стеблину і кивають головою. Всі троє задирають голови, приставляють долоні до вух і прислухаються. Нарешті лірик (він може приставити до вуха тільки ліву долоню, бо в правій тримає ластовеня) цитькає на механіка й безробітного, хоч ті нічого не кажуть,— йому здається, що він чує кволий писк із гнізда під дахом коло північного рогу будівлі. До гнізда високо, драбина, яка лежить під причілком, може досягти тільки до половини стіни. Ластовеня на долоні в лірика навіть не рухається — мабуть, давно вже не їло. Механік приносить молоток і цвяхи, а безробітний — ще одну драбину, також закоротку. Лірик, єдиний, хто ще не виплював своєї стеблини, тепер випльовує її, знаходить маленьку скриньку й мостить на дні гніздо, щоб обережно покласти в нього сонне ластовеня. Вони приставляють до стіни драбину, хочуть прибити скриньку з ластовеням якомога вище, може, ластівки-батьки візьмуться там годувати своє дитя.

Драбина тонка й трухлява, щаблі вгору звужуються. Механік і безробітний тримають драбину, а лірик лізе зі скринькою вгору, бо він найменший і найлегший з них, але все-таки досить важкий. Верхні, найкоротші щаблі загрозово риплять. Замість стеблини тепер у лірика в роті два цвяхи.

— Подайте молоток,— невиразно мурмоче він, щоб не впустити цвяхів.

Механік підлазить на драбину й подає йому молоток. Драбина рипить. Тепер її тримає тільки безробітний.

— Подайте скриньку!

Ось скринька вже в лірика. Він починає стукати молотком, забиває перший цвях, весь до кінця. Цвях довгий. Тоді другий, такий самий довгий, майже до кінця. Драбина тріщить. Механік падає лантухом з двометрової висоти й забиває ногу в кісточці. А лірик висить на стіні, тримаючись за скриньку. Він не махає ногами, зовсім не махає, висить нерухомо, бо не дуже прагне дізнатися, скільки часу витримає скринька з сонним ластовеням, прибита двома цвяхами, не такого вже й легкого лірика.

— Дістаньте десь другу драбину, швидко! — гукає він тим, що стоять ногами на землі.

Механік охкає, в нього дуже болить нога. Вони довго не повертаються, нарешті приходять без драбини. Та лірик уже не висить на скриньці. Двох цвяхів виявилося для нього замало, він упав на купу сміття, зарослу кропивою. Проте ластовеня живе, мабуть, ледь живе в його обжаленій кропивою руці. Воно перекреслило двома тоненькими білими рисочками свої очі, які вже не мали сили дивитися на навколишнє життя. Механік висловлює думку, що, мабуть, лишається тільки... Лірик обережно хукає в мошок ластовеняти, і стає видно тоненьку, як сірничок, шию, що вже не здатна втримати голівку пташеняти.

— Ні, це було б дуже просто,— каже він.— Надто просто.

Вони йдуть сінокосом до сусідньої садиби й позичають драбину, мабуть, найдовшу на все село... і найважчу. Нога в механіка починає пухнути. Вони втрюх не можуть підняти драбину. На допомогу приходять троє сусідів. Двоє беруться за вужчий кінець, а четверо за ширший. Дарма. Один з сусідів приводить свого коня. Драбина подається, кінь тягне її, а шестеро чоловіків підтримують за кінець. Але куди її поставити? Під дахом може бути багато гнізд. Вони спиняються з драбиною в руках і задирають голови. Та ніде не видно жодної ластівки. Небо чисте, скільки око сягає. Врешті вони сходяться на тому, що треба поставити драбину коло північного рогу, де лірик начебто чув писк, і обережно спирають її на вузьку лиштву під дахом. Добре, якщо драбина не посунеться і не впаде, бо тоді повисло б на волоску не тільки життя ластовеняти, а й лірикове. Чоловіки тримають драбину, кінь скубає траву, а лірик пнеться все вище й вище, ніби лізе небесною драбиною, а в правій руці тримає загублене пташеня самого господа бога. Нарешті лірик досягає кінця драбини. Решта всі дивляться на нього, задерши голови. Він витягає кілька цеглин, знаходить гніздо, кладе пташеня туди, де мають бути його брати й сестри, і злазить додола.

Тепер вони вже з чистим сумлінням можуть іти додому, до своїх дружин, які вже не раз надаремне гукають їх обідати, кожна з вікна своєї кухні. Але ні, вони стоять, хочуть побачити, чи не прилетять до ластовеняти батьки. І раптом з різних боків прилітає щонайменше шість пар ластівок, щоб погодувати своїх малих за щонайменше шістьма різними цеглинами під стріхою.

— Ми поклали пташеня не туди, куди слід,— каже

лірик.— Ми знайшли його біля південного рогу, а тепер самі бачимо, що там теж може бути гніздо.

Він погоджується знов полізти під дах. Механік і безробітний тягнуться руками вгору, до неба, щоб утримати драбину, троє сусідів допомагають їм. Кінь скубе траву. Лірик бере з гнізда кілька пташенят, знаходить те, що йому потрібне, і злазить. Тепер треба переставити драбину. Вони дуже обережно сунуть її вздовж усієї стіни до південного рогу, поволі, невпевнено, боячись, що як вона впаде, то вб'є або коня, або котрогось із них. Та ластовеня живе, ледь живе, його голівка безсило лежить на ліриковій долоні. Нарешті вони дотягують драбину туди, де, здається їм, має бути друге ластів'яче гніздо. Лірик утретє пнеться до неба й садовить кволе пташеня в нове гніздо.

Але й після цього жоден із шести чоловіків не думає йти додому, до своєї розгніваної дружини, що чекає на нього.

— Ну, тепер, мабуть, уже все гаразд,— каже лірик.— Але якщо воно здохне або ми його не туди поставили, ластівки викинуть його з гнізда. Треба почекати й побачити, що буде далі.

Вони сідають на траву, кожен із стеблиною в роті, і дивляться, як угорі над ними щонайменше шість пар ластівок у тремтливому нервовому леті ловлять комах для своїх дітей.

— Мабуть, найкраще було б просто взяти й стиснути його за горло,— каже один із сусідів.— Для самого ж пташеняти найкраще.

Але п'ятеро чоловіків і кінь дивляться на нього, аж поки він починає розуміти, що найкраще йому стулити пельку.

— Ну, це було б дуже просто,— каже безробітний.

— Так, надто просто,— додає механік.

Нога в нього болять усе дужче. Може, йому навіть

важко буде підвестися з трави. Вечоріє. Скоро заїде сонце.

— Аж дивно подумати,— каже той, що привів коня,— під час війни люди вибили тридцять чи сорок мільйонів таких, як самі, а за інших обставин, скажімо, такої собі звичайної неділі, як оця, здатні морочитися з якимось там пта...

— Це зовсім інша річ,— перебиває його механік,— під час війни йшлося тільки про те, щоб перемогти або загинути... а тут... тут... ідеться про життя.

Шість пар ластівок раз по раз прилітають годувати своїх дітей, кожна пара в своє гніздо під дахом. Шість чоловіків випльовують стеблини. Кінь скубе траву.

— Все гаразд,— каже лірик.

Чоловіки востаннє поглядають під дах. Звідти не падає ані мертво, ані чуже пташеня. І за кілька тижнів усі вони зможуть побачити в небі молодих юриків, а серед них, мабуть, і того, якого б ніколи не побачили, коли б не знайшлося шести чоловіків і коня, які розуміють, що тут ідеться про життя.

ТУРИСТ

— Ти впізнаєш мене?

— Впізнаю.

— Але ж бачиш, як я постарів.

— Я інакшим тебе й не уявляла.

— Ти, мабуть, не дуже рада бачити мене?

— Чому ж, рада...

— Принаймні ти ще не бачила мене в цивільному одязі.

— Раз бачила. Он там,— показує вона.— Коли ти вдягнув костюм мого брата.

— Ага, правда,— сміється він. Спереду поблискують золоті зуби.

— Яка в тебе гарна машина.

— Та не якась там особлива, принаймні в нас це не дивина.

— Тут, звичайно, на неї звертають увагу.

— Так, на цих машинах більше їздять автострадами, а не такими дорогами, як тут.

— Ти й досі так вільно розмовляєш по-норвезькому, хоч минуло стільки часу. Аж не віриться, що ти жив не тут.

— Я маю добру пам'ять... Особливо на те, що мені може знадобитися.

— Ти приїхав у відпустку чи...

— Так, поглянути, як то кажуть, на старі пороги.

— Сам?

— Ні, я лишив у готелі родину. Мої всі давно вже хочуть побачити ті місця, де колись бував їхній тато. Але з тобою я волю зустрітися сам, без них.

Він голосно сміється. Золото блищить у нього й на кутніх зубах.

— А дружина... Ти й досі з нею живеш?

— Так, а чому ж ні?

— Ну звичайно... чому ж ні...

— А ти тепер, мабуть, теж одружена?

— І так, і ні. Я тоді розлучилася. Але тепер я живу з одним типом, тож можна вважати, що одружена.

— Он доріжка,— він показує пальцем.— Це не та сама, якою ми любили ходити в...

— Та сама, її розширили... А взагалі... яким тобі здається містечко, таким самим, як ти його знав?

— Майже таким самим. Тільки що тепер воно освітлене ввечері... і повно світляних реклам... А мені ж запам'яталося затемнене містечко. І, може, люди здаються трохи вільнішими, не такими дисциплінованими...

— Аж дивно... Як подумаєш, скільки часу минуло...

— Але ти не тужила за мною, правда ж?

— Ти обіцяв писати, проте я не дочекалася від тебе звістки, хоч тоді, звичайно, мені потрібні були твої листи.

— Вони тебе мучили?

— Усе минулося легше, ніж я уявляла собі. Я тоді ще була гарна... а це багато-чого виправдує.

— Ти й тепер гарна.

— Чому ти не писав?

— Ох, у мене тоді й без тебе було про що думати.

— А вона зрозуміла?

— Хто?

— Твоя дружина... те, що було між нами.

— Ну ні, що там їй було розуміти. Це її зовсім не стосувалося... Тоді були не ті обставини — руїна, продуктові карточки і таке інше. Але ми вибралися й з цього, швидше, ніж думали... так, швидше, ніж будь-хто інший, наскільки я розумію. Отже, від війни ми все ж таки не так страшенно постраждали.

Він сміється, золото з передніх і кутніх зубів блищить у скісному промінні сонця, яке скоро закриють легенькі смуги диму, що здіймаються над містом унизу.

— Табір для російських полонених...— Він показує пальцем: — Правда ж, він був там, де тепер стоять оті високі житлові будинки?

— Так.

— Я ходив туди подивитися, але все так змінилося... Ніби те місце зовсім зникло з карти.

— І тобі захотілося шукати його? Адже це там ти...

— Захотілось. Це ж тільки спогади — звичайно, з інших часів, коли багато що могло здаватися інакшим. А вбивати когось чи залишати його живим — це все теж робота, тільки робота, не що інше. Ми змушені так на це дивитися, а то все надто заплутається.

— Я б не хотіла мати таких спогадів.

— Ти, може, й не хотіла б... бо ти також спогад,

один із тих, що я зібрав, завдяки своїй добрій пам'яті, і вклав у великий альбом спогадів. Отут.— Він показує на свою голову.— І там вони в мене всі добрі, бай-дуже, чи це спогади про війну, чи про тебе, чи про щось інше. Але про тебе найкращі.

Легенькі смуги диму зливаються в тонку туманну завісу. Сонце тьмяніє і ховається за нею. Раптом холоднішає. Вона мерзне і підтягає на шиї комір гольфа.

— Справді дивно, що ти так вільно розмовляєш по-норвезькому,— каже вона.

Він сміється. На зубах у нього блищить німецьке золото.

АКТИВНА ПСИХОЛОГІЧНА ВІЙНА

Я заходжу до лекційної зали. Мушу визнати, що я хвилююся. Бо це щось зовсім нове. Мій перший день навчання. І невідомий предмет. Активна психологічна війна. Спочатку планували вивчати цей предмет у військовій школі. Але військова школа не дуже захопилася ним. Звідти прийшла відповідь, що в них і так побільшало предметів — нові види зброї тощо. Тому його перекинули в університет. Я мало що знаю про свою майбутню спеціальність. Через півроку ми повинні скласти випускний екзамен. А тоді ще відбути практику. З нас мають вийти так звані кадри бойової готовності. Звичайно, добре оплачувані. Забезпечити себе вигідною службою за півроку навчання! Саме через це я й зголосився на цей курс. Крім того, цікаво потрапити в перший випуск нової спеціальності, бути своєрідним піонером.

Зала повна. Нас набралось п'ятдесят душ. Я сідаю на єдине вільне місце, яке ще лишилося, далеко ззаду. Бачу, що не тільки я хвилююся. Швидка й напружена розмова навколо мене зливається в суцільне гудіння. Найбільше вирізняються в ньому жіночі голоси, хоч серед нас і небагато слухачок. Але їхні голоси тонші й різкіші. Я хочу обернутися до дівчини, що сидить поруч зі мною. Хочу розмовою пригасити своє хвилювання. Але згадую, що після лекції повинен зустрітися з своєю нареченою. Отже, не варто заводити розмови з іншою жінкою. З тієї чи іншої причини мої думки дуже легко прибирають сексуального напрямку, коли я розмовляю з жінкою. Мабуть,

природа паділила мене перебільшеною дозою чоловічості. Часто це мені заважає. Адже не завжди буваєш у відповідному настрої. Але мушу визнати, що загалом я радий цьому. Тільки не сьогодні. Сьогодні я хочу віддати всю свою увагу нареченій.

Гомін ущухає. Скоро в залі западає цілковита тиша. Заходить лектор, професор Берре. Це низенький товстий чоловік з коротким сивим чубом. Обличчя в нього вольове, рішуче, але очі неспокійні. Він кілька разів обводить ними залу. І починає говорити:

— Вам напевне цікаво знати, яке завдання ставить перед собою наш предмет — активна психологічна війна. Адже він зовсім новий. Його успішно введено чотири чи п'ять років тому у військових школах кількох інших європейських країн, і це все. Я почну з коротенької характеристики вашої майбутньої спеціальності. Ваше завдання — знешкоджувати можливого ворога всюди, де буде потреба — чи на своїй території, чи, якщо складуться такі обставини, на його власній. Як ви знаєте, традиційний спосіб знешкодження ворога дуже простий — убивати його. На мою думку, в наші часи це вже не вигідна практика. Щоб убити багато ворогів, потрібна фантастична кількість зброї, інших воєнних засобів, людей, доводиться руйнувати безліч міст і сіл. Крім того, тепер у світі є попит на кожен витвір людського розуму. А в збройній війні не можна обійтися без того, щоб не загинула сила-силенна дуже розумних людей, і це велика шкода для світу. Отже, виникає питання: чи немає інших способів знищувати ворога? Я вам твердо відповім: є такі способи. Після тривалого вивчення їх по багатьох країнах світу я дійшов висновку, що найдійовіший з них — активна психологічна війна. Цей метод ми й будемо вивчати протягом наступних шести місяців. Я зараз стисло розповім вам, у чому він полягає.

Я відчуваю дивну млість. У залі не чути жодного звуку. Кожен із слухачів стискає в руці олівець, кожен олівець націлений на сторінку в зошиті. Треба ж схопити й занотувати те, що зараз скаже професор. Я з гарячковою надією молюся всім святим, щоб його виклад не був важкий. Я й досі не можу забути уроків математики в гімназії. Там я не міг нічого збагнути. Але невже й цей предмет буде такий важкий? З усім іншим, що мені траплялося в житті, я вправлявся. (Не рахуючи, звичайно, того випадку з Еллен, коли я дав маху).

— Певна річ, ми виходимо з тієї умови, що ворог не матиме зброї. Не захоче мати її, якщо ми вміло застосовуватимемо свій метод. А полягає він у тому, що нам треба знайти вразливе місце у ворога. Яке ж місце в людини найвразливіше з психологічного погляду? Почуття самоповаги. Це ви, мабуть, пам'ятаєте з дослідів на лекціях психології. Отже, наше завдання — підважити почуття самоповаги у ворога психологічними засобами. А це дуже просто робиться. Простіше, ніж ви гадаєте. Дозвольте мені уточнити свою думку. Кожному з вас, напевне, траплялося за свій молодий вік когось боляче вразити. Може, з необережності. Але чи ви помітили, яка реакція буває в тих, кого ви вражаєте? Часто вони червоніють, у них пітпінють руки, їм стає важко говорити тощо. Кажу вам: такі люди не можуть бути небезпечними ворогами. В такому стані людина не здатна нічого зробити. А ви, навпаки, можете зробити з такою людиною майже все, що хочете. Як ви знаєте, в людині дуже розвинена потреба бути визнаною іншими людьми. В цьому й полягає суть активної психологічної війни. Коли ворог відчуває, що він ніщо, що всі його зневажають, у нього лишається тільки одне бажання. Бажання, щоб його визнали інші люди. Я навіть зважусь заявити, що таке сильне бажання, як сексуальне, має

другорядне значення порівняно з бажанням, щоб тебе хтось визнав. Отже, тепер ворог робитиме все, аби тільки його визнали. І він цілком у ваших руках. Ви можете змусити його до чого завгодно, і він з радістю виконуватиме ваші накази. Але важливо точно зважувати свою реакцію на його послужливість. Не можна його дуже хвалити, бо тоді, навпаки, в нього з'явиться почуття самоповаги. З другого боку, не слід також весь час ставитись до нього тільки погано, бо тоді йому може перехотітися, щоб його визнали, так само як сексуальна стриманість може призвести до імпотентності. Він може відчутти зненависть, палку зненависть геть до всього або навіть стати психічнохворим.

Я бачу, як мої колеги швидко записують те, що почувли. В багатьох на обличчі виступили червоні плями. Видно, лекція всіх захоплює. Ніхто не розмовляє з сусідом. Сам я не дуже захоплений. Теоретично все це звучить чудово. Але як ці настанови здійснювати на практиці? Припустимо, я почну зневажливо розмовляти з тим чи іншим своїм ворогом. Що він тоді зробить? Звичайно, почне ображати й мене. Я намагатимусь довести справу до кінця. Але, може, виграє й він. Тоді я втрачу почуття самоповаги і мені теж захочеться, щоб мене хтось визнав.

Та професор ще не скінчив:

— Що треба зробити, щоб домогтися цього психологічного стану в нашого ворога? Найперше треба, щоб він втратив почуття самоповаги. Цього досягаємо різними способами. Можна весь час «довбати» його. Вказувати на вади в його зовнішності, бо здебільшого людина дуже чутлива до того, який вона має вигляд. Можна кепкувати з того, як він говорить, як ходить, які робить рухи, взагалі примусити, щоб він відчув себе дурнем. Головне — знайти у ворога найвразливіше місце. Коли в нього є якась фізична вада, ми спрямуємо весь свій глум на неї. Коли ж розу-

мова — налягаємо на це. Коли він, наприклад, митець, ми глузуємо з його творів.

Тьху, яка банальність. Мені хочеться присадити професора, і я підіймаю руку.

— Пане професор, а як позбавити ворога почуття самоповаги так, щоб він не зробив того самого з нами?

Професор морщить лоба, тоді раптом радісно всміхається:

— Добре запитання. Важливе запитання. Це те, про що я зараз казатиму. По-перше: ми наступаємо — якщо можна вжити тут це слово — гуртом. Тобто, коли нам треба обробити чи деморалізувати ворога, ми завжди повинні діяти разом і домогтися, щоб він відчув себе нещасним. Отже, треба виступати гуртом проти одного. По-друге: нападати треба в оточенні нейтральних чи байдужих осіб. Як ви знаєте, куди гірше відчуті себе дурнем при людях, коли всі з тебе сміються, ніж на самоті. Задовольняє вас моя відповідь?

Я киваю головою і ледь червонію.

— Додам ще дещо,— веде далі професор.— Найперше про мову. Ворог часто розмовляє мовою, якої ми не знаємо, і тоді, звичайно, ми повинні вивчити її, а потім уже приступати до дії. Але тепер мовознавство сягнуло так далеко вперед, що навчитися мови зовсім не важко. І скажу вам раз назавжди: вас вибирали дуже уважно, конкуре був величезний. На цей курс подало заяви п'ятнадцять тисяч чоловік. А з-поміж них вибрано вас п'ятдесят. Отже, ви — своєрідна супереліта. У жодного з вас коефіцієнта розумового розвитку немає нижчого за сто п'ятдесят одиниць. Крім того, ми мали довгі розмови з вашими батьками, вчителями, психологами та іншими людьми, з якими ви спілкувалися. Тепер ви знаєте й це. На закінчення я хотів би перевірити, чи ви зрозуміли те, що я вам казав. Назвіть кілька прикладів, чим ще

можна позбавити ворога почуття самоповаги. Може, в когось є якісь свої міркування з цього приводу?

Зала не озивається. Ми презираємось. Тиша. Раптом якась невеличка рудоволоса дівчина підносить руку:

— Можна висміяти батьківщину ворога.

Професор хвилину міркує.

— Думаю, що це не дасть особливого ефекту. Почуття гордості за свою батьківщину належить тепер більше до історії. В кожному разі, воно не таке сильне, щоб якимось особливо вплинути на почуття самоповаги.

Підіймає руку ще один студент:

— Можна послати ворогові образливого листа, краще анонімного.

— Ні. Ви забули головне. На почуття самоповаги треба нападати, коли поблизу є багато людей. А то наступ буде не дуже ефективний. Бо найдужче пригнічує нас те, що наші вади побачать інші люди. Те, що вони сміються з нас, або, може, тільки тому мовчать, що ми близько.

Мені щось спадає на думку, і я також підношу руку:

— Може, добре було б висміяти світогляд ворога, його родинні почуття, релігію, мораль тощо?

Професор задоволено киває головою.

Я червонію.

— Цей спосіб виправдає себе в багатьох випадках. Якщо у ворога розвинене почуття власної гідності, він дасть безумовно великий ефект. Тоді треба наперед відзначити для себе всі переваги ворога, його релігії тощо, на які спирається це почуття. Цей спосіб, що правда, мало використовують у тих військових школах Європи, де читають цей предмет, але я думаю, що його можна спробувати, і дякую за добру думку. Якщо ви не заперечуєте, я висуну її на наступній міжнародній конференції з питань психологічної

війни і назву наступом на почуття власної гідності. На цьому ми закінчимо сьогоднішню лекцію. Але я ще хотів би побачити, як би ви застосували на практиці ті знання, що дістали з мого короткого вступу. Ми викличемо когось до кафедри, а всі інші спробують позбавити його чи її почуття самоповаги. Звичайно, тільки на короткий час, потім знов усе стане на своє місце. Ось ви, що говорили останнім, ви, що пропонували наступати на почуття власної гідності. Я маю враження, що ви витримаєте спробу.

Я підводжусь і виходжу до кафедри. Я бачу перед собою всіх слухачів. Вони пильно приглядаються до мене. «Важко їм буде знайти в мене якусь ваду»,— думаю я. І ледь усміхаюся. Професор дивиться на мене. Раптом його обличчя кривиться:

— Ви хіба не бачите, він схожий на щура. Гляньте, які гидкі зуби. Два довгі, а з обох боків — по два коротесеньких. Чисто щурячий рот.

Я відчуваю, що червонію. Прокляття, як я легко червонію. Я пробую засміятися, щоб приховати своє збентеження.

— Він сміється, але вже не показує зубів. Соромиться,— почувся голос із зали.

Інші приєднуються до нього. Які вони жорстокі, холодні, господи, та вони ж ненавидять мене! Що я в дідька їм зробив? Ми на одному курсі і будемо разом учитися. Але після цього... Я заплющую очі, а їхні глузливі слова й далі шмагають мене по вухах.

— Та йому взагалі краще не сміятися! Що це за усмішка — застигла, беззуба! Якась підлабузницька!

— Який він може бути на зріст? Метр шістдесят? Чи метр шістдесят п'ять? Десь так. Принаймні не більше. Курдупель!

— Я маю метр сімдесят!

— Не бреш! Хочеш показати себе вищим, ніж ти є! Як кожен недоросток!

— Малий також має свої переваги! — гукає дівочий голос.— Лежачи з дівчиною, може схвати обличчя в неї між грудьми!

Сміх! Регіт!

— Гляньте на його ноги! Черевики, мабуть, тридцять сьомий номер? Чому б тобі не купити сороковий і не взувати в один обидві ноги?

— У мого знайомого дитина виросла з черевиків. Треба спитати, чи не віддасть він їх цьому куцакові!

— Щоб вам заціпило, мерзотники! — кричу я і кидаюся до дверей.

Професор Берре ловить мене й міцно тримає за руку. Він усміхається.

— Ви добре, успішно провели спробу,— каже він слухачам. Тоді обертається до мене: — Бачите, витримали! — Він сміється.— Я знав, що ви один з тих, хто має найкращі дані для цієї спеціальності. І коефіцієнт розумового розвитку, й інші показники у вас дуже високі.

Я проводжу рукою по обличчю і відчуваю, що воно аж палає, таке гаряче. Нерви мої починають заспокоюватись... Але я й досі сердитий. Я плентаюся на місце й сідаю. І намагаюся не дивитись на веселі обличчя сусідів. «Не треба на них зважати, вони робили те, що їм звелів професор Берре»,— думаю я, і мені трохи легшає.

Професор дякує за увагу, і ми всі виходимо з зали.

Я маю зустрітись з нареченою і бачу, що спізнююсь. Я збігаю вниз до кав'ярні.

Вона чекає перед дверима.

— Чого ти так пізно?

Я ще дужче серджуся. Всі мене сьогодні тільки дратують. А сама нап'яла на себе найгіршу сукню і нафарбувалася так, що майже скидається на повію.

— Цікавий твій новий предмет в університеті?

— Так. Ні. До речі, ти не могла одягти кращу

сукню, йдучи на побачення зі мною? І нафарбувалася, як повія! — Голос у мене сердитий, я відчуваю, що мені хочеться помучити її.

— Ти досі казав, що ця сукня...

— Казав, казав,— кривлю я її.

— Чого ти сьогодні такий? Я ж нафарбувалася не більше, ніж завжди.

— Хай і так, але сама твоя пика має розпусний вигляд, і пухке тіло так само.— Я відчуваю, що сміюся, і мені легшає на серці, але вона блідне, смутнішає, відвертається і витягає хусточку.

— Гарна суміш — шмарклі і сльози!

Вона тікає від мене.

Я сміюся, але навколо мене стає раптом порожньо. Я сам. Чого від мене втекла наречена, моя кохана Тордіс? Я ж тільки пожартував. І що я їй таке сказав? Слова літають ще в повітрі навколо мене, залазять у вуха, в мозок, і я починаю каятися. Навіщо я образив свою кохану Тордіс? Я ж так не думаю про неї.

Я заходжу до кав'ярні і замовляю кухоль пива. Розраховуюсь, і мені страшенно кортить образити жінку за прилавком. Сказати, що вона стара, нікому не потрібна, що голова в неї сива, неприваблива, розпатлана, що руки негарні і що я можу уявити собі її обвислі, сухі груди під кофтою. На щастя, я пересилию себе й нічого не кажу. Беру пиво й сідаю до столика.

Я все розумію. Добрий з мене тип. З тих, що завжди люблять ставати в позу. Тепер активна психологічна війна ввійшла в мою кров. Стала часткою мене самого. Мені здається, що наука професора Берре страшенно цікава, і я знаю, що коли й далі вчитимуся на цьому відділі, то матиму незвичайний успіх.

Але я не хочу цього. Я хочу бути добрим до людей. Я зважуюся сказати, що я справді добрий, тому не хочу

більше вивчати активну психологічну війну. Бо тоді я стану злим. А злість невластива моїй вдачі. І я буду нещасним.

Зараз я піду до професора Берре і категорично скажу, що не вчитимуся в нього. Я випиваю пиво, всміхаюся жінці за прилавком і виходжу. Мені здається, що люди поглядають на мене якимось насторожено. Ніби сподіваються від мене якоїсь каверзи. Чекають, що я зараз накинуся на них абощо. Проте я й гадки не маю накидатися на когось. Хоч серед них є багато якихось мізерних на вигляд. Господи боже, скільки на світі брудних людей! Так і хочеться сказати їм, які вони, щоб вони не показувалися в громадських місцях. Щоб іншим не треба було дивитися на них.

І ось я знов в університеті. Заходжу до лекційної зали. Професор Берре ще не пішов. Він сидить і щось пише. Він усміхається і очікувально дивиться на мене.

— З мене досить,— рішуче кажу я.

— Не варто так близько брати до серця нашу сьогоднішню спробу. Я виходив з того, що ви з своїм розумом і індивідуальними даними повинні витримати її. Та ви її й витримали. Тільки треба дивитися на все з деякої відстані. Хочете сигарету?

Я беру сигарету й кажу:

— Я не тому не хочу вчитися.

Він дивиться на мене, нічого не розуміючи.

— Мені здається, що ця спеціальність не для мене. Я не досить твердий. Не позбавлений почуттів.

— Це тільки спочатку посідають такі сумніви. Поміркуйте кілька днів. У мене склалося таке враження, що ви матимете в нас великі успіхи. А почуття є у всіх. Треба тільки не допускати, щоб вони опанували нас. А крім того, не забувайте, що це найважливіша ланка в системі захисту батьківщини.

— Почуття любові до батьківщини старомодне, ви самі казали. Дарма мене переконувати. Я твердо вирішив скінчити з цим.

Професор червоніє.

— Я цього не можу вам дозволити,— каже він і починає знов щось писати.

— А я тебе й не питатиму, трухлявий, червоний нікчемо,— кажу я і знаю: мене розсердило те, що й він здатний червоніти.

— Це нечуване зухвальство! Геть звідси! Геть! — кричить він, і на обличчі в нього виступають краплі поту.

Я сміюся.

— Я не беру близько до серця слів безсилої руїни, яка думає, що вона бозна-чого варта!

Він не відповідає.

— Я дужчий за вас,— кажу я.

Він починає плакати. Я не люблю, коли хтось плаче. Раптом він підводить на мене очі й задоволено сміється:

— Ви геній. Ви можете позбавити почуття власної гідності кого завгодно. І відразу ж. Я поки що призначаю вас своїм асистентом. З доброю платнею.

Я зважую його пропозицію.

А як же з Тордіс? Та хай їй біс. Вона, властиво, й справді не дуже гарна.

— Гаразд. Дякую.

Професор тисне мені руку. Я щосили відповідаю на його потиск. Він блідне, пробує всміхнутися, але губи його кривляться.

— Про платню і про години праці ви дізнаєтесь завтра,— каже він і відвертається.

— До побачення,— кажу я і виходжу з лекційної зали.

Я йду в туалет. Стаю перед дзеркалом і сміюся. І справді, в мене щурячі зуби. Я чув про якогось

лікаря, що вирівнює зуби. Може, звернутися до нього? Я дивлюся на свої ноги. Дуже малі, майже дитячі. Треба купити більші черевики. Можна в них чогось напхати. Як тісно зашнурувати їх, то не спадатимуть. І краще з високими підборами.

Я виходжу з туалету, почувуючи себе так, як спортсмен, що має шанси здобути олімпійське золото. Тепер треба тренуватися й тренуватися. Я помічаю в коридорі якогось студента. В нього заяча губа. Серце моє радісно тьохкає. Я кидаюся до студента.

ЯКІ НОВИНИ?

Так не годиться!
Так не годиться!
Треба це дослідити!
Не мели дурниць!

Водолій у коротенькій спідничці схожий на єгиптянина або на молодого індіанина. В кожній руці він тримає по череп'яному дзбанові, з них ллється вода і стікає до річки. «Майбутнє часом тебе хвилює. Живи так, як ти жив. Щастя не покине тебе».

Водолій, схиливши набік голову, дивиться вниз: річка тече, вирує в нього під руками. «Коли маєш у руках гроші, поспішай купити те, що давно собі наглядів. Навіть якщо ти почав тиждень стомленим, не кидай роботи. Втома поступово мине».

Водолій має довгасті очі, як у індіанина чи єгиптянина, він дивиться не на тебе, а трохи вбік, у воду.

Водолій віщує майбутнє.

Два з половиною квартали. Тридцять вісім сходових кліток, двісті одинадцять прізвищ. У конверті, засуненому за туго стягнений шнурок, двоє повідомлень про кінець передплати і три нові квитанції, всього двісті дванадцять. Газети поділені на дві однакові паки: сто шість і сто шість, вони перевішені в поштових торбах через багажник. Сірий досвіток між порожніми тротуарами сповнений легенької, майже непомітної вологи, що рососою лягає на кермо велосипеда, просякає навіть у сухі, білі, свіжі газети.

Побрязкуючи в'язкою ключів, відчиняти парадні двері й заходити в сонні будинки. Ще зовсім тихо за високими сіро-зеленими дверима будинку номер один по вулиці Кінго, на розі вулиці Вальдемара Тране; з замкових шпарок, поштових щілин і засклених грубим склом завішених дверей не долинає жодного звуку. Там, усередині, всі ще сплять, і тому, що він уже на ногах, коли там ще сплять, йому кожного ранку здається, що він здобув над ними перевагу в часі,— щоправда, він і сам не знає, як її можна використати, а все ж таки ці короткі ранкові години належать йому, поки він береться вгору стрімкими сходами, переступаючи через один східець, не більше, щоб не задихатись, а тоді під власною вагою стрибками збігає вниз, міцно тримаючись за поруччя.

Коли він доходить до повороту вулиці, перевага вже меншає.

Які новини? Добрі? Погані?

У кожній газеті розміром 42 на 59 сантиметрів — сорок вісім сторінок друку на тонкому папері, поділені на два відділи. На кожній сторінці по вісім шпальт, заповнених новинами, фотографіями, статтями, повідомленнями й оголошеннями. Коли кидаєш газету в щілину на дверях, чути легенький стук,— дехто від того стуку прокидається, потім знов засинає або встає.

Розгортаючи свіжу газету, всі знають, що десь у світі могло статися щось важливе, про що вони ще не чули.

Мало хто сподівається знайти в газеті щось справді важливе. А проте щодня кожен поспішає по неї, тільки-но вона впаде в щілину на дверях.

Газета — власність концерну.

Водолій повертає голову, майже непомітно, і якусь хвилину дивиться просто на тебе. Тоді відводить погляд. Він говорить, не розтуляючи рота, обличчя в нього незворушне, очі дивляться на швидку течію. «Пора послухатися доброї поради,— каже він.— Не турбуйся про завтрашній день. Може, ти знайдеш собі нового приятеля. Може, той приятель виявиться надто обтяжливим. Не втрачай відваги! Сам вибирай собі приятелів!»

Водолій бере твою руку, міцно тримає її в своїх холодних руках, роздивляється лінії на долоні. Лінія серця вигинається дугою. Лінія життя схрещується з лінією долі. Лінія щастя під гострим кутом перетинає лінію життя.

Водолій читає твою долоню — там повно того, чого ти не знаєш.

За дверима живуть люди. На четвертому поверсі — «Ванген», «Клара Кнудсен» і «Пані А. Крістоферсен». На третьому поверсі — «С. Фоссе», «Й. Голтебак» і «Генрік Шігова». На другому поверсі — «Валентин Левлі», «Шелюст» і «Ев. та К. Карлсен — Ейв. Турсен». На першому поверсі — «О. Серлі», «Багге» і «Тр. Нурен».

Коли О. Серлі вмикає транзистор на нічному столу, чути той самий голос, що і в Клари Кнудсен. Коли Тр. Нурен вмикає в коридорі світло, лампочка на шістдесят ват світить так само тьмяно, як і в Генріка Шігови. Коли Й. Голтебак відкручує кран з холодною водою, вона тече тією самою трубою, що і в Багге, а пані А. Крістоферсен неспокійно совається в ліжку від того, що вона шумить. Коли в Шелюста дзвонить будильник, в Ев. Карлсен прокидається кішка. Коли Ванген виливає в унітаз нічний горщик, спущена вода змішується з мильною піною і волосинками після гоління Ейв. Турсена. Надворі воркують голуби Багге, немовля Клари Кнудсен смочке край

перини й дивиться в стелю. Пані А. Крістоферсен у кашках і в піжамі поспішає в туалет перед Е. Крістоферсен, яка в халаті і в бігуді на голові накриває стіл. У квартирі Шелюста є канарка. Генрік Шігова не поспішаючи голиться, пара затуманює дзеркало. Коли електричний струм починає текти через холодну, чорну плиту у Валентина Левлі, кава швидко закипає, і він розгортає за столом перед собою газету. Й. Голтебак підходить до Н. Голтебак і плескає її по стегнах. Дочку Багге звать Ейдіс, вона фарбує губи біля дзеркала на нічному столику. У. Ванген миє посуд, В. Ванген свідає, П. Ванген ще не прокинувся, Р. Ванген переглядає газету. Кішка Ев. Карлсен прошмигує на сходи, довго стоїть там і дослухається до співу канарки за дверима в Шелюста. Немовля Клари Кнудсен ссе груди Клари Кнудсен, а Тр. Нурен накручує ручного годинника, він уже майже готовий вийти.

Розсильного звати Ейвіном Ліаном. Якщо він забуває засунути до кінця газету в щілину, Фоссе стоїть за дверима і прислухається, готовий відразу ж підходити її. Решта ще не прокинулись, вони можуть поспати на якусь годину довше. Розсильний ніколи не бачив, що вони всі роблять, коли прокидаються: він просто любить уявляти собі це, бігаючи вниз і вгору повз їхні однакові сіро-зелені двері з грубим непрозорим склом, на яких тільки завіси трохи відрізняються на кожному поверсі.

Перед будинком номер три він зустрічає іншу розсильну, що ходить тим самим маршрутом з іншими газетами в торбі.

Він їй киває головою. Як завжди.

Які новини? Добрі? Погані?

Двотисячний рік — це межа, поставлена умовно, вона означає час, що відділяє нас від бунтівника, який прийшов на світ десь близько «нульового року» в Га-

лілеї, на Близькому Сході. Б'єрн Ларсен, начальник експедиції міністерства фінансів, разом з групою інших спеціалістів планує, який вигляд матиме наша країна близько двохтисячного року. Начальник експедиції Б'єрн Ларсен керує плановою канцелярією в уряді, відділом зодіаку, він має справу з майбутнім.

Б'єрн Ларсен та його співробітники — з міністерств, з управління водного господарства, спілки судновласників, концерну «Норшк Гідро», заводу «Хрiстіанія Спігерверк», семи науково-дослідних інститутів, які підлягають державній раді наукових досліджень, і з центрального статистичного бюро — зібралися обміркувати чотири головні можливості політичного розвитку Норвегії. Всі чотири ґрунтуються на тому, що провадитиметься далі лінія розвитку п'ятдесятих-шістдесятих років. Б'єрн Ларсен вважає, що до двохтисячного року кожен п'ятдесятий норвежець працюватиме в сільському господарстві, лісництві чи рибальстві, кожен четвертий — у системі торгівлі, дев'ять з десяти норвежців житимуть у місті, робочий тиждень скоротиться більше як удвічі проти того, що ми маємо тепер, і кожен з нас зароблятиме в середньому по двісті тисяч крон на рік.

Проте Б'єрн Ларсен застерігає: «Історія вчить нас, що розвиток може повернутися в непередбаченому напрямку, і це дуже утруднює прогнози на майбутнє».

На вулиці Іладал о п'ятій годині ранку вже кричать чайки — їм більше не подобається море, на суходолі жити краще. На подвір'ї воркують голуби Багге, біла кішка скрадається за майже повні ящики зі сміттям. У під'їзді будинку номер дванадцять на дошці висять чотири оголошення: «Канцелярія громадської опіки відчинена щодня з 10 до 11.30, тел. 37-95-15»; «Понеділок 9. VIII — горох. Середа, 11. VIII — пироги з рибою і морквяпа підлива. П'ятниця, 13. VIII — коп-

чені ковбаски»; «Відправа — першого четверга кожного місяця в церкві святого Іли, пастор Б'єрн Альве, початок о 18 год.»; «Годувати птахів заборонено. Міський відділ охорони здоров'я. Ветконтроль». Будинок номер дванадцять — муніципальний: п'ять поверхів, ліфт, по десять кімнат на кожному поверсі, металеві номерки на дверях, рухомі таблички з прізвищами і двоє порожніх місць у списку пожилців: тут люди живуть тимчасово. В таких будинках мешканці говіркіші, вони часто прочиняють двері й висовують голову, щоб самим узяти газету, коли чують на сходах кроки розсильного, дехто навіть запрошує його зайти. «Ви так рано встали?» — питає він їх, і вони всміхаються йому, як дитині.

П. Лекен мешкає в одинадцятому номері. Ейвін закоханий у його дочку. Якось надвечір у п'ятницю, коли він прийшов з книжечкою жовтих квитанцій по тижневу плату за газету, вона відчинила йому двері в білому халаті і з обмотаною рушником головою. Але в інші п'ятниці П. Лекен відчиняє йому сам і завжди п'яний.

Валентин Левлі хлопцем сам колись розносив газети.

— Тепер газети важчі,— каже він і тицяє йому загорнену в папірець крону.

Міна Гаге мешкає в дванадцятому номері. Вона має сина моряка і заманює Ейвіна до квартири подарунками. Чи він, бува, не знає, що сталося з попередньою розсильною, як же її звали, вона розносила тут газети багато років, гарна була людина... і чи не купив би він їй «Морський бюлетень» із списком усіх пароплавів, щоб вона могла стежити, де тепер перебуває її син — чи в Джакарті, чи, може, в Рангуні, чи перетинає Індійський океан. На стіні в кухні Міни Гаге висить календар з голими дівчатами, таких календарів Ейвін ще ніколи не бачив у старих бабусь. Щоразу,

коли вона запрошує його до кімнати, він дивиться на календар, чи йому часом не привиділося, але ж ні: серпнева дівчина білява, липнева — темноволоса.

— Це календар мого сина,— каже нарешті Міна Гаге, і Ейвін ніяковіє, тепер йому доводиться купувати їй «Морський бюлетень» щотижня.

Водолій — одинадцятий знак зодіаку, його видно вночі тільки на півдні, недалеко від небесного екватора. Плечі його — дві яскраві зірки: Альфа і Бета, а ліворуч від них невеличким трикутником позначений дзбан, з якого ллється вода. Зодіак відомий давно, люди вивчили розташування зірок і планет уздовж екліптики і пов'язали їх зі зміною пір року в дельті Нілу.

За знаками зодіаку з давніх-давен провіщали якісь важливі події. Водолій у єгипетських повір'ях означає повінь Нілу; греки бачать у цьому сузір'ї Девкаліона, який перебув потоп, новіша астрологія надає йому значень самозречення, щастя в подружжі, зародження нового життя.

Зірки в сузір'ї Водолія пов'язані з планетою Уран, сьомою від Сонця, покровителем добрих змін, знайомств і несподіванок. Він ненастанно витрачає свою духовну силу на передбачення того, що принесе майбутній рік і майбутнє життя. Знак Водолія — дві паралельні хвилясті лінії, його видно з двадцятого січня до восьмого лютого, з'являється він після Овна і передує сузір'ю Риби. Він означає свободу і силу. Водолій віщує революцію.

Революцію, в нас?!

Коли Ейвін Ліан їде додому, тримаючи липкими від свіжої друкарської фарби пальцями кермо велосипеда, і порожні торби теліпаються обабіч багажника, двісті дванадцяттеро людей, сидячи кожне в своїй кухні

з чашкою кави в одній руці і з бутербродом у другій, читають газети, які він повкидав їм за двері. Вони читають і жують, жують і читають, і час від часу запивають їжу ковтком теплуватої кави. Вони читають про чарівну усмішку вбивці: вбивця всіміхастся їм, зайнявши дві шпальти, і вони йому вірять. Вони читають про плекані руки злодія: злодій махає їм рукою, займаючи дві шпальти, і вони йому вірять. Вони читають про елегантний костюм палія: палій дивиться на них з двох сторінок газети, і вони йому вірять. Ніхто ще не сказав: «Ця газета бреше».

Коли газета прочитана наполовину, її згортають, кладуть у сумку чи в портфель і йдуть з нею на автобусну зупинку або засовують під столик у передпокої до інших газет, а десь тижнів через два всі разом відносять у підвал. На одних газетах чистять рибу, в інші загортають сміття, ще інші попадають у рот немовляті, одними застеляють полиці в старих шафах, іншими підшви в черевиках, на якісь газети капає олійна фарба, коли в квартирі щось фарбують. Але майже всі газети кінець кінцем палять або в маленьких кахляних грубах, або у великих печах, або ще спресовують і відвозять на паперові фабрики, щоб зробити з них новий папір. Газети виходять двічі на день, а в підвальних складах великих газетних друкарень лежать кілометри білого паперу, згорненого у величезні рулони, й чекають, поки жовті вила підіймуть їх і вкладуть у машини-автомати, з яких вони вийдуть зшиті, складені й геть заповнені дрібними чорними літерами, що пахнуть друкарською фарбою і мастять пальці.

Ті значки брешуть. Вони брешуть так давно, що вже ніхто цього не помічає.

Ті значки віщують. Віщують наше майбутнє.

Ті значки належать господарям світу. Вони віддзеркалюють майбутнє тих господарів.

Ті господарі — палії.

Вони кажуть: «Мир».

А мають на думці: «Війна».

Вони кажуть: «Нічого не міняй».

А мають на думці: «Пали».

Водолій рухається короткими поштовхами: у живсті в нього електричний моторчик, на зап'ястках — контакти, в голові — касета з інформацією, а в роті — батарейка. Водолій дивиться скоса вниз: вода летиться з його дзбанів, тече, ніби справжня вода. Він може стояти, ходити, сидіти, думати, говорити. Якщо ти вкинеш монету в отвір на лобі Водолія, він скаже, що тебе чекає в майбутньому.

З давніх-давен Водолій — образ душі; він рухається поштовхами, часом підводить очі й дивиться на тебе. Водолій вродливий, скидається на індіанина або на молодого єгиптянина, він бере твою руку своєю холодною рукою і віщує.

Ось його віщування:

— Те, що є, залишиться.

— Те, що було, буде далі.

— Той, хто вирішує, вирішуватиме.

— Забудь усе, що ти знаєш. Не турбуйся ні про що.

— Щастя не покине тебе.

Двохтисячний рік — це межа, проведена умовно. Інколи в пресі з'являються міркування про те, яким буде світ двохтисячного року, і деякі з цих міркувань лякають тебе. Ці міркування дуже гарні — вони змальовують майбутнє, сповнене розквіту, краси, достатку, майбутнє без сміття, гніту і війни. Тим міркуванням властива майже надприродна сліпота: вкинь монету в отвір на лобі футуролога, і транзистор, вмонтований у нього в роті, провістить тобі чудове майбутнє. Ті футурологи ніби не з цього світу. В порівнянні з теперішнім світом їхні чудесні мрії здаються

взятими з якогось фільму, наприклад, із норвезько-американського мюзікла або з італійської оперетки, схожої на ті берлінські, що їх 1944 року, після поразки на Східному фронті, демонстрували по всіх німецьких казармах.

Але Б'єрн Ларсен, начальник експедиції міністерства фінансів, цілком реальна особа. Його прізвище можна знайти в телефонному довіднику за 1971 рік. Там написано:

«Ларсен Б'єрн, Енергеуг, 3, 67-92-63. Ларсен Б'єрн, Фаугстадсгате, 35, 37-06-56. Ларсен Б'єрн, Лаврансвей, 7, 26-65-27. Ларсен Б'єрн, маклер, Пілестреде, 33, 20-14-42. Ларсен Б'єрн, управитель, Стремстангвей, 10, 53-26-33. Ларсен Б'єрн, начальник експедиції, Сігб'єрн Обстфелдерсвей, 6, 14-60-16. Ларсен Б'єрн, перукар, Гокон Тветерсвей, 31, 26-03-27. Ларсен Б'єрн, секретар, Алвгеймвей, 8, 29-36-98. Ларсен Б'єрн, старший поліцай, Персбротан, 8, 14-21-19. Ларсен Б'єрн, пожежник, Кіркегорсгате, 20, 67-24-62».

П'ятнадцятирічний Ейвін Ліан найнявся на літні канікули, на п'ять тижнів, розсильним; коли він двічі на день розносить газети по своїх двох з половиною кварталах у районі Іладала і Саннербру, то часом думає про майбутнє. Кожного ранку вдосвіта він сидить на стільці чи ослінчику у вологому підвалі разом з іншими розсильними й чекає, поки вигукнуть його прізвище. Обличчя навколо брезклі, стомлені, дехто перемовляється, дехто допомагає скидати з машини пакети газет, дехто, відхилившись до стіни, дрімає і навіть не обертає голови, коли до підвалу заходить хтось новий. Надвечір він сидить там знов — тоді обличчя жвавіші, ніхто не пробує поспати, але втома нікого не покидає, вона тінями залягає навколо ясних, розплющених очей і в невеличких западинах

біля усміхненого рота. Так само сидить він там другого ранку і надвечір теж. Є різні розсильні — молоді, дужі, з довгим неслухняним волоссям, з баками, з тріскотливими мотоциклами, міцними плечима й руками. Он старі розсильні — чоловік і жінка, що змінюють одне одного, і ціла родина, яка ділить між собою з півдесятка маршрутів, найкоротший віддаючи найменшій дитині, тільки-но вона підростає. Є серед розсильних маленька несмілива жінка, що до всіх усміхається, — непомітна, наче миша, а з нею дві кремезні понурі дочки, які підмінюють матір, коли вона нап'ється. Є самітні старі розсильні; є такі, що працюють тільки влітку; вони тримаються осторонь і не втручаються в розмови інших; є помічник старшого розсильного, худий, спритний чоловік із жвавими очима і незмінним мопедом, — він весь час то приїздить, то відїздить, коли треба замінити якогось хворого розсильного; он сидить за своїм столиком і сам старший розсильний, огрядний, широкоплечий і лисий; он мовчазні, непривітні чоловіки з червоними обличчями алкоголіків; он кругленькі, моторні, говіркі домашні господині; а ось і він сам. Коли вигукують його прізвище, він підходить до столика, стягає паку газет, відкриває конверти з жовтими повідомленнями про закінчення передплати, білими квитанціями на нову передплату й червоними попередженнями про заборгованість, відзначає зміни в адресній книжці, розриває шнурки, перераховує газети, ділить їх навпіл, засовує в торби, перевішує через багажник і рушає в дорогу. Надворі ще зовсім темно, і тріскотнява мопедів та мотоциклів навколо нього здається йому незвичайно гучною на порожніх вулицях.

Він випередив на дві години тих людей, які сплять у будинках, що густо обступили з обох боків вулицю. Він може відчинити будь-який підїзд, тихо стати під

їхніми дверима й слухати, а вони й не знатимуть, що він там стоїть.

У паровозних депо автоматично відчиняється велика брама, в газетних друкарнях завмирають машини, на молочних заводах розливають молоко в літрові пакети, біля стрілок на залізниці робітники чекають нічного поїзда, що спізнився, за містом продавці городини вантажать зелень, пекарі витягають з печі гарячий хліб, на бойнях з рефрижераторів вивантажують заморожену свинину, а в будинку радіо редактор готується до першої передачі щоденних новин. Заглядати в майбутнє — це все одно, що стояти перед зачиненими дверима, наприклад, будинку номер один по вулиці Кінго, на розі вулиці Вальдемара Тране, з газетами старого світу в руках і знати, що для тих, хто спить за тими дверима, день іще не почався. Ти разом з машиністами, друкарями, молочарями, стрілочниками, торговцями городиною, пекарями, різниками й радіотехніками, ти один із тих, хто готує новий день для людей, що сплять у тиші за замкненими дверима. І, навіть не заглядаючи в газету, яка в тебе в руці, ти знаєш, що новий день буде схожий на попередній.

Водночас ти знаєш, що за тим завтра настане після-завтра, а за післязавтра настане новий день. «Революція» — слово, якого люди бояться. Революція, в нас? Це слово давно вже має в собі щось оперне, здається екзотикою, крайнощами, чимось кривавим і неможливим.

А однаково революція буде. Нове — це м'яз, непомітні поштовхи в старому животі. Притули вухо, і ти почувеш, що всередині є щось живе.

Про майбутнє ми нічого не знаємо.

Зате знаємо:

Господарі цього світу — вбивці.

Слуги цього світу — брехуни.

Пророки цього світу — палії.

Цей світ мусить змінитися або загинути.

Тих, хто може змінити його, звать Ванген, Кнутсен, Крістоферсен, Фоссе, Голтебак, Шігова, Левлі, Шелюст, Карлсен, Турсен, Серлі, Багге, Нурен, Лекен і Гаге, і живуть вони, наприклад, на вулиці Кінго поблизу Саннербру в Осло. Тим, хто може змінити його, підко-ряються залізниці, друкарські машини, молочні за-води, газетні контори, фабрики, ринки, пекарні, бойні і радіостанція — вони будь-коли можуть паралізувати день у Норвегії. І до цього дійде — не сьогодні, не післязавтра, але котрогось із наступних днів. Газети старого світу заляпуватимуть фарбою, їх підкладати-муть у черевики, їх смоктатимуть немовлята, ними застелятимуть полиці в старій шафі — розгорнеш їх і побачиш, що вони замащені риб'ячою кров'ю, роз-крутиш, а всередині сміття. Старий світ або зміниться, або загине. Уявити, що світ житиме так само, як тепер, ще тридцять років, — це означає уявити голу пустелю, мертву землю, яка сама котиться до своєї загибелі.

Б'єрн Ларсен, начальник експедиції планового від-ділу міністерства фінансів, і ті люди, які протягом останніх п'ятдесяти років пробують змінити норвезьке суспільство поступово, зсередини, дуже схожі між собою. Ця схожість ґрунтується на страхові. Не на співчутті до господарів цього світу. І не на любові до економічної системи цього світу. Вона ґрунтується на страхові — і на сліпоті, в якій є щось надприродне. Ці люди кажуть: «Гангстери — спритні ділові люди. Палії — добрі союзники. Ми маємо владу в Норвегії вже тридцять років. Нам не пощастило змінити Норве-гії, зате ми змінимо Європу, тільки почекайте». Або ці люди сліпі, або вони брешуть, або вони бояться. В них є підстави боятися — господарі цього світу мо-гутні. В них є підстави бути сліпими — заплющивши очі, краще мріяти. В них є підстави брехати — без

брехні важко жити. Але ти їх не слухай. У них у роті батарейка. Вони обіцяють тобі щасливе життя. А самі підпалюють світ.

Водолій підводить голову, в обох руках він тримає по череп'яному дзбанові, з них ллється вода і стікає до річки. Очі у Водолія довгасті, як в індіанина чи в молодого єгиптянина, він дивиться не на тебе, а трохи вбік, на воду.

Є два Водолії. Важливо бачити різницю між ними.

Один Водолій віщує: «Забудь усе, що ти знав. Не турбуйся про майбутнє. Щастя не покине тебе».

Другий Водолій віщує: «Революція буде».

Третього Водолія немає.

ДОВІДКИ ПРО АВТОРІВ

КУРА САНДЕЛЬ (нар. 1880, справжнє ім'я — Сара Фабрісіус) — відома письменниця-реалістка. Народилася в Осло, в родині морського офіцера. Довгий час жила в Франції, а 1921 року оселилася в Швеції. Замолоду вивчала живопис. Дебютувала 1926 року романом «Альберта і Якоб» (перша частина трилогії; наступні: «Альберта і свобода» — 1931 та «Тільки Альберта» — 1939). Великий успіх мав також роман «Кондитерська Кране» (1945). Видала п'ять збірок новел. Головна тема творів К. Сандель — конфлікт чутливої, волелюбної людини з міщанським середовищем, який здебільшого призводить її до загибелі.

АРТУР ОМРЕ (1887—1967) — один із найпопулярніших прозаїків тридцятих — п'ятдесятих років у Норвегії. Пройшов тяжку школу життя, замолоду перепробував багато професій. Здобувши технічну освіту, довгий час жив і працював у США. До війни видав кілька романів з виразними соціально-критичними акцентами (найвідоміші з них: «Контрабандисти» — 1935, «Втеча» — 1936, «Міст зітхань» — 1937, «Крістінус Бергман» — 1938, «Лихе око» — 1940). Після війни переважно працював у жанрі новели. Всього його перу належить дванадцять романів, п'ять збірок новел і дві п'єси. Творам А. Омре властива стислість викладу, гострота сюжету, психологічна напруженість.

АРНУЛЬФ ЕВЕРЛАНН (1889—1968) — один із найбільших норвезьких поетів ХХ сторіччя. Народився в Осло в родині корабельного машиніста. 1911 року вийшла перша збірка віршів «Самітне свято». А. Еверланн написав сімнадцять збірок віршів, чотири збірки новел, дві збірки п'єс і двадцять одну збірку есе і статей. Велике місце в його творчості посідає антивоєнна і антифашистська тема. Під час окупації Норвегії А. Еверланн був кинутий до концтабору. Вірші, написані в ув'язненні, ходили в списках, а 1945 р. були

видані тиражем, яким за всю історію Норвегії не виходила більше жодна збірка віршів.

СИГУРД ГУЛЬ (1890—1960) — відомий норвезький прозаїк, критик і публіцист. Народився в Удалі, вчився на математично-природничому факультеті університету в Осло. Довгий час працював педагогом, журналістом, літературним консультантом у видавництві. Славу здобув насамперед романами, з яких найвідоміші: «Грішники на літньому сонці» (1927), «Ніщо» (1929), «Жовтневий день» (1931), «Дорога на край світу» (1933), «Спадковий ніж» (1941), «Зустріч біля межового стовпа» (1947), «Біля підніжжя вавилонської башти» (1956), «Зачароване коло» (1958). Перу С. Гуля належить тринадцять романів, дві збірки новел, дві збірки п'єс, шість збірок статей і есе.

ТАР'ЕЙ ВЕСОС (1897—1970) — видатний норвезький письменник, співець норвезького села. Народився в селянській родині в Телемарку, там же й прожив ціле своє життя. Велику славу йому принесли романи й повісті «Велика гра» (1934), «Шаросток» (1940), «Дім у темряві» (1945), «Весняна ніч» (1954), «Птахи» (1957), «Крижаний замок» (1963). Збірка новел «Вітри» (1952) відзначена міжнародною премією. Т. Весос — автор двадцяти трьох романів і повістей, чотирьох збірок новел, шести збірок віршів, багатьох п'єс. У творах Т. Весоса останнього періоду дуже відчутні елементи символізму.

ЕНГВАЛЛ БАККАН (нар. 1897) — письменник-реаліст. Дебютував 1931 року романом «Перекинута чаша». Найвідоміший його твір — історична трилогія про рідну йому Південну Норвегію: «Твій хрест» (1947), «Через водоспади» (1948) і «Веселка в грозових хмарах» (1952). В доробку Е. Баккана — п'ять романів і одна збірка оповідань.

АКСЕЛЬ САНДЕМУСЕ (1899—1965) — відомий норвезький письменник. Народився в Данії. Прожив тяжке дитинство й молодість, перепробував безліч професій, багато років був моряком. Перші свої шість книжок написав по-датському. 1929 року переходить на норвезьку, мову своєї матері. Центральні теми його творів — зіткнення людської особистості з ворожим середовищем. А. Сандемусе — автор шістнадцяти

романів, семи збірок новел і чотирьох книжок есе, щоденників та спогадів.

ЙОН ГІЄВЕР (1901—1970) — норвезький письменник і полярний дослідник. Народився в Тромсе. Після закінчення торговельного ліцею працював журналістом. Праця в редакції не задовольняла Й. Гієвера, і він вирушив на Гренландію. Брав участь у численних полярних експедиціях, працював у Норвезькому полярному інституті. Під час війни був активним учасником руху Опору. Автор двадцяти книжок романів, повістей, новел, дорожніх нотаток, спогадів.

ЮГАН БОРГЕН (нар. 1902) — видатний норвезький письменник, режисер, критик і публіцист. Народився в Осло, в родині адвоката. Видав близько сорока книжок романів, новел, п'єс, есе, спогадів, статей про мистецтво. Найбільшу славу здобув новелами і трилогією «Маленький лорд» («Маленький лорд» — 1955, «Темні джерела» — 1956 і «Попався» — 1957), в якій показує шлях до національної зради деякої частини норвезької інтелігенції в дні війни.

ФІНН ГАВРЕВОЛЛ (нар. 1905) — романіст, драматург і новеліст, але найбільше відомий у Норвегії як один із найкращих дитячих письменників. Дебютував 1939 року збіркою новел «Андерсена це не стосується». Крім неї, видав шість романів, шість п'єс і близько десяти книжок для дітей. Творам його властива чітка соціально-критична тенденція, але романи останніх років, алегоричні за формою, перейняті песимізмом.

ЕЙВІНН БУЛСТАД (нар. 1905) — письменник реалістичного напрямку. Автор восьми романів, двох збірок новел і кількох п'єс. Твори Е. Булстада, особливо романи «Червона бегонія» (1947), «Спекулянт» (1947), «Чорна меса» (1970), гостро критичні, спрямовані проти буржуазного ладу сучасної Норвегії. Е. Болстад — член Комуністичної партії Норвегії.

ТУРБОРГ НЕДРЕОС (нар. 1906) — романістка і новелістка, належить до лівого крила письменників Норвегії. Головний її твір — роман «Музика голубої криниці» (1960), що змальовує дитинство і ранню юність Гердіс, дівчинки з буржуазної родини, її пізнання навколишнього світу. Т. Недреос — майстер ліричної прози. Її перу належать три романи (серед них полі-

тичний роман «Гарячі руки» (1952), спрямований проти вступу Норвегії в НАТО) і п'ять збірок новел.

НІЛЬС ЮГАН РЮД (нар. 1908) — письменник, журналіст і видавець. Народився в Рінгсакері, з п'ятнадцяти років почав трудове життя. Спробував багато професій. У літературу ввійшов 1928 р. як дитячий письменник. Написав сімнадцять романів, шість збірок новел і шість книжок для дітей. У перших його романах помітна чітка соціальна тенденція, в пізніших творах переважають теми кохання і стосунків людини з природою.

ТУРОЛФ ЕЛЬСТЕР (нар. 1911) — письменник і журналіст. Народився в сім'ї письменника Крістіана Ельстера-молодшого (його дід, Крістіан Ельстер-старший, також був відомим письменником). Романи й оповідання Т. Ельстера, написані з гумором, буйною фантазією, побудовані на цікавому, міцному сюжеті, завжди торкаються найпекучіших політичних проблем сьогодення. Перу його належать шість романів, збірка новел «Клоун» (з якої і взяте оповідання «Ранок на вулиці Ейлерта Сьундта») та дев'ять книжок есе.

СІГУРД ЕВЕНСМУ (нар. 1912) дебютував 1945 р. романом про період окупації Норвегії «Втікачі до Англії», що став подією в післявоєнній норвезькій літературі. Крім цього роману, до найкращих його творів належить трилогія: «Прикордонна смуга» (1947), «Кажани» (1949) і «Додому» (1951). Всього в його доробку близько десяти романів, збірка новел, кілька книжок есе. С. Евенсму також працював у кіно і видав три книжки про соціальну функцію кіно. Багато років він був активним співробітником лівої соціалістичної преси.

ІНГВАЛЛ СВІНСОС (нар. 1912) народився в сім'ї шахтаря. Освіту здобув самотужки. Дебютував 1949 р. романом «У затінку копра», де змальоване тяжке життя шахтарів у довоєнній Норвегії. Гостра соціально-критична спрямованість властива і його подальшим творам. І. Свінсос — автор п'яти романів, чотирьох збірок оповідань і чотирьох книжок для дітей.

АЛФ ПРЕЙСЕН (1914—1970) — один із найпопулярніших письменників у повоєнній Норвегії. Народився в сім'ї селянина-орецдаря, перепробував багато

різних професій. Освіту здобув самотужки. У своїх повістях, новелах і книжках для дітей він змальовував сільську Норвегію, яку знав і любив. Та найбільшої слави здобув своїми піснями (видав їх десять збірок), які сам писав, сам клав на музику і сам виконував, часто по радіо й телебаченню.

АГНАР МЮКЛЕ (нар. 1915) — один з провідних прозаїків повоевнної Норвегії. Найкращі його твори — перша збірка новел «Мотузьяна драбина» (1948), дилогія «Ласо навколо пана Місяця» (1954) і «Пісня про червоний рубін» (1956), що відіграли в Норвегії велику роль у дебатах на теми моральності, а також збірка новел «Ларго» (1967). Більшість його творів спрямовані проти міщанської моралі, що калічить людину.

КОРЕ ГОЛТ (нар. 1917) — один з найяскравіших прозаїків у повоевнній норвезькій літературі. Найвідоміші його твори — роман «Роздоріжжя» (1949) про відповідальність людини за свої вчинки у переломний для країни час, три романи з історії робітничого руху в Норвегії: «Горда поразка» (1956), «Буря перед врагнішньою зорею» (1958) і «Бунтівники біля моря» (1960), а також історична трилогія «Король»: «Людина з далеких островів» (1965), «Гнані» (1967), «Володар і підданець» (1969). Всього в доробку К. Голта — п'ятнадцять романів, дві збірки новел і п'ять книжок для дітей та юнацтва.

СУЛЬВЕЙГ КРИСТОВ (нар. 1918) змальовує буденне життя простих норвежців, але її хвилюють і важливі події, що відбуваються в цілому світі. Її творам притаманний глибокий ліризм з легким відтінком іронії. Перу С. Кристов належить близько десяти романів, дві збірки новел і кілька п'єс. Частина творів письменниці — алегорично-символічні.

ТЕР'Є СТИГЕН (нар. 1922) — плідний романіст (у його доробку — вісімнадцять романів), новеліст і драматург. У своїх творах, часто написаних з м'яким гумором, змальовує життя простих людей північної Норвегії, яких він добре знає і любить.

СІГБ'ЕРН ГЕЛЬМЕБАКК (нар. 1922) дебютував 1954 р. романом «Біла гора». Творам С. Гельмебакка властивий послідовний реалізм і глибокий драматизм ситуацій. Найвідоміший його роман «Сувова зима»

(1964) розповідає про відступ німецьких окупантів з північної Норвегії 1944 року. Крім романів і п'єс, у доробку автора є дві збірки новел. Оповідання «Бірта із Свейгенеса» взяте з останньої збірки «Дванадцять тронгеймців і двоє інших оповідань» (1973). С. Гельмебакк — член Комуністичної партії Норвегії.

ФІНН Б'ЄРНСЕТ (нар. 1924) — автор близько двох десятків романів, збірок новел і віршів. Найбільше відомий як новеліст. Змальовуючи конфлікти людської особистості з оточенням, Ф. Б'єрнсет підіймається до гострої критики сучасного буржуазного суспільства. Новела «Дівчина в червоних капцях» узята із збірки «Когось кохати» (1959).

ГУННАР БУЛЬ ГУННЕРСЕН (нар. 1929) — оригінальна постать у сучасній норвезькій літературі. Творам його притаманна яскрава фантазія, сплав мрії з реальністю. В молодості Г. Б. Гуннерсен був моряком, потім актором і режисером. Він автор семи романів, двох збірок новел, двох радіоп'єс і книги нарисів. Новели «Ластівка в руді» і «Турист» узяті зі збірки «Нотатки ледаря» (1966).

ГУННАР ЛЮНДЕ (нар. 1944) — представник молоді норвезької прози. Головний мотив творів Г. Люнде — маленька людина, що нею маніпулюють сили, яких сама не розуміє, часто з страхітливим наслідком. Г. Люнде автор одного роману, двох збірок новел, однієї збірки віршів. Новела «Активна психологічна війна» взята зі збірки «Втеча від втечі» (1967).

ЕСПЕН ГОВАРДСГОЛМ (нар. 1945) — найпомітніша і найрадикальніша постать серед письменників, що прийшли в норвезьку літературу в 60-х роках. Автор одного роману, трьох збірок новел і книги есе. Новела «Які новини?» взята з останньої збірки «Цинк» (1971). У своїх творах Е. Говардсголм змальовує простих людей у їхньому буденному оточенні.

СОВРЕМЕННАЯ
НОРВЕЖСКАЯ НОВЕЛЛА
Составитель *Н. И. Крымова*
Перевод с норвежского
О. Д. Сенюк

Серия «Зарубежная новелла»
Кн. 23

(На украинском языке)

Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

Редактор *О. А. Підвишинська*
Художник *М. С. Туровський*
Художній редактор *В. В. Машков*
Технічний редактор *Б. С. Грінберг*
Коректор *Л. Г. Лященко*

Виготовлено на Харківській книж-
ковій фабриці ім. М. В. Фрунзе
республіканського виробничого об'-
єднання «Поліграфкнига», Харків,
Донець-Захаржевська, 6/8.

Здано на виробництво 5.III.1975 р.
Підписано до друку 4.VI 1975 р.
Папір № 1. Формат 70 × 90¹/₃₂. Фі-
зичн. друк. арк. 12,0. Умовн. друк.
арк. 14,04. Обліково-видавн. арк.
16,641. Ціна 1 крб. Замовл. № 5-105.
Тираж 50 000,

*Видавництво
художньої літератури
„Дніпро“*

Вийшли в світ і готуються до друку:

**СЕРІЯ
«ВЕРШИНИ СВІТОВОГО ПИСЬМЕНСТВА»**

ГОЛСУОРСІ Д.
САГА ПРО ФОРСАЙТІВ.
Трилогія. (З англійської).

МАНН Г.
МОЛОДІ ЛІТА КОРОЛЯ ГЕНРІХА ІV.
Роман. (З німецької).

**СЕРІЯ
«ЗРУБІЖНА НОВЕЛА»**

ЛАРНІ М.
СОКРАТ У ХЕЛЬСІНКІ.
(З фінської).

МАНН Т.
ТРИСТАН.
(З німецької).

НАМ БАО.
ОЧІ.
(З в'єтнамської).

СЕНКЕВИЧ Г.
НОВЕЛИ.
(З польської).

СЕРІЯ «ДРУЖБА»

ДАРВАШ Й.
П'ЯНИЙ ДОЩ
Роман (З угорської).

ДИМОВ Д.
ТЮТЮН.
Роман. (З болгарської).

ЖУКРОВСЬКИЙ В.
ХРЕЩЕНІ У ВОГНІ.
Повість.
ОПОВІДАННЯ.
(З польської).

ЧОПИЧ Б.
ПРОРИВ.
Роман.
(З сербсько-хорватської).

ЯШИК Р.
МЕРТВІ НЕ СПІВАЮТЬ.
Роман. (З словацької).

**СЕРІЯ
«ПЕРЛИНИ СВІТОВОЇ ЛІРИКИ»**

ЕЛЮАР П.
ЛІРИКА.
(З французької).

НЕРУДА П.
ЛІРИКА.
(З іспанської).

**СЕРІЯ «НАРИСИ ПРО КЛАСИКІВ
ЗАРУБІЖНОЇ ЛІТЕРАТУРИ»**

ЯНБОВСЬКИЙ Ю.
ПАВЛО НЕРУДА.

БІБЛІОТЕЧКА «МУДРІСТЬ НАРОДНА»

**ЧЕСЬКІ Й СЛОВАЦЬКІ ПРИСЛІВ'Я
ТА ПРИКАЗКИ.
НІМЕЦЬКІ ПРИСЛІВ'Я ТА ПРИКАЗКИ.
УГОРСЬКІ ПРИСЛІВ'Я ТА ПРИКАЗКИ.**

1 крб.

